

ПРАП
ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЯ!

ПРАПОР МАРКСИЗМУ- ЛЕНІНІЗМУ

ДВОМІСЯЧНИЙ ОРГАН НАУКОВО-
ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ

В У А М Л І Н

№ 5-6

ЛИСТОПАД-ГРУДЕНЬ

1933

ПАРТВИДАВЦІ НКП(б)У

ПАРТВИДАВЦК КП(б)У

Харків, вулиця К. Лібкнехта, 31

Відкрита передплата на новий журнал **ІСТОРИК-БІЛЬШОВИК**

(орган Інституту історії ВУАМЛІН) під редакцією т. КИЛЕРОГА (відповідальн.
• редактор), т. ГРЕБЕНКИНА і т. АБРАМЕНКО (відповідальний секретар) •

ІСТОРИК-БІЛЬШОВИК

розрахований на наукових робітників, викладачів, на аспірантів та студентів вишів та комуністів, на широкі кола пропагандистів і партактивів, а також активістів - суспільників, на парткабінети та методичні бюро і комісії, що при відділах пропаганди марксизму - лєнінізму керують викладанням історії класової боротьби та історії партії в радпартшколах та інших учбових закладах •

ІСТОРИК-БІЛЬШОВИК

ставить своїм завданням з'ясувати колективні історичні, наукових робітників УСРР на основі боротьби за генеральну лінію партії навколо: •

1) марксо - лєнінської розробки конкретних і актуальних питань з історії, зокрема з історії України, з історії ревруху на Україні, з історії Жовтневої революції та громадянської війни на Україні, з історії фабрик і заводів, з історії колгоспного руху, а також розробки методології історії і методики викладання історичних дисциплін. •

2) Марксо - лєнінське вивчення історії ВКП(б), КП(б)У та Комінтерну, вивчення всього історичного досвіду світової боротьби робітничого класу за пролетарську революцію, за диктатуру пролетаріату, за соціалізм. •

3) Марксо - лєнінського висвітлення питань з історії революційної національно-визвольної боротьби робітничо - селянських мас України та інших національних республік. •

4) Непримирної боротьби на два фронти. За партійність в історичній науці. За підняття „питань історії на науково - більшовицькій рейці“ (Сталін). Непримирної боротьби проти контрреволюційно - нацифашистських теорій; проти місцевого націоналізму, головної небезпечки на даному етапі на Україні та великодержавного шовінізму — головної небезпечки в межах СРСР. •

ІСТОРИК-БІЛЬШОВИК

висвітлює стан історичної науки за межами СРСР, подає докладку хроніку про досягнення історичної науки в СРСР, хроніку наукової продукції Інституту історії ВУАМЛІН, а також подає розгорнуту критику і бібліографію. •

ІСТОРИК-БІЛЬШОВИК виходитиме 4 рази на рік
В першому номері буде вміщено такі статті:

1. XII та XVII з'їзди партії і завдання істориків більшовиків •
2. 15 років Комінтерну •
3. Проти окрипниківщини в питаннях історії •
4. Проти фашистської теорії „соборності“ і „незалежності“ України •
5. Класовий ворог на історичному фронті України за роки розгорнутого соціалістичного наступу •
6. Ленін і національно - колоніальні проблеми •
7. Всесвітній конгрес істориків у Варшаві •
8. Критичні статті й бібліографія •

Передплатна ціна на рік 12 крб., на 6 місяців — 6 крб.,
ціна окремого номера — 3 крб.

Передплата приймається: всіма відділами „Союзпечать“, райбюрами зв'язку, громадськими організаторами передплати на підприємствах і установах, спеціальними уповноваженими видавництва і безпосередньо видавництвом •

Адреса редакції: Харків, вулиця Карла Лібкнехта, № 33

ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЯ!

ПРАПОР МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ

ДВОМІСЯЧНИЙ ОРГАН НАУКОВО-
ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ
ВУАМЛІН

№ 5-6
ЛИСТОПАД - ГРУДЕНЬ

ПАРТВИДАВ ЦК КП(б)У
1933

Здано до складання 15/П 1934 р. Під-
писано до друку 17/П 1934 р. Уловнова-
жонні Головліту 22/ХІ 1933 р. Тираж 3.400.
Зам. № 2057. 8 друк. арк. Папір 72 × 105
(131.500 друк. знаків у 1 арк. паперу).
Вийшла друком у квітні 1934 р
Книжкова фабрика Мертвидаву ЦіК КП(б)У
імені Г. І. Петровського

ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРІАТУ — ВИРІШАЛЬНЕ ЗНАРЯДДЯ БОРотьБИ ЗА СОЦІАЛІСТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО

I. Основні методологічні настанови

Питання про закономірність переходового періоду від капіталізму до комунізму — взагалі і, зокрема, про закономірність переходового періоду в нашій країні, як початку і частини світової пролетарської революції, є актуальні питання марксо-ленінської теорії історичного матеріалізму, так само як і теорії радянської економіки.

16-річне існування СРСР, досвід переможної боротьби проти капіталістичних класів за повну побудову соціалізму в одній країні, величезні успіхи в справі індустріалізації нашої країни, завершені вже зараз побудовою фундаменту соціалістичної економіки, майже цілковите завершення перебудови дрібно-товарового селянського господарства — перевід його на одну основу з соціалістичною промисловістю, нарешті, наближення пролетарської революції на Заході, — все це з особливою силою ставить саме зараз питання про глибоке розроблення і популяризацію тих теоретичних узагальнень величезного досвіду нашої революції, що дані в творах Леніна й Сталіна, і що мають вирішальне значення для загального розгортання світової пролетарської революції.

Переходовий період, період революційного перетворення однієї економічної формації (капіталістичної) в другу (комуністичну) є періодом вирішення найбільш сконденсованих протиріч, сутичок і боротьби. Ці протиріччя зростають і нагромаджуються протягом усього розвитку капіталізму, потворно струшуючи час від часу на окремих ділянках, фронт світового імперіалістичного капіталізму — капіталізму, що загниває.

Весь розвиток капіталізму, ще до появи нового соціалістичного способу виробництва, являє з цього погляду невинне наростання класових боїв між пролетаріатом і буржуазією. Але ці бої провадяться в той час ще за умов економічного і політичного панування буржуазії — за умов диктатури буржуазії. Початок пролетарської революції, її перемога, матеріальне народження в її огні нового, вищого, соціалістичного способу виробництва, перетворення пролетаріату в пануючий клас, знов ставлять лицем до лица для останньої боротьби капіталізм з носієм його загибелі, його могильником — пролетаріатом. Ця остання боротьба відбувається вже у якісно нових умовах, що дають пролетаріатові нові могутні знаряддя і форми боротьби проти „вже переможеного, але ще не знищеного капіталізму“.

Цей переходовий період характеризується саме наявністю одчайдушної боротьби *двох матеріально-існуючих цілковито протилежних способів продукції* — капіталістичного і комуністичного (відповідно їх носіїв — буржуазії і пролетаріату), з яких ні один не може відразу зайняти місце цілковито пануючого способу продукції відносно другого і до відсталих (просто товарове) форм господарства. Капіталістичний спосіб продукції,

капіталізм політично вже переможений, але економічно все таки, особливо якщо справа йде про відсталу і навіть середньо-відсталу країну (Росія), ще сильніший; комуністичний спосіб, який політично переміг і починає здійснювати свою провідну роль, все таки на першому етапі „ще зовсім слабкий“.

На відміну від будьякого попереднього перетворення одної суспільно-економічної формації на іншу (наприклад: феодалізм — капіталізм), перетворення капіталізму на комунізм складає цілий більш-менш тривалий перехідний період, який знаменує собою не зміну одних форм експлуатації іншими, а веде до знищення будьякої експлуатації взагалі. Звідси особливе загострення боротьби проти всіх експлуаторських класів, звідси скажений опір цих останніх. Бо раніше, при переході до нових суспільних форм, які зберіали все таки свою стару експлуаторську суть, старі гнобительські класи (рабовласники, феодалі - кріпосники) могли пристосовуватися і пристосовувались до цих нових форм; тепер, при переході до комунізму будьякі експлуаторські класи, як і класи взагалі, знищуються цілковито й безповоротно.

Народження і розвиток нового комуністичного способу продукції зовсім не є якийсь стихійний процес, незалежний від волі, завзятості, енергії класу, який його, цей спосіб, репрезентує. В цій боротьбі ніщо не дається само собою, самопливом, порядком якогось, незалежного від волі революційного класу і його партії, економічного процесу. Навпаки, тут усе береться з бою, в боротьбі. Старі, реакційні класи бачать неминучість своєї загибелі, якщо революція остаточно переможе, і тому використовують кожну можливість, кожну щілину, щоб, коли немає вже, сили висупати відверто, коли в такій відвертій боротьбі їх розбито, діяти „тихою сапою“, прикидаючись друзями, використовуючи будьяку форму, хай навіть найреволюційнішу. І якщо деякі „шляпи - комуністи“ нездагні наповнити дійсно революційним змістом, поставити на службу революції нові, нею ж таки народжені форми боротьби (ради, колгоспи), то капіталістичні елементи захоплюють ці опорні пункти, вливають у них свій контрреволюційний зміст, ставлять на службу собі і обстрілюють революцію, ховаючись за народженими нею ж самою формами.

Отже, наслідком того, що основні класові сили, умови і завдання переходового періоду від капіталізму до комунізму істотно відрізняються від сил і умов визрівання попередніх економічних формацій, в силу цієї своєрідності будьяка гра в аналогії, будьяке механічне, некритичне перенесення закономірності попереднього розвитку суспільства на цей перехідний період є безумовною, шкідливою фальсифікацією марксизму - лєнінізму, який однією з основних своїх вимог ставить урахування конкретності, своєрідності, особливості кожного явища. Закономірність розвитку капіталізму не зберігається в переходовому періоді до комунізму, але вона в той же час (це не менш важливо) і не автоматично виключається, починаючи з певного часу. Вона переборюється у напруженій боротьбі класів, яка посилюється і загострюється на всьому протязі переходового періоду.

Таким чином, правоопортуністичне, об'єктивістське покладання на самоплив, шукання для переходового періоду від капіталізму до комунізму, по аналогії з законами капіталізму, якоїсь закономірності, що стоїть над класами, д'є незалежно від волі певних класових угруповань і, насамперед, організацій революційного класу — це є цілковитий розрив з марксизмом - лєнінізмом. Навпаки, свідомість руху, боротьби, суб'єктивні чинники, протипоставлені стихії — інерції законів розвитку капіталістичного укладу, особливо в цьому періоді відіграють вирішальну роль. „Найбільшою продуктивною силою, — казав Маркс, є сам революційний клас“. Його зняряддя, в першу чергу, диктатура пролетаріату, яка керується „напрямною силою“, революційним авангардом, найвищою організацією —

комуністичною партією, що діє під проводом свого випробуваного штабу — ленінського ЦК на чолі з тов. Сталіним — є вирішальне зняряддя революційного перетворення капіталізму на комунізм.

Однак, це, звичайно, не означає того, що воля революційного класу, його авангарду — партії є цілковито індетермінована, вільна в змісті волюнтаристського накидання будьяких законів об'єктивній дійсності. Ця воля робітничого класу не рве закономірного зв'язку й розвитку, а власне найглибше пізнаючи цей розвиток, сприяючи розвитку одних і протидіючи зі всією силою іншим можливостям, стає найважливішим чинником перетворення певної можливості на дійсність, здійснюючи свою свободу в нечуваному прискоренні зміни об'єктивної дійсності.

На цьому питанні (як і на низці інших) виявляють свою антимарксовську, антиленінську сутність теоретики як правого ухилу (Бухарін), так і троцькізму (Преображенський). Якщо перший у своєму законі трудових витрат намагався дати, по аналогії з закономірністю капіталізму, закономірність переходового періоду, що стоїть понад людьми, діє незалежно від їхньої волі, то другий, так само, просто переносив закономірності первісного капіталістичного нагромадження (так званий „закон первонаочального капіталістического накоплення“) на наш переходовий період, по волюнтаристському намагаючись цей капіталістичний закон нав'язати нашій революційній дійсності.

Банкрутство цих псевдо-марксистських теорій, що його з особливою ясністю показав досвід побудови соціалізму в нашій країні, з усією виразністю промовляє в той же час і про банкрутство всієї методології як правого опортунізму, так і троцькізму. Дослідження закономірності переходового періоду, періоду найвищого розвинення всіх протиріч і шаленої боротьби двох носіїв: старого — капіталістичного і нового — соціалістичного засобів виробництва з усією *наполегливістю* вимагає застосування революційного методу марксизму-ленінізму в його найвищому ленінському етапі.

Не можна висвітлити закономірність цього найсуперечливішого революційного періоду, не стоячи на рівні розуміння останніх, найглибших досліджень Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна у галузі методології марксизму — теорії матеріалістичної діалектики. Останні методологічні висновки Леніна і Сталіна, що концентрують у собі всі досягнення попереднього розвитку теорії Марксом та Енгельсом і все багатство ленінського етапу в розвитку філософії марксизму, ці величезні надбання революційної теорії, повинні служити і відправними пунктами і постійним керівництвом у трудній роботі з'ясування закономірності переходового періоду.

Сюди перш за все належить те надзвичайно рельєфне і багато раз підкреслене твердження Леніна, що

„діалектика власне й є теорія пізнання (Гегеля) марксизму“, що „не треба трьох слів... логіка, діалектика і теорія пізнання матеріалізму — це одно й те саме“¹.

Це коротеньке, але насичене глибоким змістом твердження Леніна з усією гостротою підкреслює матеріалістичний характер логіки і гносеології діалектичного матеріалізму, вимогу адекватної їх відповідності діалектиці об'єктивного світу, неприпустимість відриву і протиставлення матеріалістичної діалектики логіці і гносеології.

Саме в цьому вирішальному питанні теорії марксизму-ленінізму протиставляється буржуазна (соціал-фашистська теж) теорія, що освячує „найогиднішу рису буржуазного суспільства — відрив теорії від практики“, протиставлення першої і другої. Саме по цій лінії прямого відмовлення від марксизму, найгрубішого фальсифікування його ідуть „теоретики“ II Інтернаціоналу, соціал-фашисти Каутські, Гільфердінги,

¹ XII Ленінський збірник, ст. 325 і 292.

Бауери, Адлери та інші. Тут показує свою слабкість навіть найкращий з цих теоретиків, Плеханов; на цьому перевіряється антимарксистська суть теоретичних намагань як механістичних матеріалістів, так і меншовикуючих ідеалістів.

Саме цього — вірного розуміння значення єдності теорії і практики в марксизмі — бракує іноді працівникам нашого теоретичного фронту. Візьмімо, наприклад, підручник, виданий науково-дослідним інститутом економіки ВУАМЛІНу: „Теорія радянської економіки“, вип. I, за редакцією Г. Винокура, І. Осадчого та Г. Шахара.

Поруч з нечіткістю викладу, загальними фразами замість конкретного аналізу питань, в ньому дуже часто зустрічаються просто невірні твердження.

Автори підручника вважають, наприклад, за можливе писати, що „марксизм-ленінізм визнає єдність революційної теорії і революційної практики“¹.

Це нерозуміння того, що марксизм-ленінізм не просто „визнає“, а сам являє собою монолітну єдність теорії і практики, відбивається і далі. Ось як, наприклад, тлумачиться в підручнику непримиренність партії в питаннях теорії і практики:

„Ця непримиренність партії не тільки в питаннях практики, а й у питаннях теорії пояснюється тим, що перші-ліпші помилки в питаннях практичного характеру є логічний висновок з певних теоретичних засад, що спираються на відповідну методологію. І навпаки, перша-ліпша помилка в царині розуміння законів мірностей радянської економіки веде простим шляхом до вимог таких заходів економічної політики, які суперечать завданням пролетаріату, ведуть до зриву соціалістичного будівництва“².

Таким чином, справа тут зводиться лише до того, що помилки в питаннях практичних „спираються на відповідну методологію“, і навпаки, в той же час зовсім ігнорується те, що в умовах загостреної класової боротьби всякі відступи від марксо-ленінської теорії відбивають тиснення ворожої класової ідеології, яку класово-ворожі елементи намагаються протягти за всяку ціну.

Усе це стверджує недостатню методологічну озброєність авторів, які не від того, щоб зайнятись і „методологізацією“, і „категоризацією“ (стор. 20, 21) і „теоретизаторством“. Ось, наприклад, густо замішана методологізаторська каша:

„У методології троцькізму незвичайно своєрідно переплітається і механіцизм і меншовицько-каутський ідеалізм. Троцькістська теорія двох регуляторів, двох секторів — державного і приватнокапіталістичного, теорія рівноваги (теж троцькістська? — О. М.) — є глибоко механістичні. Проте основне в методології троцькізму є меншовицький (?) ідеалізм. Сама ця методологія лежить в основі троцькістського розуміння центральних проблем нашої революції, нашої економіки. Троцькістська теорія перманентної революції, нематеріальний (?) стрибок через селянство, антимарксистське розуміння відносин форми та змісту і т. д. мають за свою методологічну базу меншовицький (?) ідеалізм. У теорії радянської економіки (ну звичайно! Що нам до іншого світу... — О. М.) це треба викрити цілком“ (стор. 32).

Коментарії, дійсно, як кажуть, зайві!

А на стор. 20 автори „простодушню“ пишуть:

... „теоретично (!) вивчаючи радянську економіку, ми *мусимо* *унікнути* (чого?) і вести боротьбу проти всяких спроб формалістичного перекручення марксо-ленінського методу“. (Підкресл. наше. — О. М.)

На жаль, „унікнути“ далеко не завжди удається!

Переносячи критику інших хиб і помилок підручника до відповідних розділів цієї статті, уже виходячи з наведеного, є всі підстави нагадати авторам і редакції *підручника* слова з останнього абзацу відомої статті тов. Стецького „Диктатура пролетаріата и экономическая теория“:

... „Каждая наша журнальная статья, каждое наше слово имеют значение для миллионной аудитории. Мы должны уважать эту аудиторию и давать ей вещи только соответствующие

¹ Теорія радянської економіки, ВУАМЛІН, вип. I, 1932 р., ст. 21.

² Там же, ст., 26.

шим образом обработанные, вещи, которые достойны нашей партии и наших научных коммунистических учреждений”.

Одначе, повернімось до з'ясування останніх методологічних висновків Леніна. Загальне твердження про єдність діалектики і теорії пізнання марксизму має бути конкретизоване, і воно дійсно конкретизується Леніним. Якщо гносеологія і логіка діалектичного матеріалізму тожні матеріалістичній діалектиці, то перш за все треба дати відповідь на те, що таке матеріалістична діалектика, в чому полягають її головні вимоги, відповідно до того найвищого етапу, на який підняв її розуміння Ленін.

Матеріалістична діалектика, як „найбільш всебічне, багате змістом і глибоке вчення про розвиток“ (таке найзагальніше визначення діалектики у Леніна), вимагає, за думкою Енгельса, не тільки визнання на словах ідеї розвитку, але й „застосування її в кожному окремому випадку і в кожній галузі дослідження“¹.

Це „найбільш всебічне, багате змістом і глибоке вчення про розвиток“ зовсім навіть не припускає можливості порівняння з тим, що Ленін з презирством зве „ходячою ідеєю еволюції“. Остання виходить з плоского розуміння розвитку як поступового збільшення і зменшення, як повторення тих самих процесів. Навпаки, матеріалістична діалектика, за Леніним, вчить:

„Умова пізнання всіх процесів світу в їх „саморуханні“, в їх спонтанному розвитку, в їх живому житті, є пізнання їх як єдності протилежностей“. „Розвиток є боротьба протилежностей“, каже Ленін, і з усією гостротою протиставить: „Дві основні (або дві можливі; або дві в історії спостережені) концепції розвитку (еволюції) є: розвиток як зменшення і збільшення, як повторення, і розвиток, як єдність протилежностей (роздвоєння єдиного на взаємовиключні протилежності і взаємовідношення між ними).

„При першій концепції руху лишається в затінку саморухання, його рушійна сила (його джерело, його мотив), або це джерело переноситься назовні — бог, суб'єкт і т. д. При другій концепції головну увагу звертається саме на пізнання джерела саморухання.

„Перша концепція — мертва, бідна, суха. Друга — життєва... Тільки друга дає ключ до „саморухання“ всього суцього; тільки вона дає ключ до „стрибків“, до „перерви ступеневості“, до „перетворення в протилежність“, до знищення старого і виникнення нового.

„Єдність (збіг, тожність, рівнодія) протилежностей — умовна, тимчасова, минуша, релятивна. Боротьба взаємовиключних протилежностей — абсолютна, як абсолютний є розвиток, рух“².

Це знаменне висловлення Леніна про суть марксівської теорії розвитку, матеріалістичної діалектики, і про дві концепції розвитку, є завершення довгочасної роботи Леніна над питаннями філософії. Воно має центральне й вирішальне значення для розуміння сутності марксо-ленінського методу. Відомо, що справжня вірність марксизму за Леніним перевіряється на ставленні до диктатури пролетаріату, на

„поширенні визнання боротьби класів до визнання диктатури пролетаріату“, і, при тому (що особливо важить зараз і про що іноді забувають — О. М.), ... „для цілого історичного періоду, який відокремлює капіталізм від суспільства без класів, від комунізму“³.

Марксизм-ленінізм є монолітна єдність теорії і практики, методу і світогляду, філософії і політики. Не можна бути марксистом, приймаючи одну його частину, один бік і відкидаючи інші.

Еволюцію, ідею розвитку тепер визнають усі. Це не виходить за рамки буржуазної філософії, буржуазної теорії взагалі. Ідуть навіть і далі, визнаючи діалектику на словах.

„Підробка еkleктицизму під діалектику, — каже Ленін, — найлегше обманює маси, дає, здається, задоволення, нібито ураховує всі сторони процесу, всі тенденції розвитку, всі суперечливі впливи та ін., а на ділі не дає ніякого цілокупного і революційного розуміння процесу суспільного розвитку“⁴.

¹ Ленін, т. XVIII, ст. 10 — 11, вид. 3.

² Ленін, т. XIII, ст. 302 — 303, вид. 3.

³ Ленін, т., XXI, ст. 392 — 393, вид. 3.

⁴ Ленін, т. XXI, ст. 383, вид. 3.

Підміна революційної „хитрої“ ленінської діалектики мудрованими викрутасами з „ходячої ідеї еволюції“, еклектикою і софістикою, вже не кажучи про опортуністів II Інтернаціоналу, має деяке поширення і в нашій країні, серед героїв, що збирають дань з усіх „квітів“. Але це не є, і зовсім не є, марксистсько-ленінський метод. Засвоїв метод марксизму лиш той, хто засвоїв різницю поміж цими двома, так різко підкресленими Леніним, основними концепціями розвитку, і не тільки визнає марксо-ленінську концепцію на словах, а вміє, як каже Енгельс, застосувати її на ділі: уміє розглядати процеси розвитку не як просте збільшення і зменшення, а як розвиток і боротьбу внутрішніх протилежностей, як єдність протилежностей, уміє за допомогою ленінського методу знайти на кожному етапі внутрішню *рушійну* силу, джерело „саморухання“ — ці революційні сили, цей „ключ“ до знищення старого і виникнення нового¹.

Використовуючи всю надзвичайно багату теоретичну спадщину Леніна, яка відображає всю великість і складність революційної дійсності нашої доби, саме ці методологічні настанови Леніна в першу чергу треба з усією послідовністю застосувати до аналізу переходової доби і її закономірності.

Не об'єктивістське шукання загальних, надісторичних, властивих усім формаціям законів, що стоять „над“ людьми, а повне врахування конкретності, своєрідності даного періоду в його зв'язку з загальним розвитком. І в цьому питанні, поруч з боротьбою проти правоопортуністичного *об'єктивізму*, який зводить закономірність переходового періоду до законів, що цілком незалежні від волі революційного класу, його організації, в першу чергу його диктатури, треба провадити рішучу боротьбу проти лівацьких, суб'єктивістсько-волюнтаристських настанов, які окреслюються вже зараз, як реакція на припусканий раніше об'єктивізм, на недооцінювання диктатури пролетаріату.

Не плоске розглядання переходового періоду, як періоду поступового зменшення одного способу виробництва, відповідної йому класової сили і поступове збільшення другого способу і відповідної другої сили, не методологія рівноваги — двох ящиків, що поступово врастають у соціалізм, а методологія боротьби „взаємовиключних протилежностей“, що є „абсолютна, як абсолютний є розвиток, рух“.

Більше того: не тільки констатація боротьби протилежностей, навіть провідної протилежності, а здійснення вимоги звернути „головну увагу саме на пізнання джерела саморухання“, знайти рушійну силу, що є вирішальним чинником розвитку революції, будівництва соціалізму, і всіляко зміцнювати цю силу для полегшення пологів, народження нового.

Ось ті методологічні настанови, які треба покласти в основу аналізу і зміни об'єктивної дійсності суперечливого переходового періоду. Нема чого й казати, що ні так звані теоретики II Інтернаціоналу, ні Плеханов, ні представники тақ механічної як і ідеалістичної ревізії марксизму, не здатні були навіть підійти до цих питань.

Про теоретиків II Інтернаціоналу, сучасних соціал-фашистів, Ленін давно сказав, що „вони розуміють марксизм до неможливості по-педантському. Вирішального в марксизмі вони зовсім не зрозуміли: власне його

¹ Яке вирішальне значення має засвоєння цих останніх висновків з ленінського етапу розвитку і конкретизації методу Маркса—Енгельса, матеріалістичної діалектики, свідчить згадана стаття т. Стєського, що адресована безпосередньо до економістів, але повною зберігає своє значення і для інших ділянок теоретичного фронту. Вона показує, як при певних досягненнях останніх років, усе таки в розумінні ваги вчення про диктатуру пролетаріату для радянської економічної науки, були значні недоліки, які походили з певних причин. Це можна було б довести і на ряді інших питань. На наш погляд, одною з головних причин цього є те, що ми, працівники теоретичного фронту, ще далеко недостатньо засвоїли ті методологічні досягнення, що дає нам ленінський етап і праці т. Сталіна, в яких майстерно втілена, застосована до найактуальніших питань нашої сучасності матеріалістична діалектика, теоретична основа марксизму-ленінізму. Цьому треба вперто вчитися.

революційної діалектики“¹. Останні роки (як і попередня історія соціал-демократичних партій II Інтернаціоналу — особливо часів війни) зі всією яскравістю показують, до якого ступеня теоретичного і практично-політичного маразму докотилися ці вузьколобі філістери й педанти, що пішли на прями послуги фашизму².

Навіть найкращий з них, Плеханов, власне в цьому показав свою повну слабкість, не розуміючи „суті справи“, єдності діалектики і теорії пізнання марксизму (гієрогліфічна теорія особливо), зводячи діалектику до суми прикладів, не розуміючи суті, ядра матеріалістичної діалектики, закону єдності протилежностей. Плеханов продемонстрував це найяскравіше у своєму географічному матеріалізмі, де він „рушійну силу“, причину розвитку продуктивних сил і продукційних відносин шукав не в них самих, як єдності протилежностей, а назовні — в географічному оточенні.

По цій же лінії заперечення і фальсифікування вирішальних положень Леніна іде ревізія марксизму-ленінізму і з боку механістичного матеріалізму, і з боку меншовикуючого ідеалізму.

Конкретизація і розвинення теорії матеріалістичної діалектики Леніним, надзвичайно чітко виражена ним у цитованому нами уривку, з усією силою спрямована проти механістичного матеріалізму тієї плоскої концепції, яка приймає ідею розвитку тільки як зменшення і збільшення, як повторення тих самих процесів, заперечує „саморозвиток“, залишає в затінку рушійну силу, джерело руху, або переносить його назовні (бог, суб'єкт, etc), себто, в останньому рахунку, зіпадає з суб'єктивізмом-ідеалізмом. І в той же час вона з такою ж силою спрямована і проти меншовикуючого ідеалізму з його твердженням про примирення протилежностей, із запереченням боротьби, з містифікацією „саморуку“, з раціоналізмом гегельянського кшталту, з розривом теорії і практики, філософії і політики.

Не дивно, що механістичні матеріалісти, і їх колишній політичний провідир Бухарін, як і меншовикуючі ідеалісти та споріднений з ними містер Троцький (що запозичав, як еклєктик, багато дечого і з методології механістів), відбиваючи класові прагнення ворожих соціалістичних елементів, використовуючи ворожу марксизму-ленінізму методологію, протягом років атакували вчення Леніна — Сталіна про побу-

¹ Ленін, т. XXVII, стор. 398, вид. 3.

² І тому неприпустимими, антипартійними, що ведуть до виправдання минулого соціал-демократичних партій II Інтернаціоналу, до заперечення рішучої лінії більшовицької партії на розрив, розкол з опортуністами ще задовго до війни 1914 р. („примірно з 1903 — 1904 р.“.— Сталін) є висловлення тов. Левіка про соціал-демократичні партії II Інтернаціоналу і про нашу комуністичну більшовицьку партію („Прапор марксизму-ленінізму“ ч. 5 — 6 за 1932 рік).

Він пише таке:

„Вона (себто пролетарська революція. — О. М.) зірвала машкару з соціал-демократії і відкинула її в табір буржуазії“ ...“

Таким чином за Левіком виходить, що с.-д. партії II Інтернаціоналу до пролетарської революції в Росії не були в таборі буржуазії, що лише пролетарська революція викрила їх буржуазну суть, що в усьому „винна“ пролетарська революція, бо вона штовхнула соціал-демократичні партії II Інтернаціоналу в лагерь буржуазії і т. ін.

А ось як висловлюється т. Левік у тому ж абзаці про комуністичну партію:

Вона (себто пролетарська революція — лише пролетарська революція? — О. М.) протиставила їй (себто соціал-демократії — О. М.), „як головному соціальному опорищу буржуазії комуністичну партію, єдину партію, робітничого класу, її непохитний авангард“ (ст. 5).

Вже не кажучи тут про характерний для Левіка прийом розглядання комуністичної партії, як пасивного знаряддя пролетарської революції, всупереч сталінському визначенню партії, як „напрямної сили“ пролетарської революції, диктатури пролетаріату, Левік фактично тут припускає меншовицько-троцькістське формулювання про те, що більшовицька партія до війни не протистояла опортуністам, не вела рішучої боротьби з опортуністами.

І все це пишеться після листа тов. Сталіна, наприкінці 1932 р., після того, як провідир партії і Комінтерну дав у цьому питанні чіткі, ясні і вичерпні вказівки, після того величезного досвіду викриття троцькістських контрабандистів, що його придбала наша партія.

дову соціалізму в нашій країні, як політичне визначення закономірності нашого розвитку, побудоване на гранітній базі матеріалістичної діалектики. Не дивно, що вони, так чи інакше, головні удари спрямовували проти вирішального знаряддя пролетаріату, його диктатури, проти його партії, що є керівним штабом, „напрямною силою“ цієї диктатури.

Але ці атаки були блискуче відбиті партією, її ЦК на чолі з тов. Сталіним. Практика життя, нечувані перемоги соціалістичного будівництва в місті і на селі, що одержали свій найповніший вираз у роботах XVII з'їзду — з'їзду переможців, цілковито стверджують вірність геніальних передбачень, заснованих на єдиної-вірної науковій базі марксизму-ленізму.

Ці успіхи нашого соціалістичного будівництва, ця перемога марксистсько-ленінської революційної теорії вимагають упевнено йти далі шляхом виконання величезних завдань побудови повного соціалістичного суспільства, розгортання світової пролетарської революції, використовуючи досвід, базу, збагачення, які дає практичний рух і теоретична робота країни пролетарської диктатури.

II. Переходовий період і диктатура пролетаріату

1. Суспільно-економічна формація і переходовий період

Чітка відповідь на питання про те, що таке суспільно-економічна формація, і чи є переходовий період окремою суспільно-економічною формацією, надто потрібна. Власне з цього треба починати дослідження радянської економіки переходового періоду, бо з'ясування цих питань уже дає провідну нить для основної характеристики переходового періоду.

Коли подивимось у виданий під маркою ВУАМЛІН-у науково-дослідним інститутом економіки підручник з теорії радянської економіки, ми побачимо, що це питання (як і ряд інших важливих питань, насамперед, до певної міри, і питання про роль диктатури пролетаріату) в ньому зовсім навіть не ставиться, обходиться. А між тим, обминати це питання, — безперечно, невірно, бо саме з'ясування особливостей сталої суспільно-економічної формації, на відміну від переходового періоду між двома формаціями, давало б специфіку цього періоду і яскравіше висвітлювало б його завдання, основні сили і умови, в яких цей перехід до комунізму відбувається.

Чітка відповідь на це потрібна і тому, що в цьому питанні ще й досі ми маємо плутані і прямо шкідливі виступи.

Ленінське визначення переходового періоду як періоду „боротьби між капіталізмом, що вмирає, і комунізмом, що народжується“, здається, повинне було б давати повну ясність у питанні про те, чи є переходовий період окрема суспільно-економічна формація. І все ж таки це питання було деякий час „дискусійним“. Визначення переходового періоду як окремої суспільно-економічної формації проводилося, виходячи з ворожих леніністичних теорій.

Уже не кажучи про потворну постановку цього питання у шкідливій, куркульській книжці Бойка „Діалектика продуктивних сил і продукційних відносин“ (вийшла на Україні в 1929 р.), де він проводить думку про наявність і рівноправність аж п'яти суспільно-економічних формацій за переходового періоду в СРСР, треба згадати, що й в Інституті філософії, 1931 року, на одній з доповідей буржуазний ідеаліст і український націоналіст, обгрунтовач контрреволюційної яворщини Юринець відстоював думку про те, що переходовий період треба вважати частиною ї самої соціалістичної суспільно-економічної формації. Цей виступ Юринця, який взагалі по своїх творах протягував концепції контрреволюційного українського націоналізму, просто змикаючись з фашистами Донцовим, Яворським, Демчуком, був безперечно класово-ворожою вилазкою.

метою якої було приспати революційну пильність, замазати загострення класової боротьби.

Справді,— і в підкресленні цього є позитивне у книжці т. Адріанова (до речі, першій на Україні серйозній роботі з цього питання, яка не дивлячись на низку невдалих місць заслуговує певної уваги)— не можна не бачити, що зарахування переходового періоду до суспільно-економічної формації чи капіталістичної, чи то соціалістичної веде відповідно або до троцькізму, або до правого опортунізму. І т. Адріанов цілком правий в своєму висновку, коли, виходячи з наведеної нами на початку думки Леніна, каже: „Своєрідність переходового періоду є в тому, що він являє собою не формацію, а перехід від однієї формації в другу — період революційного перебудування економіки“¹.

Не дивлячись на цей вірний висновок, аргументація, якою т. Адріанова користується для доведення того, що переходовий період не є суспільно-економічна формація, здається нам невдалою.

За т. Адріановим:

„Кожна формація тому і є дана формація, відмінна від інших, що в ній існує свій окремий спосіб продукції, характеристичний саме для неї. Характеристичний не тому, що цього окремого способу продукції немає в жодних інших формаціях, як одного з господарських укладів, і не тому, що він є єдиний спосіб продукції в даній формації (таких формацій не було), а тому, що цей спосіб продукції *абсолютно переважає, або якщо й не переважає, то все ж таки є провідний тільки в даній суспільній економічній формації*“².

Отже, т. Адріанов вважає за „характеристичну“ й „вирішальну“ ознаку суспільно-економічної формації те, що певний „спосіб продукції“ абсолютно переважає, або, якщо й не переважає, то все ж таки є провідний тільки в даній суспільній економічній формації“. Виходячи з цього, тов. Адріанов намагається довести, що переходовий період не є суспільно-економічна формація, бо йому невластива наявність саме такого способу продукції.

Перш за все треба сказати, що вже це визначення вирішальної ознаки суспільно-економічної формації — досить нечітке. Справді, вона, ця ознака, в такому формулюванні є подвійна.— Що в ній є головне: чи переважання даного способу продукції, чи його провідна роль? Бо може бути таке становище, що переважає один спосіб продукції, а провідним (мабуть, краще казати: пануючим) є інший.

Візьмемо економіку Росії до революції. В ній переважає просте товарове господарство, а пануючим способом виробництва є капіталістичний. За яку формацію можна її вважати? Виходячи з міркувань т. Адріанова, це трудно і навіть неможливо вирішити. Отже, переважання не вирішує справи, і т. Адріанов сам спростовує цю частину своєї „вирішальної“ ознаки, кажучи, що „абсолютно переважний на початку переходового періоду уклад (дрібне товарове господарство)... не є носій специфічного для переходового періоду способу продукції“³. Таким чином, цю частину ознаки суспільно-економічної формації можна викреслити.

Залишається твердження про те, що вирішальною ознакою суспільно-економічної формації є певний спосіб продукції, що „є провідний тільки в даній суспільно-економічній формації“.

Та коли виходити із цієї ознаки, то наслідки матимемо зовсім негативні... для висновків, які т. Адріанов робить, кажучи, що переходовий період не є суспільно-економічна формація.

Справді, якщо виходити з тверджень, що вирішальною ознакою суспільно-економічної формації є певний спосіб продукції, що є провідний, і що переходовий період не є окрема суспільно-економічна форма-

¹ Адріанов. Про закономірність переходового періоду, ст. 13.

² Там же, ст. 10 11. Підкреслення автора.

³ Там же, ст. 13.

ція, то, значить, логічно продовжуючи думку т. Адріанова, в ньому (себто в переходовому періоді), виходить, і не може бути провідного способу продукції, себто соціалістичний сектор, соціалістичний спосіб продукції не є провідний. Звідси всі невірні і навіть шкідливі висновки.

Може т. Адріанов уважає, що його врятовує обмеження „тільки в даній суспільно-економічній формації“. Якраз навпаки. Бо саме лиш за переходною добою соціалістичний сектор є провідний, а в *сталій* соціалістичній формації цей соціалістичний спосіб продукції є один і „єдинственний“, бо інших способів продукції вже не існує.

Отже, соціалістичний спосіб продукції є провідний і саме тільки за переходового періоду,— а тоді падає вся аргументація т. Адріанова і заперечується той його висновок, який ми наводили з початку: виходячи з ознаки, що її встановив т. Адріанов, доводиться визнати, що переходова доба є окрема суспільно-економічна формація.

І т. Адріанову доведеться, якщо він додержуватиметься свого визначення суспільно-економічної формації або визнати те, що переходова доба є окрема формація, або відмовитись від того, що соціалістичний спосіб продукції є провідний (на що тов. Адріанов правда незгідний, і цілком підставно — див. стор. 17). Нарешті є ще третій і найкращий вихід — визнати, що його „спосіб продукції“ ознак суспільно-економічної формації і аргументів на захист вірного твердження про те, що переходова доба не є окрема формація, в даному випадкові, є невдалими.

Справа в тому, що в цьому питанні т. Адріанов не зумів застосувати справді діалектичного методу, а підійшов до питання з механістичного погляду кількісного переважання і провідної ролі *тільки* в даній суспільно-економічній формації. Суть питання полягає не в цьому, а в репродукції на поширеній основі соціалістичних продукційних відносин і капіталістичних, себто в питанні „хто — кого“, враховуючи в той же час величезну роль пролетарської диктатури, як вирішального знаряддя у боротьбі за соціалізм.

Переходовий період безперечно не є суспільно-економічна формація. Соціалістичний сектор є провідний і тільки за переходною добою, бо в *сталій* соціалістичній формації йому вже нема кого вести: він є єдиний.

Ознака „переважання“ або „провідної ролі певного способу продукції“ не є вирішальною для сталої суспільно-економічної формації, і це цілком стверджується на аналізі капіталістичної формації в Росії і нашого переходового періоду. Якщо спробувати виходити з цих ознак, ми дістаємо зовсім невірні висновки. Марксо-ленінське вчення про суспільно-економічну формацію виходить з інших положень.

Згідно з марксівською теорією, суспільно-економічні формації різняться одна від одної певним способом з'єднання робітничої сили з засобами продукції. Було б невірно і навіть просто шкідливо, захоплюючись „винахідництвом“ ознак суспільно-економічної формації взагалі, принести в жертву цьому аналіз конкретного переходового періоду, конкретної суспільно-економічної формації. Суспільно-економічна формація взагалі це абстракція. Але це значить те, що марксо-ленінський метод вимагає конкретного аналізу відмінності переходового періоду окремо від попередніх класових формацій і окремо від соціалістичної безкласової формації. В даному разі нам потрібно з'ясувати відмінність переходового періоду від капіталістичної суспільно-економічної формації. І далі перейти до конкретного найповнішого аналізу своєрідності цієї соціалістичної формації, яка після переходового періоду настає.

Що ж є спільного в попередніх класових суспільно-економічних формаціях, що відрізняє їх від переходового періоду поміж капіталізмом і комунізмом? *Наявність певного єдино-пануючого типу продукційних відносин, які відповідають певному способу продукції (і розподілу), і репродукція їх на поширеній основі є те спільне, що відрізняє класову су-*

спільно-економічну формацію від переходового періоду. Саме цей тип продукційних відносин указує рівень розвитку суспільства і надає їм певної класової характеристики (рабство, кріпосництво, капіталізм). Відсталі способи продукції і типи продукційних відносин, уже підкорені пануючому способові продукції, розвиваються на одній з ним основі, перетворюючись поступово в панівний спосіб продукції. Це не дорівнює провідному характерові певного способу продукції, а є значно вищий ступінь.

Провідним певний спосіб продукції може бути й тоді, коли той тип господарства, що його ведуть, не має з провідним однієї основи. Прикладом цього є провідний характер нашої держпромисловості відносно дрібного селянського господарства на певному етапі переходового періоду. Отже, неподільно пануючий і провідний — це не є те саме.

Перетворення провідної ролі соціалістичного способу продукції на неподільно пануючу є змістом боротьби соціалістичного сектору проти капіталістичного за той етап переходового періоду, в який вирішується ленінське питання „хто — кого“. Але, коли це досягнуто, відразу повстає нове завдання перетворити соціалістичний спосіб продукції не лише в пануючий, але і єдиний, що є своєрідністю сталої безкласової соціалістичної формації на відміну від всіх попередніх класових формації суспільства.

Мати згадану пануючу роль відразу після соціалістичної революції, особливо у відсталих, а навіть у середньо-відсталій країні, соціалістичний сектор не може. Капіталізм, не дивлячись на поразку, ще деякий час залишається економічно сильнішим за комунізм. Дрібне товарове господарство, побудоване на одній з ним основі, складає для нього сталу базу, і хоч характер диференціації селянства принципово змінюється, порівнюючи з диференціацією за часів капіталізму, але вона все таки відбувається. Соціалістичний сектор веде за собою масу селянства, але цей провід здійснюється в завзятій боротьбі з капіталістичними елементами. Це не виключає також і вагань селянства, іноді значних, поки соціалістичний сектор, індустріалізація країни, реконструкція сільського господарства не знищать саму базу капіталістичних елементів, не зліквідують куркуля як клас, як силу, в бік якої можуть коливатись дрібно-буржуазні, хисткі елементи.

З вирішенням питання „хто — кого“ починається якісно новий і останній етап переходового періоду (який у той же час уже є і першим етапом соціалізму), за який соціалістичний спосіб продукції в боротьбі з рештками розбитих, але ще остаточно не добитих капіталістичних елементів перетворюється з неподільно-пануючого на єдиний. До докладнішого з'ясування цих питань ми повернемося в спеціальному розділі нашої роботи.

2. Переходовий період, його основні сили, його завдання

„Поміж капіталістичним і комуністичним суспільством, — каже Маркс, лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періодові відповідає і політичний переходовий період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, як тільки революційною диктатурою пролетаріату“¹.

Конкретизуючи це висловлення Маркса, Ленін продовжує його думку:

„Теоретично не підлягає сумніву, що між капіталізмом і комунізмом лежить певний переходовий період. Він не може не поєднувати в собі риси або властивості обох цих укладів суспільного господарства. Цей переходовий період не може не бути періодом боротьби між капіталізмом, що вмирає, і комунізмом, що народжується — або, іншими словами: між переможеним, але не знищеним капіталізмом і, народженим, але зовсім ще слабим комунізмом“²

Таким чином, переходовий період перш за все є період боротьби двох принципово відмінних способів виробництва — капіталізму і кому-

¹ Маркс: Критика Готської програми.

² Ленін, т. XXIV, ст. 508.

нізму, і двох носіїв цих способів — пролетаріату і буржуазії. Як такий, він є продовження старої боротьби між цими двома класами, початої ще в рамках капіталістичного суспільства. Як такий, він у той же час є завершення цієї боротьби на новому ґрунті, новою зброєю, коли вже матеріально народився новий спосіб виробництва — комуністичний, і таке політичне знаряддя його самоствердження, як диктатура пролетаріату. Капіталізм уже переможений, але ще не знищений; є загроза його тимчасового повернення. Комунізм уже народився, отже, перемагає, але він ще зовсім слабкий. Тому боротьба повинна бути непримиренна, не на життя, а на смерть — в цьому суть переходового періоду.

Цю суть переходового періоду, як періоду непримиренної боротьби між капіталізмом, що вмирає, і комунізмом, що народжується, якраз недостатньо, а в окремих місцях і невірно з'ясовують автори вже згаданого нами підручника „Теорія радянської економіки“.

З підручника майже зовсім випало таке найважливіше, поставлене Леніним питання „хто—кого“, що саме є виразом суті переходового періоду, боротьби між капіталізмом і комунізмом. В підручнику, по праву опортуністичному трактуються питання класової боротьби за переходового періоду. Таке трактування прямо наводить на думку про те, що виявлені останнього часу на економічному фронті України факти благодушності, ворожості до самокритики і головне гнилий лібералізм до контрреволюційних націоналістичних елементів (Чичкевич) були не випадкові. Ось, наприклад, таке висловлення:

„Радянська економіка вільна від антагоністичних противенств, специфічних для капіталізму, але вона має свої суперечності — внутрішні й зовнішні, що рухають її як економіку переходову“¹.

Як можна тлумачити це висловлення авторів? Безперечно, в той спосіб, що вони змазують антагоністичні, класові суперечності між капіталістичними елементами і соціалістичними за переходового періоду. Бо звертати увагу на дійсно неантагоністичний характер протиріч між пролетаріатом і селянством, говорити про певну відмінність суперечностей між пролетаріатом і капіталістичними елементами можна тільки під кутом зору розвитку цих останніх суперечностей на вищій основі, підкреслюючи їх максимальне загострення, як боротьби, що вирішується знищенням одного з антагоністів. Це саме яскраво висловлене в питанні Леніна „хто — кого“.

Те, що у авторів в розумінні цього питання далеко не все гаразд, стверджує і дальший виклад. Через декілька рядків, всупереч усім партійним настановам, всупереч висловленням т. Сталіна, вони висловлюють думку про те, що

„загострення класової боротьби на поодиноких етапах будівництва соціалізму є соціальний вияв руху і розв'язування противенств переходового періоду“. (Підкресл. наше.— О. М.).

Це місце також змикається з правоопортуністичними твердженнями про згасання класової боротьби. Авторі цього розділу (як і редакція) фактично перекручують постанови XVII партконференції, припускаючи нібито „подібне“ до цих постанов формулювання, яке в дійсності має зовсім інший не партійний зміст.

Постанови XVII партконференції чітко і ясно говорять, „що і надалі ще неминуче загострення класової боротьби в окремі моменти і особливо в окремих районах і на окремих дільницях соціалістичної будівлі...“ (Підкреслення наше.— О. М.).

Цілком ясно, що це формулювання виходить із визнання загострення

¹ Теорія радянської економіки, ст. 14.

класової боротьби і в минулому і в майбутньому. Автори ж цього розділу загострення класової боротьби розглядають, як щось виняткове, властиве лише для „поодиноких“ етапів цього будівництва. А це зовсім не те саме, що кажуть партійні настанови взагалі і постанови XVII партконференції зокрема. Таке формулювання цілковито суперечить висловленням т. Сталіна про те, що ліквідація класів проходить не шляхом згасання класової боротьби, а шляхом її загострення.

Переходовий період є завершення складного і тривалого процесу, „боротьби суперечних частин“ капіталістичного суспільства. Це є якісний стрибок у загальному історичному процесі. Цей процес революційного перетворення однієї суспільно-економічної формації на іншу, казав Маркс, може тривати 15—30 років, років завзятої боротьби і громадянських воєн. Ленін, виходячи з цього, визначає переходовий період як „добу великих стрибків“.

„Стрибки такого роду,— каже він,— обіймають період років з десять, а то й більше¹ про це не вміють подумати більшість так званих соціалістів, які про соціалізм читали у книжці“, але ніколи серйозно в справу не вникали“.

Отже, переходовий період є період доведеного до краю розвитку протилежностей, завершення їх боротьби, повстання одне проти одного непримиренних матеріальних протиріч двох способів виробництва. В останньому рахунку він неминухо закінчується знищенням старого в завзятій революційній боротьбі. Але це тільки в останньому рахунку. Загибель капіталізму не є автоматичний, стихійний, фатальний процес. Абсолютної безвихідності становища для капіталізму немає навіть у передових країнах; а через нерівномірність розвитку капіталізму переходовий період може початися в країні, де капіталізм далеко ще не вичерпав свої можливості і численне дрібне товарове господарство складає для нього величезну і сталу базу.

Через те термін загибелі капіталізму не є якийсь фатально визначений. В залежності від ряду умов, в першу чергу боездатності органів пролетаріату, його партії, його інших організацій, він може бути значно прискорений, або відтягнений на довгі роки і навіть десятиріччя. Тимчасове повернення панування капіталізму і жорстокого, кривавого терору є найреальніша загроза (досвід революції у Венгрії, Баварії, лімітрофах). Тому зрозумілі слова Маркса про завдання революційного класу, його партії, як полегшення муки пологів. Звідси все значення суб'єктивних чинників революції і вірної революційної теорії, душі марксизму—матеріалістичної діалектики, як керівництва до дії, як знаряддя революційної боротьби і зміни світу.

Капіталізм, який революційно перетворюється на комунізм, не є чистий, абстрактний капіталізм. Такого капіталізму в природі немає, це—капіталізм у житті. В суспільстві цього часу існують ще старі, відсталі, докапіталістичні форми господарювання. Звідси в переходовому періоді

„основні форми суспільного господарства: капіталізм, дрібне товарове господарство комунізм... Основні сили: буржуазія, дрібна буржуазія (особливо селянство), пролетаріат“¹.

Такі є класові сили, що діють під час переходового періоду: пролетаріат і буржуазія, це є класи-антагоністи, які ведуть непримиренну боротьбу. Дрібна буржуазія (селянство в першу чергу) клас, сила якого— „сила вагання“.

„Такий,— каже Ленін,— є економічний і політичний закон другої сили (дрібно буржуазії—О. М.): або під керівництвом пролетаріату—шлях тяжкий, але такий, що може вивести з-під панування поміщиків і капіталістів,— або під керівництвом капіталістів“².

¹ Ленін, т. XXIV, ст. 508, вид. 3.

² Ленін, т. XXVI, ст. 290, вид. 3.

Не дивлячись на те, що ця сила (дрібна буржуазія) „сама собою керувати“, „сама себе проявити не може“, все таки через її численність; оскільки її господарство є однотипним з капіталістичним і вона становить базу капіталізму, яка „народжує його постійно і в масовому масштабі“; в наслідок того, що капіталізм може повернутися до влади тільки через її допомогу, вона має величезне значення для вирішення боротьби в соціалістичній революції і в перехідний період, зокрема. Нейтралізувати її на першому етапі і далі перетворити в спільника, повести її за собою, підкорити своєму керуванню і переробити її господарство з бази капіталізму (заразом знищуючи капіталізм, як силу, в бік якої вона може коливатись) на господарство соціалістичне—таке є найважливіше завдання пролетаріату, його диктатури в перехідному періоді.

В наслідок цієї дрібнобуржуазності виникли особливо тяжкі труднощі у боротьбі за соціалізм в нашій країні, порівнюючи з передовими країнами Заходу. За перших років пролетарської революції капіталізм в наслідок відсталості і дрібнобуржуазності нашої країни ще далеко не вжив можливостей свого розвитку. Грунт, база для його поновлення й розвитку залишаються ще на деякий час. В цьому розумінні Ленін казав:

„Закрита колишня „Сухаревка“... Її закрити нетрудно. Страшна „Сухаревка“, що живе в душі і діях кожного дрібного хазяїна. Цю „Сухаревку“ треба закрити. Ця „Сухаревка“ є основа капіталізму. Поки вона є, капіталісти до Росії можуть вернутися і можуть стати ще сильнішими, ніж ми. Це треба ясно усвідомити. Це має бути головним побудинком у нашій роботі і умовою, міркою наших дійсних успіхів. Поки ми живемо в дрібній селянській країні, для капіталізму в Росії є міцніша економічна база, ніж для комунізму“¹.

Звідси завдання пролетаріату, використовуючи своє політичне панування і командні висоти, економічно обмежити ці можливості розвитку капіталізму, найшвидшими темпами підвести під наще політичне панування економічну базу великої індустрії, щоб спаралізувати вагання дрібнобуржуазії в бік капіталізму, щоб підірвати саме коріння, саму базу капіталізму і перевести господарство дрібнобуржуазії (селянства) на нову соціалістичну однотипну з великою промисловістю основу. Головне знаряддя для цього є диктатура пролетаріату.

„В Росії,— каже Ленін,— диктатура пролетаріату конче повинна відрізнятись деякими особливостями, порівнюючи з передовими країнами, в наслідок дуже великої відсталості і дрібнобуржуазності нашої країни. Але основні сили—і основні форми суспільного господарства—в Росії, такі ж самі, як і в будь-якій капіталістичній країні; отже, особливості ці можуть торкатись тільки не найголовнішого“².

Таким чином, відмінності перехідного періоду в Росії, не торкаючись найголовнішого, виникають, перш за все, з „дуже великої відсталості і дрібнобуржуазності нашої країни“, яка має свій конкретний вираз в абсолютній перевазі простого товарного господарства з усіма наслідками, які звідси виникають.

В наслідок цієї переваги дрібного товарного господарства в нашій країні ще більше, ніж у будь-якій іншій передовій країні Заходу, неможливий безпосередньо перехід до комунізму. Потрібен певний час і особливі засоби, перехідні міроприємства для перероблення простого товарного господарства на велике соціалістичне, при чому це завдання пролетаріат може виконати лише у запеклій класовій боротьбі проти того опору, який чинять на шляху виконання цього завдання капіталістичні класи.

Цей період перероблення дрібно-товарного господарства неминучий також і в передових капіталістичних країнах Заходу, оскільки основні форми суспільного господарства: капіталізм, дрібна товарова продукція, комунізм—будуть властиві перехідному періодові і по цих країнах.

¹ Ленін, т. XXVI, ст. 46, вид. 3.

² Ленін, т. XXIV, ст. 508, вид. 3.

Він може бути скорочений і не такий тяжкий, завдяки не такій великій відсталості, як у нашій країні, але він не може бути обійдений зовсім. Справді, Ленін, аналізуючи це питання, ставить вирішення його від наявності в *землеробстві* класу найманих робітників, які б склали величезну більшість сільського населення. Ось що казав з цього приводу Ленін на X з'їзді РКП(б):

„Немає сумніву, що соціалістичну революцію в країні, де величезна більшість населення належить до дрібних землеробів-виробників, можливо здійснити тільки шляхом цілого ряду особливих переходових заходів, які були б цілком непотрібні в країнах розвинутого капіталізму, де наймані робітники в промисловості й землеробстві складають величезну більшість. В країнах розвинутого капіталізму є клас найманих сільськогосподарських робітників, який склався на протязі десятиліть. Тільки такий клас соціально, економічно й політично може бути опорою безпосереднього переходу до соціалізму. Тільки в таких країнах, де цей клас досить розвинений, безпосередній перехід від капіталізму до соціалізму можливий і не вимагає особливих переходових загальнодержавних заходів. Ми підкреслюємо в цілому ряді творів. в усіх наших виступах в усій пресі, що в Росії справа стоїть не так, що в Росії ми маємо меншість робітників у промисловості і величезну кількість дрібних землеробів“¹.

На конгресі III Комуністичного інтернаціоналу Ленін ще раз повертається до цього питання:

„Це завдання в Росії особливо трудне як в силу відсталості нашої країни, так і в наслідок крайнього розоріння її імпералістичною і громадянською семірічною війною. Але й помимо такої особливості це завдання належить до числа найтрудніших завдань соціалістичного будівництва, які встануть перед усіма капіталістичними країнами,— може за винятком однієї тільки Англії. Однак її відносно Англії не можна забувати, що коли в ній особливо численний клас дрібних землеробів-орендарів, то в ній зате винятково високий процент таких, що живуть по дрібнобуржуазному серед робітників і службовців, в наслідок фактичного рабства сотень мільйонів людей у колоніях, які „належать“ Англії...“².

Саме виходячи з цих міркувань, програма Комінтерну, враховуючи різноманітність умов і способів переходу до комунізму, в той же час враховує „і різноманітність форм соціалізму, що будується по окремих країнах“; якщо для країн високого капіталізму (Спол. Штати Америки, Німеччина, Англія та ін.) „пропонується швидкий темп соціалістичного розвитку взагалі і колективізації селянського господарства зокрема“, то для країн із середнім рівнем розвитку капіталізму (Іспанія, Португалія, Польща, Угорщина, балканські країни тощо)...

„завдання кооперувати селянство, а далі його виробничо об'єднати забірає величезне місце серед інших завдань соціалістичного будівництва“³.

Але, враховуючи величезну допомогу, що її подають нам пролетарі Заходу, в той же час не можна ні в якому разі недооцінювати того, що перехідний період в СРСР відбувається в одній країні, яка оточена капіталістичними країнами. Революції і перехідний період по інших країнах, коли є в наявності така база світової пролетарської революції, як в СРСР, що вже „перевірила її випробувала політику пролетаріату, який тримає державну владу в своїх руках у відношенні до дрібнобуржуазної маси“, будуть справою не такою важкою, як в СРСР. Ось чому Ленін ще на III конгресі Комуністичного Інтернаціоналу казав:

„З міжнародної точки погляду становить величезний прогрес, що ми намагаємось визначити відношення пролетаріату, який держить у своїх руках державну владу до останнього капіталістичного класу і до найглибшої основи капіталізму, до дрібної власності, до дрібного виробника. Це питання зараз практично стало перед нами. Я думаю, що ми зможемо розрішити це завдання. В усякому разі, досвід, який ми пророблюємо, буде корисний для грядущих пролетарських революцій і вони зможуть технічно краще підготуватися до вирішення цього питання“⁴.

¹ Ленін, т. XXVI, ст. 237, вид. 3.

² Ленін, т. XXVI, ст. 429.

³ Програма Комінтерну, ДВОУ, ст. 104 — 106.

⁴ Ленін, т. XXVI, ст. 465.

3. Диктатура пролетаріату — завершення всесвітньо-історичної ролі пролетаріату

Геніальні висловлення Леніна про суть матеріальної діалектики, покладені в основу аналізу капіталістичного суспільства і дії Леніна, Сталіна і партії на всьому протязі готування й проведення революції, на всьому протязі революційного перетворення капіталізму і будівництва соціалізму, ставлять завдання „звернути головну увагу саме на пізнання *джерела саморухання*“, знайти рушійну силу розвитку кожного явища. Вони вимагають *йти далі* простого визначення протилежності, навіть провідної, та констатації її. Треба в цій протилежності знайти чинник, рушійну силу розвитку, що є джерелом руху і вирішальною умовою перетворення даного явища в його протилежність.

Саме так і Маркс у своїх творах досліджує боротьбу суперечностей у капіталістичному суспільстві, головну, провідну суперечність його — боротьбу класів антагоністів: пролетаріату і буржуазії. Звідси походить учення про всесвітньо-історичну роль пролетаріату, як послідовно революційного класу, як могильника буржуазії. Уже в „Святій родині“, творі, про який Ленін казав, що „Маркс переходить тут від гегелевої філософії до соціалізму“, Маркс вироблює погляд на всесвітньо-історичну роль пролетаріату.

Це вироблення погляду наукового соціалізму на робітничий клас цілковито базується у Маркса на гранітній базі матеріалістичної діалектики.

„Пролетаріат і багатство,— каже Маркс,— це протилежності; як такі, вони утворюють єдину цілість. Вони обидва породжені світом приватної власності. Справа йде про те, яке визначене становище кожен з цих двох елементів займає у протиріччі. Недосить сголосити їх двома сторонами єдиного цілого...“¹.

І далі, з'ясовуючи саме роль кожного з цих елементів протиріччя, Маркс продовжує:

„Приватна власність, як приватна власність, як багатство, вимушена зберігати *своє власне існування* і цим самим існування своєї протилежності, пролетаріату. Це *позитивна* сторона протиріччя... Навпаки, пролетаріат... це — *негативна* сторона протиріччя, його неспокій в середині його самого, приватна власність, що є скасована і касує себе.

В межах самого протиріччя, таким чином, приватний власник становить собою *консервативну* сторону, пролетаріат — *руйнуючу*. Від першого виходить дія, спрямована на збереження протиріччя, від другого — дія, спрямована на його знищення“².

Таким чином, зняряддя, покликане знищити протиріччя капіталістичного суспільства, є пролетаріат, як рушійна сила протиріччя між пролетаріатом і буржуазією.

„Пролетаріат,— каже Маркс,— приводить у виконання вирок, який приватна власність виносить собі сама, породжуючи на світ пролетаріат...“

... Пролетаріат може і повинен сам себе звільнити, але він не може звільнити себе, якщо не подолає своїх власних життьових умов. Він не може подолати своїх власних життьових умов, якщо не подолає усіх нелюдських життьових умов сучасного суспільства, які зосереджуються в його власному становищі. Він не даремно проходить сувору, але загартовуючу *школу праці*“³.

Отже, уже в цьому творі, Маркс з усією яскравістю майже повністю з'ясовує всесвітньо-історичну роль пролетаріату. А в „Комуністичному маніфесті“ Маркс і Енгельс ще більш розроблюють це питання, докладно, повнотою обґрунтовуючи і висвітлюючи революційну роль пролетаріату, як передового революційного класу суспільства, гегемона серед

¹ Маркс. Свята родина; цитовано за XII Ленін. збірником, ст. 35.

² Там же, ст. 37.

³ Там же, ст. 39.

усіх пригнічених класів, доводячи цю думку до логічного завершення — до вимоги встановлення диктатури пролетаріату.

„Першим кроком робітничої революції,— каже Маркс,— повинне бути піднесення пролетаріату до ступеня пануючого класу...“¹. (Підкресл. наше.— О. М.).

Ленін за доби імперіалізму і світових пролетарських революцій, озброєний з самого початку революційною методологією марксизму, матеріалістичною діалектикою послідовно продовжує і розроблює далі ідею Маркса, Енгельса — ідею піднесення робітничого класу, його гегемонії в революційному русі за часів капіталізму, його диктатури за перехідної доби.

Так, уже в своїй майже першій роботі „Що таке друзі народу“, в 1894 році, Ленін пише:

„До висновку про необхідність підняти робітника на боротьбу з абсолютизмом можна прийти двома шляхами: або дивитись на робітника, як на єдиного борця за соціалістичний устрій, і тоді бачити в політичній свободі — одну з умов, яка полегшує йому боротьбу (так дивляться соціал-демократи), або звертатися до нього просто як до людини, яка найбільше страждає від сучасного порядку, якій уже нема чого втрачати і яка найрішучіше може виступити проти абсолютизму. Але це й означатиме примушувати його тягтись у хвості буржуазних радикалів, які не бажають бачити антогонізму буржуазії і пролетаріату за солідарністю всього „народу“ проти абсолютизму“².

Ця ж думка проводиться в роботі „Економічний зміст народництва“; вона як лейтмотивом звучить у статті на смерть Фрідріха Енгельса, яка була написана Леніним безпосередньо після читання „Святої родини“ Маркса, на весні 1896 р.³

В „Що робити“, як і потім в цілому ряді інших робіт, Ленін розроблює і обгрунтовує ідею гегемонії пролетаріату в революційному русі Росії в найскладніших обставинах зближення буржуазної і пролетарської революції, обставинах кануну світової пролетарської революції. Ленін всупереч опортуністам і ревізіоністам усіх мастей, відроджує і розвиває далі Марксове учення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, як найвище завершення марксистської теорії класової боротьби і пробний камінь, критерій справжнього марксизму. Ленін і Сталін розроблюють, як головне в марксизмі й ленінізмі, учення про диктатуру пролетаріату за перехідної доби, як владу неподілену з жодним класом, вищим принципом якої (диктатури) є союз пролетаріату і селянства при обов'язковому зберіганні керівної ролі пролетаріату. Ленін і Сталін на протязі всього існування нашої партії, всупереч опортуністичним течіям передреволюційних часів, а також і після Жовтневої революції,

¹ Маркс і Енгельс. Комуністичний маніфест, ГИЗ, вид. IV, ст. 87.

² Ленін, т. I, вид. III, ст. 189.

³ Між іншим, якої височини досягає розуміння всієї складності класової боротьби в світовому масштабі і в Росії у Леніна, найкраще показує те, що вже 1902 року, в брошурі „Що робити“, Ленін, на підставі діалектико-матеріалістичного аналізу складних обставин світового революційного руху і обставин Росії, доходить до геніального передбачення і проголошує роль авангарда світового пролетаріату робітникам Росії.

„Російському пролетаріату,— каже Ленін,— предстоять іспити ще незмірно тяжчі, предстоять боротьба з потворою, в порівнянні з якою виключний закон у конституційній країні здається справжнім пігмеем. Історія поставила тепер перед нами найближче завдання, яке є найреволюційнішим з усіх найближчих завдань пролетаріату будьякої іншої країни. Здійснення цього завдання, зруйнування наймогутнішого оплоту не тільки європейської, але також (можемо ми сказати тепер) і азійської реакції, зробило б російський пролетаріат авангардом міжнародного революційного пролетаріату. І ми в праві уважати, що доб'ємося цього почесного звання.

Це висловлення з надзвичайною яскравістю показує, наскільки глибоко розумів Ленін ще на перших етапах розвитку революційного робітничого руху в Росії майбутню історичну роль російського пролетаріату, його піднесення на саму вершину світових протиріч.

„Відомо, що хід революції в Росії виправдав це пророкування Леніна з лишком“, — каже т. Сталін („Питання ленінізму“, ст. 74).

відстоюють саме цю ідею гегемонії пролетаріату, як головної, вирішальної сили в готуванні і проведенні буржуазно-демократичної революції, в переростанні її на соціалістичну; відстоюють ідею диктатури пролетаріату, як знаряддя закріплення революційної перемоги, знаряддя придушення опору експлуататорських класів, знаряддя будівництва безкласового соціалістичного суспільства.

Не випадково, а саме підкреслюючи цю думку, висловлюється з цього приводу в розмові з німецьким письменником Емілем Людвігом і тов. Сталін:

— „...Я тільки учень Леніна, і моя мета бути достойним його учнем. Завдання, що йому я посвячую своє життя,— каже тов. Сталін,— полягає в піднесенні другого класу, а саме — робітничого класу... Коли б кожен крок у моїй роботі коло піднесення робітничого класу і укріплення соціалістичної держави цього класу не був скерований на те, щоб укріпляти й поліпшувати становище робітничого класу, то я вважав би своє життя безцільним”¹.

Справа Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, це є одна справа. Все їх життя, уся діяльність підкоряється одній меті — піднесенню робітничого класу, зміцненню його диктатури, його держави до того ступеня, який забезпечує повне знищення класів і відмирання держави, але не через послаблення „класової боротьби, а її посилення... „не через послаблення державної влади, а через її максимальне посилення”².

Таким чином, марксо-ленінське вчення про всесвітньо-історичну роль пролетаріату знаходить своє завершення в теорії диктатури пролетаріату, що є *джерелом руху*, вирішальним знаряддям на новому етапі боротьби в перехідному періоді.

4. Диктатура пролетаріату, її основні завдання її риси

Керівна, вирішальна роль пролетаріату в революційній боротьбі за перехідного періоду проявляється на принципово новій, вищій основі. Пролетаріат вже організований у пануючий клас, який тримає в руках такий вирішальний інструмент революції, як політичну диктатуру. Диктатура пролетаріату є головне, вирішальне знаряддя революційного перетворення капіталізму на комунізм.

Загально відомо, яке значення надають Маркс, Ленін, Сталін диктатурі пролетаріату.

„Питання про пролетарську диктатуру,— каже тов. Сталін,— є наперед питання про основний зміст пролетарської революції. Пролетарська революція, і її рух, її розмах і її досягнення одягаються в плоть і кров тільки через диктатуру пролетаріату. Диктатура пролетаріату є знаряддя пролетарської революції, її орган, її найважливіший опорний пункт, покликаний до життя для того, щоб, поперше, подавити опір експлуататорів, які повалені, і зміцнити свої досягнення, подруге — довести до кінця пролетарську революцію, довести революцію до повної перемоги соціалізму. Перемогти буржуазію, повалити її владу революція зможе і без диктатури пролетаріату, але подавити опір буржуазії, зберегти перемогу і рухатися далі, до остаточної перемоги соціалізму, революція вже не зможе, якщо вона не утворить на певному ступені свого розвитку спеціального органу у вигляді диктатури пролетаріату як своєї головної підпори”³.

Чому таке виключне значення має диктатура пролетаріату в зміцненні досягнень революції, в доведенні її до кінця, до побудови повного безкласового суспільства?

Тому, *перш за все*, що буржуазія, капіталістичні класи навіть після пролетарської революції (і особливо якщо вона відбулася в одній країні,

¹ „Большевик”, № 8, 1932 р., ст. 34.

² Там же.

³ „Питання ленінізму”, ст. 34, вид. 1930 р.

а це за часів імперіалізму типовий випадок) лишаються деякий час сильнішими за пролетаріат.

В таких умовах сила поваленої буржуазії полягає, „поперше,— цитує тов. Сталін Ленін, — у силі міжнародного капіталу, в силі й міцності міжнародних зв'язків буржуазії“ (див. том. XXV, стор. 173). „Подруге, в тому, що експлуататори на довгий час після перелому абергають неминуче ряд величезних фактичних переваг: у них залишаються гроші (знищити гроші відразу не можна), деяке рухоме майно, дуже часто значне, залишаються зв'язки, навик організації і керування, знання всіх „тайн“ (звичай, прийомів, засобів, можливостей) керування, залишається більш висока освіта, близькість до технічного вищого (який живе по буржуазному...) персоналу, залишається незрівняно більший навик у воєнній справі (це дуже важливо) і т. д., і т. д.“ (див. т. XXV, стор. 354). Потрете — *в силі звички, в силі дрібного виробництва*, бо дрібного виробництва залишилось ще на світі, на жаль, дуже й дуже багато, а дрібне виробництво породжує капіталізм і буржуазію постійно, повсякденно, повсякчасно, стихійно і в масовому масштабі... Бо „знищити класи — значить, ще тільки прогнати поміщиків і капіталістів, — це ми порівнюємо легко зробили, — це значить також *знищити дрібних товаро-продуцентів*, а їх не можна прогнати, їх не можна полатити, з ними *треба ужитися*, їх можна (і треба) переробити, перевиховати тільки дуже довгою, повільною, обережною організаційною роботою“ (див. т. XXV, стор. 173 і 190)¹.

Ось ті причини, з виключною повнотою і чіткістю висвітлені Леніним, що роблять буржуазію на деякий час навіть після її повалення, в певному відношенні, сильнішою за пролетаріат. Це саме спричиняється до того, що без зосередження в руках пролетаріату всієї могутності диктатури, з усіма її органами, революція не може йти вперед по шляху до повної перемоги соціалізму. І з розгортанням революції, з ускладненням і заостренням класової боротьби ця диктатура повинна посилюватись весь час, бо відмирання держави проходить не шляхом поступового зменшення її ролі, а шляхом найбільшого її посилення й розвинення.

Перед пролетаріатом у переходовому періоді стоїть завдання не тільки насильного подарення опору ворожих йому капіталістичних класів, але й ще важливіше завдання знищення класів взагалі, знищення „дрібних товаропродуцентів“; а цих дрібних товаропродуцентів, в наслідок їх численності, „не можна прогнати“, а треба переробляти „довгою, повільною і обережною організаційною роботою“.

Це завдання — надто складне, і саме тому, що це перероблення проходить у боротьбі з капіталізмом, що дрібний товаропродуцент має одностипну основу свого господарства з господарством капіталістичним, що в основі його природи лежить „товарно-капіталістична“ тенденція“. Навіть тоді, коли його становище дорівнює становищу пролетаріату, або навіть і гірше („Становище поміж молотом і ковадлом“, Маркс), він усе таки вважає себе за господаря і власника — прагне вибитися „в люди“. В силу цієї шодвійності свого становища за панування капіталізму, становища, що загрожує йому весь час злиднями і пролетаризацією, він здатний вагаться і в бік пролетаріату, і в бік буржуазії. Його сила взагалі, як каже Ленін, полягає в силі вагання, бо самостійною силою дрібна буржуазія бути не може.

Звідси вірна лінія партії щодо селянства: спілка з середняком, боротьба за переведення дрібно-товарового господарства на соціалістичні рейки, знищення на певному етапі решток експлуататорських класів, як сили, в бік якої воно може вагаться, посилення диктатури пролетаріату, її економічної основи — великої індустрії складають ту основу, що завдяки їй забезпечується пролетаріату виконання цього найважливішого завдання на шляху побудови повного соціалістичного суспільства.

Таким чином, диктатура пролетаріату є головна, вирішальна рушійна сила за переходового періоду, зняряддя в боротьбі проти капіталізму, в подавленні опору капіталістичних елементів, в переробленні в цій боротьбі дрібно-товарового господарства і знищенні класів взагалі.

¹ Сталін. Питання лєнінізму, ст. 27, вид. IV.

„Три основні сторони диктатури пролетаріату“, за тов. Сталіним, є такі:

1) Використання влади пролетаріату для придушення експлуататорів, для оборони країни, для зміцнення зв'язків з пролетарями інших країн, для розвинення й перемоги революції в усіх країнах.

2) Використання влади пролетаріату для остаточного відриву трудящих і експлуатованих мас від буржуазії, для зміцнення союзу пролетаріату з цими масами, для залучення цих мас до справи соціалістичного будівництва, для державного керівництва цими масами з боку пролетаріату.

3) Використання влади пролетаріату для організації соціалізму, для знищення класів, для переходу в суспільство без класів, суспільство без держави.

Пролетарська диктатура є поєднання всіх цих 3-х сторін. Жодну з цих сторін не можна висунути, як *єдино* характеристичну ознаку диктатури пролетаріату, і, навпаки, досить того, щоб не було хоч однієї з цих ознак, як диктатура пролетаріату перестане бути диктатурою в обставинах капіталістичного оточення. Тим то жодну з цих трьох сторін не можна виключити без небезпеки перевернути поняття диктатури пролетаріату. Тільки всі ці три сторони, взяті разом, дають нам повне й закінчене поняття диктатури пролетаріату¹.

Такі є три основні сторони диктатури пролетаріату з погляду її „руйнівних і творчих завдань“.

В той же час не можна звужувати розуміння диктатури пролетаріату, з погляду її змісту, тільки до державної влади.

Тов. Сталін, аналізуючи диктатуру пролетаріату з погляду її структури, каже про те, що „систему диктатури пролетаріату“ становить „сукупність ряду організацій, які зводяться в основному до організацій, що відіграють значення „приводних пасів“ або „ричагів“ (профспілки, ради, кооперація, союзи молоді та інше) і „напрямної сили“ диктатури, себто керівного її органу, партії пролетаріату.

„Без партії, як основної керівної сили, неможлива більш-менш тривала й міцна диктатура пролетаріату“².

Отже, диктатура пролетаріату з доконечністю включає в себе — партію, як її „напрямну силу“, найвищу організацію пролетаріату, пануючого класу, радянську владу і ряд організацій, що пов'язують цю владу з широкими робітничими й трудящими масами взагалі.

Нарешті, диктатура пролетаріату як пролетарська держава є власником всіх головних засобів виробництва великої промисловості, банків, транспорту, землі, а зараз і головних знарядь сільськогосподарчого виробництва (МТС і МТМ); вона володіє таким важливим знаряддям як монополія зовнішньої торгівлі і т. ін., в відміню від диктатури буржуазії, де державна влада пов'язана з банками і промисловістю шляхом своєї залежності і підлеглості інтересам акул великого банкового і промислового капіталу.

Таким чином, у диктатурі пролетаріату з'єднуються і суб'єктивні, і об'єктивні, і політичні, і економічні чинники, як умови перемоги соціалізму, оскільки така є реальна можливість, що її енергія, воля, завзятість, напруження всіх сил передового революційного класу під керівництвом випробуваної партії Леніна в боротьбі проти старого світу перетворює в реальну дійсність.

В силу цього „складається... вельми могутній пролетарський апарат, з допомогою якого партія зв'язана з *класом і з масою...* і з допомогою якого під проводом партії здійснюється диктатура класу“³.

Отже, не дивно, що проти цього „могутнього апарату“, вирішального знаряддя пролетаріату в боротьбі за соціалізм ополчилися всі сили світової контрреволюції. Імперіалісти Японії, твердолобі в Англії, німе-

¹ Сталін. „Питання ленінізму“, ст. 184—185, вид. IV, Партвидав, 1932 р.

² „Питання ленінізму“, ст. 187, вид. IV.

³ Ленін, т. XXV, ст. 193.

джий войовничий фашизм, що, змагаючись з японською буржуазією за авангардне місце в антирадянському фронті, з захопленням розгортає рішучі плани експансії на схід коштом в першу чергу Радянської України; спільні німецькому фашизму українські фашисти, що, змикаючись з імперіалістичними інтервентами, згодні продати Україну однокласній буржуазії і Німеччині і Польщі, аби лише скоріше під брехливим прапором „визалежної“ України повернути собі „право“ експлуатування українського робітника й селянина; російська великодержавницька контрреволюція, що зараз для повалення влади рад іде на згоду з українськими націоналістами, згодна починати справу контрреволюції з відриву України; соціал-фашисти II Інтернаціоналу—лівий фланг світової буржуазної контрреволюції—всі вони стоять напоготові, цілковито підставно бачачи в існуванні й розквіті СРСР свою майбутню неминучу загибель. Їм подає зброю в боротьбі проти диктатури пролетаріату троцькізм, що, спрямовуючи свої сили проти диктатури пролетаріату і партії пролетаріату, вже давно цілковито перетворився на передовий загін контрреволюційної буржуазії. Їм дивлячись на всю різноманітність відтінків, це одна лінія—всіх їх сп'єднує зв'язана зненависть до пролетарської диктатури.

Відбиваючи ці впливи, в цей же бік підриву диктатури пролетаріату спрямовуються дії правого та „лівого“ опортунізму.

Лінію на відрив України від Радянського Союзу завзято провадила внутрішня українська контрреволюція, вся ця зграя українських фашистів, що попролазили в радянські організації, починаючи від колгоспів і надгоспів і аж до керівних радянських, а іноді навіть і партійних установ. З'явилися цілі кубла контрреволюційних дворушників в низці наркоматів (наркомос, Наркомзем, Наркомюст) по наукових установах (ВУАМЛІН, ІАН, С. г. Академія, Інститут Шевченка) і навіть в парткерівництвах окремих районів¹.

Контрреволюційні українські буржуазно-націоналістичні елементи зустріли пряму підтримку з боку українських націонал-ухилистів на чолі з Скрипником, які зімкнулися з українською контрреволюцією в підривній роботі проти партії, проти диктатури пролетаріату.

Особливо значне розповсюдження завдяки притупленню партійної гнучкості, браку самокритики одержали контрреволюційні націоналістичні елементи на теоретичному фронті, зокрема в ВУАМЛІН'ї.

На філософському фронті цю дворушницьку контрреволюційну роботу провадили фашисти Демчук, Білик, Бон при прямій допомозі націоналіста, спонсорувача контрреволюційної яворщини Юринця, що в своїх творах вистягував концепції українського фашизму.

„Цю контрабанду дуже довго (як і контрабанду на економічному фронті контрреволюціонера, фашиста Чичкевича керівництво економічного фронту—О. М.), між іншим, не помічало і не викривало по справжньому керівництво нашого філософського фронту“².

КП(б)У за допомогою ЦК ВКП(б) розгромила українську контрреволюцію і націоналістичний ухил в КП(б)У, завдавши цим нищівний удар ганганам імперіалістичних інтервентів, але українські націоналісти і націонал-ухильники хоч і розгромлені, але ще не добиті остаточно. Вони намагаються і далі провадити свою шкідницьку, дворушницьку контрреволюційну роботу, спрямовану на відрив України від Радянського Союзу, на підрив диктатури пролетаріату, на встановлення диктатури буржуазії і поміщиків на Україні. Поруч з цим поживляватимуться і великодержавні російські шовіністи, що зараз приєднуються до „гасла відриву України від Радянського Союзу, бачачи в його здійсненні перший крок до

¹ Резолюція листопадового Пленуму ЦК КП(б)У.

² Н. Н. Попов. Про націоналістичні ухили, ст. 23.

остаточного повалення радянської влади в цілому Союзі, до відбудови „єдиної неделимої Росії“ (Попов Н.).

„Великодержавний російський шовінізм залишається, як і раніш головною небезпекою з масштабі цілого Радянського Союзу і ВКП(б). Але це аж ніяк не суперечить тому, що в деяких республіках СРСР, надто на Україні, в даний момент головну небезпеку становить місцевий український націоналізм, що змикається з імперіалістичними інтервентами“.

Розгорнуту непримиренну боротьбу на два фронти за найповніше послідовне здійснення ленінської національної політики, за зміцнення диктатури пролетаріату і Радянського Союзу буде провадити і надалі наша комуністична партія, під випробованим керівництвом ЦК ВКП(б) на чолі з т. Сталіним.

(Продовження буде).

КАПІТАЛІСТИЧНА РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ, КРИЗА І СОЦІАЛ-ФАШИЗМ

(До теорії „фальшивої раціоналізації“ Отто Бауера)

Німецька соціал-демократія одверто перейшла в табір фашизму. Цей факт, що його навіть французькі „соціалісти“ і англійські лейбористи мусили визнати, зовсім не випадковий, він являє собою наслідок довгого розвитку. 1914/19, 1918/19, 1920, 1923, 1929-1933 рр.— досить назвати ці роки. Перехід німецької соціал-демократії в табір фашизму є наслідок не якоїсь одної чи кількох „помилоч“, а систематичного фальшування й ревізії марксизму, послідовної політики співробітництва (коаліції) з буржуазією, зради проти революційної класової боротьби пролетаріату. Цей розвиток німецької соціал-демократії *цілком підтвердив те*, що сказали Комуністичний Інтернаціонал і Комуністична партія Німеччини, виходячи з *Ленінового* вчення про розвиток „буржуазної робітничої партії“. Він *цілком* потвердив політичну і наукову правильність виразу *соціал-фашизм*, тобто соціалізм на словах, фашизм на ділі. Він *цілком* потвердив *Ленінову* тезу, що соціал-демократія за сучасної доби являє собою *головну соціальну підпору буржуазії*. „Політика толерантності“ СПН, її посередня і посередня підтримка фашизму, її послідовний саботаж єдиного революційного фронту пролетаріату, придушення соціал-демократією масової революційної боротьби проти фашизму і соціал-фашистська професійна бюрократія— ось що розчистило шлях Гітлеру до влади. І цей в усякому разі не ліквідований ще безпосередній і посередній масовий вплив соціал-демократії, багатолітня реформістська традиція, ідейна опортуністична підкупленість певного робітничого прошарку, отруйна боротьба соціал-фашистських проводирів проти комунізму (виключно в інтересах фашизму) й тепер являють собою головну перешкоду для утворення борючого єдиного революційного фронту, для розгортання пролетарського протинаступу.

Проте, цей розвиток *цілком* потверджує ще й інше твердження Комуністичного Інтернаціоналу, а саме — наявність *класових суперечностей* всередині соціал-демократії. Сьогодні ці класові суперечності між підкупленим буржуазією й фашизмом керівництвом, з одного боку, і масами соціал-демократичних робітників, з другого, дійшли незнаного досі запалу. В той час, як соціал-демократичні проводирі примикали до Гітлера або одверто йшли до нього на службу, видаючи йому професійні спілки, збудовані пролетаріатом у довголітній боротьбі, маса соціал-демократичних робітників після перших тижнів приголошення й замішання повільно, але невпинно посувалася в напрямі єдиного революційного фронту. Частина їх працює вже пліч-о-пліч з комуністами і йде за лозунгами героїчної Комуністичної партії Німеччини, що, не зважаючи на найлютіший терор, бореться на чолі німецького пролетаріату й розгортає прапор пролетарської революції.

Але цей соціал-фашистський розвиток соціал-демократії не є,— як це твердять фарисеї з інших партій II Інтернаціоналу — окремий випадок тільки німецької-соціал-демократії. Це — загальне явище для всіх партій II Інтернаціоналу. Тільки не потоплено в крові повстання австрійського пролетаріату. Австрійська соціал-демократія — ця „ліва“ зразкова партія II Інтернаціоналу під проводом „лівого“ Отто Бауера відверто зрадила робітничий клас Австрії, проводила й проводить зараз політику капітуляції перед фашизмом, політику саботажу пролетарського єдиного фронту, мовчазно допомагаючи безпосередньо й посередньо фашизмові. Те, що це відбивається в „лівих“, ще демагогічніших формах, ніж у Німеччині, те, що цей маневр провадить „лівий“ Отто Бауер, сьогодні найвпливовіший теоретик II Інтернаціоналу, те, що австрійські події набрали величезного інтернаціонального значення,— все це зобов'язує нас саме тепер, у боротьбі за єдиний революційний фронт пролетаріату, бути особливо чуйними. Це вимагає послідовно викривати роль „лівих“ соціал-демократичних проводирів, пильно стежити за їхніми теоретичними й практичними маневрами і дати в руки борючого пролетаріату — і не в останню чергу соціал-демократичним робітникам, що шукають шляху до нас,— теоретичну зброю проти цього найнебезпечнішого ворога комунізму в таборі робітничого класу.

Спробу зробити це являє собою наша стаття про книжку Бауера¹ цього австрійського Луї Блана і „лівого“ соціаліста II Інтернаціоналу.

І. Лице капіталістичної раціоналізації

Книжка розпадається на чотири розділи. Розглядається в них *технічну* раціоналізацію, раціоналізацію і інтенсифікацію *праці*, раціоналізацію виробничого *господарства* і, нарешті, — раціоналізацію і суспільний лад. На недосвідченого читача читання перших рядків справляє вражіння широкої обіцянки: в стислій формі накреслюється тут ніби об'єктивну картину фактів. Технічні новини докладно пояснюються і подається безліч фахової літератури, безліч ніби незаперечного матеріалу.

Але ця солідність тільки *про людське око*. Літературні посилання тільки й подають назви книжок: автор ні єдиним словом не розкриває своєї думки щодо *змісту* буржуазної літератури про раціоналізацію. Розгорнання цього ніби солідного матеріалу теж є тільки блеф, накопичення, що має впливати як прилавок з крамом, передусім, *масою* товарів і не в останню чергу чепурністю й рекламою. Бауер говорить про передачу електричної енергії, теплове господарство і руші внутрішнього згорання, про плекання насіння і штучне добриво, про гідратацію вугілля й хемію металів; Бауер описує роботу токарського верстату, пульверизаційне лиття, поточну роботу, спроби Тейлора. Він поринає в „науку“ і „техніку“, біотехніку, психотехніку, дослідження знарядь, вчення про професії, дослідження кон'юнктури й вчення про промислове господарство, аналіз товарів, функції попиту, вчення про рекламу і т. д. і т. д. Капітал, цей „кривавий і гидкий“ визискувач, з'являється тут тільки як керівник підприємства, вчений і інженер; суть капіталізму виявляється в розвитку науки й техніки. Слово експлуатація *жодного разу* не трапляється на 266 сторінках книжки.

Уявна ґрунтовність Отто Бауера є тільки *фальшування* фактів. Накопичення „товарів“, демонстрація цікавих деталей, вистава всіх модних зразків „інженерського мислення доби“ (82) і „магнітної, квантової і електронної фізики“ (26) до „енергетичної“ теорії заробітної плати (166), від „біотехнічної раціоналізації“ (82) аж до „бігевіористичної психології“ (156) — все це має відвернути пролетарського читача *від сумі*, про яку

¹ *Bauer Otto. „Die Rationalisierung die falsch Rationalisierung“.*

Бауера *нічого* не можна знайти. Є сотні сторінок про технічні успіхи, те жодного викладу про їхнє значення для пролетаріату. *Жодного рядка про зможіння робітників через капіталістичну раціоналізацію, про масові звільнення, про переміщення робітництва на підприємствах, про становище якнайбільше експлуатованих робітниць і робітників - підлітків!* Є цифровий матеріал про продукцію електричних станцій, обчислення продажної ціни, *але жоднісінької цифри про зменшення і так вже мізерної зарплати, про збільшення робітничого часу, про ріст безробіття, жодної цифри про зостання нещасних випадків, про хвороби і смертність „раціоналізованого“ пролетаріату!*

Бауер розгортає перед читачем усі технічні „здобутки“ капіталізму, при чому він, щоб справити більше вражіння, говорить про речі, що зовсім є належать тільки до цього періоду, як от про розвиток універсальних спеціальних машин, їх автоматизацію тощо (ст. 46 і далі). Він оповідає, як світня наука про працю заощаджує робочому організмові якнайбільше живої роботи, протидіяючи утомі паузами й доцільним устаткуванням, освітленням і вентиляцією робітного приміщення, „*обайливо поводить*ся“ (100) з робочою силою тощо. Але в дійсності це є не *виклад*, а некривична компіляція з буржуазної літератури про раціоналізацію, витончена педологія капіталістичної раціоналізації, капіталу взагалі. Ми знаходимо тут усі *бойовики* буржуа і міщанина, що плазує на череві перед капіталом: ід „стільців відпочинку і місць спорту для робітниць“, до затишних круївських робітничих будинків, від пропозиції „прилучити“ „надбання нової продуктивної ери американської політекономії“ до марксизму (156) аж до преклонства перед величиною *Гувера*, як провідника на шляху „планової організації і реалізації індустріальної громадської роботи“ (125).

Розгляньмо теоретичне ядро питання. Бауер визначає капіталістичну раціоналізацію так:

„Мета всякої раціоналізації є *піднесення* продуктивності праці“ (192).

„Суть раціоналізації взагалі... полягає в тому, щоб уникнути якнайбільше праці зайвої для поставленого корисного ефекту, і таким чином зробити заощаджену робочу силу корисною для збільшення корисного ефекту“. (81)

Тут ми маємо центр плутанини, яку свідомо створює Бауер, щоб прикрасити капіталістичну експлуатацію. Він, мов той штукар, підсуває за місце *капіталістичної* раціоналізації „раціоналізацію взагалі“, на місце марксистського *економічного аналізу суто технічний* розгляд, на місце матеріалістичної діалектики, що за речовими технічними формами явища викриває суть, *класовий характер* раціоналізації, — те *вульгарно-фетишистичне* розуміння, що його Маркс таврував у „Капіталі“, як метод обомонців капіталізму.

„Раціоналізація взагалі“ є цілком безглузда в даному разі абстракція. Ми маємо перед собою два *грунтовно різні* факти: *капіталістичну* раціоналізацію насамперед у буржуазній Європі і Сполучених Штатах і соціалістичну раціоналізацію в Радянському Союзі. *Перша* проведена буржуазією в класових інтересах експлуататорів проти пролетаріату, друга — самим пролетаріатом в його класових інтересах і в інтересах досі експлуатовуваних мільйонних мас. *Перша* відбувається на базі капіталістичного господарства, при умовах монополістичного, загниваючого капіталізму, нерівномірного, почасти застійного розвитку індустрії і деградації сільського господарства і т. д., *друга* — на базі соціалістичного планового господарства, бурливої індустріалізації і соціалістичного перетворення сільського господарства. *Перша* пов'язана з знищенням багатьох продуктивних сил, припиненням роботи багатьох життєдатних підприємств, *друга* — з найшвидшим розгортанням усіх продуктивних сил, повним використанням їх при одночасному будівництві могутніх нових підприємств. *Перша* виходить передусім із збільшення експлуатації робітних процесів, як головного засобу *інтенсифікації*

праці, *друга* — з дійсного технічного перевороту сукупного процесу продукції. насамперед через поліпшення й відновлення засобів праці і підвищення продуктивності праці, що включає підвищення її інтенсивності. — *Перша* пов'язує інтенсифікацію праці з здовженням робітного дня на 9, 10 і більше годин і зменшенням заробітної плати, *друга*, навпаки, із зменшенням на 7 і 6 годин і безперервним збільшенням його участі в суспільному продукті. — *Перша* викидає мільйони на брук і створює резервну армію безробітних в нечуваних досі цифрах, *друга* — шороку втягує нові мільйони в процес продукції і цілком усунула безробіття. *Перша* раптово збільшує число нещасних випадків, хороб і смертності, *друга* — шораз зменшує його. Для *першої* робітник є об'єкт раціоналізації, яка сковує його ініціативу й творчі сили смертельною дисципліною і придушє його класові організації, для *другої* він є *суб'єкт*, його праця дістає новий зміст і розгортається в формі соціалістичного змагання й ударних бригад, робітничого ентузіазму, неможливого в суспільстві, що спирається на експлуатацію і поневолення. *Перша* приводить до найглибшої і найспустошливішої з усіх дотеперішніх господарських криз, *друга* привела до завершення фундаменту соціалістичної економіки і править за важливе знаряддя в руках пролетаріату для збудування безкласового суспільства.

Хіба ж не ясно, що ці два види раціоналізації не можна ставить на одну дошку? Але Отто Бауер робить це систематично й з особливим задоволенням, якщо він таким способом може непомітно підвести методи соціалістичного будівництва в Радянському Союзі під форми капіталістичної експлуатації. Основній різниці між капіталістичною і соціалістичною раціоналізацією Бауер в крайньому разі робить уявну поступку, коли він пише:

„Раціоналізація розвивається в капіталістичному суспільному ладі, господарська діяльність, що стає науковою, служить капіталові, його намаганням до якнайбільшого зиску“ (164).

Фальш! Ми маємо перед собою не так звану безкласову „раціоналізацію взагалі“, яка, на жаль, „служить“ капіталові, (щоб — як ми ще почуємо — перевертнути це кінець - кінцем навіть на „раціоналізацію суспільного ладу“), а *капіталістичну* раціоналізацію, що з самого *початку*, по своїй суті є капіталістична, хоча вона природно взагалі включає в себе і суперечність капіталістичного способу продукції, а саме, що *один* з її засобів, підвищення продуктивної сили праці — суперечить її обмеженій капіталістичній меті. Що „*метою*“ капіталістичної раціоналізації є „підвищення продуктивності праці“ — це явне дурисвітство, її мета — підвищення зиску, збільшення *експлуатації*. Цей факт позначає своїм тавром усі подробиці капіталістичної раціоналізації. Це *елементарна* істина *тисячу раз* potwierджена на практиці розвитком останніх років і передусім сучасною господарською кризою, що триває вже чотири роки.

Дальше фальшування фактів і одверта оборона капіталізму полягає в тому, що Бауер просто прирівнює капіталістичну раціоналізацію до успіхів техніки, що він піднесення продуктивності людської праці — на відміну від її підвищеного визиску — викладає як *суть капіталістичної* раціоналізації¹. В дійсності вона є тільки один з її засобів і в усякому разі не головний засіб. Ми залишаємо осторонь ті форми вияву капіталістичної раціоналізації, які взагалі відбуваються тільки в сфері циркуляції (утворення нових монопольних союзів тощо), і беремо індустріальну продукцію, як сукупність підприємств (а не лише деякі, визначені в літературі підприємства). Безперечно, що *інтенсифікація праці* відіграє головну роль у капіталістичній раціоналізації, навіть у Сполучених Штатах і Німеччині, де технічний прогрес підчас періоду раціоналізації був найбіль-

¹ Бауер гадає, що „її (раціоналізації) суть полягає в технічній раціоналізації... Раціоналізація способів роботи має супроти технічної раціоналізації тільки підпорядковане господарське значення“ (стор. 163).

ший. Знаменна річ, що ті новини, які стояли в центрі самого руху раціоналізації, *система Тейлора* (точніше її „критичні“ відміни і послідовниці) і *поточна робота*, полягають або в інтенсифікації праці, або головню сходять до цього при капіталістичних стосунках.

Порівняймо тепер фактори зростання продуктивності праці на підставі даних інтернаціонального бюро праці¹, і ми дістанемо приблизну картину. У різних галузях виробництва і в різних країнах відповідні фактори дали ось яке процентне збільшення продуктивності праці:

Раціоналізація рухів робітника	Від 20 до 700
Заохочувальні системи оплати	„ 15 „ 300
Праця на конвеєрі	„ 40 „ 260
Поліпшення в розподілі робітних місць	„ 30 „ 44
Наукове випробування придатності	„ 10 „ 40
Поліпшення організації підприємства	„ 60 „ —
Поліпшення технічного устаткування	„ 36 „ 159
Запровадження пауз	„ 2,8 „ 33

Щоправда, ці цифри дають картину хоч і не повну, але безперечно типову (адже ж не можна припустити, щоб „поважна“ організація, яка їх збирала, зфальшувала їх в інтересах робітників). Розуміється, *всі* наведені факти означають інтенсифікацію праці. Але надзвичайно характеристично, що секундомір і нова акордна й преміальна система, чинність яких сходить майже виключно на підганяння—безперечно стоять на чолі, а за ними йде робота на конвеєрі.

Ми сказали раніш, що „навіть“ у Сполучених Штатах і в Німеччині, де технічний прогрес був найбільший, інтенсифікація праці відіграла головну роль. Треба додати: *саме там*. Прогрес техніки не тільки „з природи своєї“ зв'язаний з інтенсифікацією праці. Капітал умудряється ще крім цього через систематичне підвищення ступеня інтенсифікації „всяке поліпшення машин перекрутити на засіб для більшого висмокування робочої сили“ („Капітал“, видання нім. мовою Інституту Маркса—Енгельса—Леніна, т. I, с. 438). Поруч викидання робітників з підприємства, піднесення інтенсивності праці відсталих стає головною метою капіталістичного застосування техніки.

Бауер затушкує цю центральну роль інтенсифікації праці. Він теоретично відриває піднесення продуктивності праці цілком від піднесення її інтенсивності, трактує її в іншому місці своєї книжки (при чому цілком незадовільно), як побічне явище. Тут виявляється, як механістичне шерекручення Марксової теорії перетворюється безпосередньо на знаряддя запологетичного фальшування.

Або візьмімо справжнє підвищення продуктивної сили праці, окремо від її голої інтенсифікації—вона теж має свій капіталістичний відбиток. Бауер, звичайно, „передбачив“ це. Для нього піднесення продуктивної сили праці є „надісторична“ категорія, по той бік границь капіталізму й соціалізму. Він „забув“, що Маркс говорить: „Тут, як і скрізь, треба прозрізнати між великою продуктивністю, яку завдячувати треба розвитку суспільного процесу продукції, і великою продуктивністю, яка є наслідком розвитку капіталістичної експлуатації“ („Капітал“, т. I, ст. 443). Приклад: капіталістичний поділ праці, спеціально капіталістична наукова організація праці (*scientific management*), навіть там, де він впливає не просто через інтенсифікацію. „Хоч тепер машини—говорить Маркс—вщент розбивають технічно стару систему поділу праці, проте вона й далі животіє покищо як традиція мануфактури в фабричному побуті, щоб шотім бути відновлюваною *систематично* капіталом як засіб експлуатації робочої сили в ще огиднішій формі. Машинами *зловживають*, щоб робітника

¹ Див. Кон'юнктура світового господарства. Щомісячник Інституту світового господарства і світової політики, Москва 1932 зошит 3/4, с. 70; матеріал взято з праці „The Social Aspects of Rationalisation“ Geneva, 1932 p.

вже з пелюшок перетворити на частину часткової машини" (теж там). Капіталістична раціоналізація великою мірою *посилила* цю тенденцію капіталістичного поділу праці. „Спеціалізація робітників — говорить навіть офіційна відозва Інтернаціонального бюро праці — стала ще доконечнішою через запровадження нових методів“¹. Мовиться про тейлоризм тощо. Саме тут яскраво виявляється те „зловживання“ і машин і науки, виявляється, що „в капіталістичній продукції суспільна продуктивність праці розвивається коштом самої праці“ („Капітал“, вид. Meissner, т. III/2, ст. 135).

Бауер не думає про те, щоб ілюструвати цей факт багатим матеріалом останніх років. Навпаки, він *затушовує його*. Але на цьому не кінець: він бере просто технічний прогрес і ріст продуктивної сили праці в найпередовіших підприємствах і узагальнює їх; він піддає читачеві ілюзію, наче воно всюди так. Звичайно, цього нема. Великі технічні удосконалення показують велику *нерівномірність* розвитку і обмежуються взагалі невеличкою частиною всіх підприємств. Візьмімо як ілюстрацію ріст промисловості з 1907 до 1925 року. Пересічна цифра росту рушійної сили на 134% поруч збільшення числа робочих рук у виробництві на 29,1% відповідала б приблизно *подвоєнню* механічних сил, що припадають на кожного робітника у виробництві. Але ця пересічна цифра говорить дуже мало. Моторизацію проведено головню і переважно по великих підприємствах і велетнях, що за промисловою статистикою 1925 року складають лише 1,74% усього числа підприємств, але тримають у своїх руках майже 80% застосовуваної у виробництві рушійної сили. З 12,8 мільйонів промислових робітників працює в цих підприємствах лише 54,6%, тобто трохи більше ніж половина². Але навіть ці цифри потребують ще істотної поправки, бо офіційна німецька статистика промислові підприємства з 50 і більше робітниками залічує вже до великих підприємств. Фактично поширюється число цієї групи виробництв з 50—1000 робітниками на моторизацію, передусім на *більші* підприємства. Ці останні мають почасти виявити величезні технічні досягнення. У великій більшості інших підприємств справа стоїть інакше. Можна сказати, що приблизно половина промислових робітників працює в підприємствах, яких безпосередньо дуже мало торкнувся ріст моторизації за час з 1907 до 1925 року. Цю думку підкреслює той факт, що приріст рушійної сили в текстильній промисловості виразився цифрою 42% в той час, як число робочих рук у ній збільшилось на 19%. У харчовій промисловості і виробництві речей широкого вжитку тільки на 48% (17%). 1925 року на 100 робітників, що працювали в одяговій промисловості, припадало всього лише 9,6 механічних коней.

Додаймо до цих 1,8 мільйонів „промислових“ ще щось 5 мільйонів сільськогосподарських підприємств, з яких 1925 року ледве 39,8% застосовували будьякі машини і в яких великі нові досягнення обмежуються ще меншим числом підприємств, ніж у промисловості,— тоді картина буде ще ясніша³.

Можна було б закинути, що ці цифри стосуються часу, який при-

¹ P. Devinat, „Scientific management in Europe“, Geneva 1927, p. 107 (П. Девінаг, „Наукова організація праці в Європі“, Женева 1927, ст. 107): „The specialisation of the workers... has been made still more necessary by the introduction of the new methods“.

² Пор. „Handwörterbuch der Stadtwissenschaften“, Ergänzungsband, S. 1015 ff. Звичайно, ці цифри знаменні лише до певної міри для технічного прогресу, бо вони не виражають цілої низки чинників, насамперед самого удосконалення робочих машин. Але ми можемо їх навести як ілюстрацію, тим більше, що сам Бауер у своєму викладі ставить головний наголос на енергетичному озброєнні промисловості.

³ Само собою розуміється, факт обмеженого застосування машин зовсім не суперечить іншому фактові, а саме, що застосування машин у сільському господарстві є одною з причин глибокої аграрної кризи, бо ці 39,8% усіх підприємств зосереджують у собі цілком переважну частину всього сільськогосподарського виробництва. А втім, і тут видно, в які вузькі межі капіталістичний спосіб виробництва ставить дійсну механізацію сільського господарства.

падає ще раніше від кульмінаційного пункту періоду раціоналізації. Розуміється, ці цифри з 1925 року вирости. Але в суті нічого не змінилося. Про це свідчать які завгодно цифри з інших областей. Якщо 1931 року в Рурській області 95,9% вугільного видобутку обслуговували машинами, то в Горішній Сілезії — тільки 23,5%¹. В той час, як механізація видобутку вугілля в Німеччині досягає (для 1930 р.) 82,5%, в Англії, — тільки 31%². Електрифікація промисловості 1925 року в Сполучених Штатах дорівнювала 47% для рушійної сили і 71,5% для робочих машин, у Німеччині — 42,6% і 65,6%, в Англії — всього 23,7% і 46,6%³. Отже удосконалення техніки при капіталістичній раціоналізації взагалі не відіграло фактично тієї ролі, яку їй приписується в апологетичній буржуазній раціоналізаційній літературі і в переписаній з неї книжці Отто Бауера. Швидкий її прогрес по окремих заводах, в окремих галузях виробництва, скоріш відбувався одночасно з частковим технічним застоєм, чіткою інтенсифікацією праці в інших, навіть більше, він на другому боці ці елементи застою і відсталої експлуатації посилив, а подекуди й просто викликав.

Звільнення робочих рук у наслідок запровадження нових машин на одному боці стає, через здешевлення живої праці, причиною застосування нових машин на другому. До тих суперечностей капіталістичного застосування техніки взагалі приєднуються загострені суперечності її розвитку в умовах монополістичного капіталізму.

Але Бауер затушовує не лише нерівномірність технічного розвитку, а й взагалі різницю між науковим відкриттям і технічним застосуванням, між винаходом і використанням його в промисловості. Саме тут яскраво виявляється *межі* капіталу, капіталістичної раціоналізації.

Але помилкою було б шукати суті справи в кількісній ролі, яку відіграла техніка в капіталістичній раціоналізації. Навіть якби технічні перебільшення тодішньої підкупленої капіталом раціоналізаційної пропаганди були реальні, то й тоді та картина раціоналізації, яку змальовує Отто Бауер, аж ніяк не була б правдивіша. Йдеться тут про *вирішальне* питання „якісної“ ролі техніки в капіталістичній раціоналізації, в капіталізмі взагалі. Бауер вихваляє її як благодать, малює фантастичні картини тих полегкостей, які вона дає робітникові. В дійсності техніка в капіталістичній раціоналізації не грала іншої ролі, крім тієї, яку відзначив вже Маркс: засоби праці виступили супроти робітника як „ворожа сила“, машина була *наймогутнішим засобом війни проти робітників*. І як це знаряддя війни техніка вступила в дію аж ніяк не лише проти робітників *тих* підприємств, у яких її запроваджено. Підвищення інтенсивності праці, здовження робочого дня, зниження задільної оплати, зниження заробітної плати, згіршення всіх умов праці і т. ін., проведені при допомозі нової техніки у *вирішальних* підприємствах і галузях промисловості, поширились незрівняно більше ніж сама ця техніка. Наприклад, середні і дрібні виробництва, хоч і не перейняли нових машин, але перейняли і мусили перейняти їхні наслідки, щоб спробувати випередити удосконалену техніку своїх конкурентів підвищенням потогоних методів.

Капіталістична раціоналізація не була тією казковою хвилею благодатних технічних винаходів, якою змальовують її співці капіталу і між ними Отто Бауер. Навпаки: для неї знаменне саме те, як мало тих великих винаходів і в якому незначному масштабі застосовано практично і як

¹ „Jahresbericht der Aktiengesellschaft Reichskohlenverband für das Geschäftsjahr 1931/1932“. S. 41. („Річний звіт акційного товариства Державного вугільного об'єднання за 1931/32 господарський рік“, с. 41).

² Теж там.

³ В. Вейц. „Уваги про енергетичне переозброєння СРСР і капіталістичних країн“ у збірнику „Енергетическое хозяйство СССР“, т. I. Ці і попередні дані наводимо за книгою Е. Грановського „Про суперечності технічного розвитку в капіталізмі“ („Проблеми економіки“, Москва, 1933, кн. 1).

руйнацько вплинуло це застосування, яке в соціалізмі могло б бути дійсно „благодатним“, на робітників. Наслідки відомі: величезне підвищення продуктивності, з одного боку, і стрибкувате підвищення масового безробіття — з другого (ми не говоримо тут про кризу, яка, звичайно, ще набагато збільшила число безробітних). Навіть безпосередні втрати пролетаріату вбитими і покаліченими величезні.

Бауер не знає про це нічого. Він пише: „Історичний сенс раціоналізації — це було пристосування галузей народного господарства, які пройшли війну і інфляцію, до нового господарського становища, визначеного поворотом до сталої грошевої вартості“ (ст. 160). Це визначення *невірне*. *Поперше*, воно охоплює *одну* сторону капіталістичної раціоналізації, до того ж цілком другорядну, як побачимо з наведених нижче цифр про розвиток продуктивності праці, бо капіталістична раціоналізація, — оскільки вона являє собою пристосування, означає на ділі „пристосування“ до змінених у наслідок *загальної кризи капіталізму*, Жовтневої революції і революційних досягнень робітничого класу капіталістичних країн, виробничих умов капіталу. Інфляція теж була спробою „пристосування“, але тільки при допомозі обігу. Раціоналізація прийшла тоді, як цей метод виявився неспроможним, як вартість грошей стабілізувалась. Не зміна обігу в наслідок стабілізації вартості грошей створила змінені порівняно з передкризовим часом умови виробництва, вона сама була визначена ними, вона була лише тією формою, в якій ці останні знайшли собі вираз. *А подруге*, капіталістична раціоналізація зовсім не була тільки або головно „пристосуванням“. У цьому самодоволеному тлумаченні „історичного сенсу“ раціоналізації як „пристосування“ виразно позначається Бауєрове вульгарне, недіалектичне, на ділі гармоністичне розуміння: капіталізм після скороминущих труднощів війни, інфляції тощо пристосувався (до стабілізованої вартості грошей). От і знову все гаразд. На жаль, у цьому пристосуванні, — як викладає Бауер пізніше, — зроблено одну „помилку“... В дійсності капіталістична раціоналізація, як і всяка спроба капіталізму подолати наявні суперечності, не тільки „пристосувала галузі народного господарства до нового становища“, але рівночасно, саме через це капіталістичне „пристосування“ на основі нового, в наслідок війни і загальної кризи капіталізму зміненого становища, створила *нові, ще гостріші суперечності*. Отже, коли ми хочемо знайти в ній „історичний сенс“, то він був саме в тім, що вона *загострила* всі суперечності капіталізму. *Потрете*: капіталістична раціоналізація є рівночасно — про що ні словом не згадує Бауер — *грубий і хитрий наступ капіталу на робітничий клас*. Капітал боровся не тільки зброєю понукування, секундоміра, конвеєра, машини. Він ішов (і йде) у наступ не тільки лінією зниження відрядної оплати, безпосереднього зменшення заробітної плати, здовження робітничого часу, згіршення всіх умов праці (перерви, відпустки, соціальне страхування тощо), а й лінією відновлення рабської дисципліни у виробництві; запровадження системи премій і штрафів, організації спеціального шпіонажу серед робітників, боротьби проти революційних профспілок і комуністичних виробничих осередків, звільнення революційних або „підозрілих“ робітників, організації фашистських груп на підприємствах з дрібнобуржуазних і люмпен-пролетарських елементів, пропаганди й організації „заводських громад“ і заводських спортивних клубів, лінією всілякого підкупу (Бата, Сітроен тощо) і нарешті лінією придушення страйків при допомозі соціал-фашистської профспілкової бюрократії і поліції... Все це цілком виразно показує нам *справжнє лице* капіталістичної раціоналізації, що його Бауер послідовно ховає.

Навіть більше. Класова боротьба між буржуазією і пролетаріатом є тепер рівночасно і боротьба двох економічних систем: капіталістичного способу виробництва з його центрами в наймогутніших імперіалістичних державах і соціалістичного способу виробництва в Радянському Союзі,

що його успішно продовжує будувати російський пролетаріат, вийшовши переможцем у жовтні 1917 р. і скінчивши громадянську війну в героїських боях проти капіталістичної спадщини. В цій боротьбі капітал поставив перед раціоналізацією цілком виразні завдання: нове піднесення капіталізму, вічне „просперіті“ мали не тільки яскраво висвітлити економічну відсталість Радянського Союзу і дати матеріал для агітації, а й рівночасно створити економічну базу для знищення соціалізму — чи способом „мирного“ торговельно-політичного „відкриття доступу“, чи шляхом збройної інтервенції, чи комбінацією обидвох цих методів. Щиру волю міжнародної буржуазії дати капіталістичній раціоналізації цей „історичний сенс“ найкраще виплекали Каутський, Гільфердінг, а також сам Бауер, звичайно, здебільша тільки в формі цілком „об'єктивних“ „марксистських“ „аналізів“. Що зброя раціоналізації виявилась двобічною і в дійсності сталося цілком інакше, що завдяки героїській боротьбі радянського пролетаріату за проведення першого п'ятирічного плану ми маємо сьогодні якраз протилежний результат — цього, звичайно, не сподівалися ні капіталісти, ні їхні соціал-демократичні Санчо Пансо.

Це правдиве лице капіталістичної раціоналізації як наступу капіталу на пролетаріат, на соціалізм, дуже майстерно затушовує Отто Бауер. Насамперед він прикриває величною мантиєю псевдомарксистської „історичної“ „науки“ роль соціал-демократії і реформістської профбюрократії в цьому наступі на пролетаріат.

„Раціоналізація в цьому первісному розумінні скінчилася вже з 1929 року. А з нею відійшли в область історії і знаменні для неї ідеологічні супутні явища, надмірне захоплення „американським економічним чудом“, надмірна (!) ілюзія, що „нова індустриальна революція“ забезпечить довготривале процвітання, підвищить і не тривку основу поставити життєвий рівень трудящого класу, виклує всі лиха капіталістичного способу виробництва“ (ст. 160).

Все це, як ми побачимо далі, неправда, бо суть цих „ілюзій“, тобто брехні про „організований капіталізм“, соціал-демократичні теоретики, між ними й Отто Бауер, і далі поширюють в іншій формі.

Звичайно, Отто Бауер ні словом не згадує про *діяльність* реформістської профбюрократії і соціал-демократії того часу, про її *підтримку* раціоналізаційного наступу капіталу! Але він нічого не каже і про *опір пролетаріату*, про стрибкуватий подекуди ріст числа страйків, про великі масові страйки 1924—1928 років. Звичайно, у нього не лишилось жодного рядка для питання про боротьбу проти капіталістичної раціоналізації. Такі речі „марксист“ Отто Бауер відсуває в сторону разом з реакційними закидами дрібних буржуа як „безсилі і безперспективні скарги“ (с. 201). Насправді, соціал-демократичне видавництво має певну рацію, рекомендуючи його книгу насамперед підприємцям...

II. Капіталістична раціоналізація і промислова революція XVIII століття

Отто Бауер ставить три твердження і пробує їх довести в перших трьох розділах:

Поперше, що „воєнні й повоєнні роки являють собою в розвитку техніки революційну фазу розвитку“ (ст. 10), не тільки „технічну революцію“ (ст. 117), а й навіть „нову індустриальну революцію“ (ст. 160, 163).

Подруге, що капіталістична раціоналізація поліпшила умови праці і являє собою для робітників „значний, повний обіцянок прогрес“, навіть з політичного погляду, як „період зміцнення німецької демократії“ (ст. 159) і т. д.

Потретє, що капіталістична раціоналізація піднесла „удосконалення виробничої техніки і заводського господарства на рівень завдання організованої колективної праці“ всіх підприємців, що вона таким способом

уїцій області перемогла конкуренцію і тепер стала спроможною і починає проводити це і в області керівництва всім господарством.

Ми побачимо, що Бауер у всіх трьох пунктах фальшує факти або прямо ставить їх на голову.

Візьмімо *перше* твердження. Коли Бауер каже, що воєнні і повоєнні роки являють собою революційну фазу розвитку, то це здається незаперечним. Виникає тільки питання, що треба розуміти під цими красивими словами. Воєнні і повоєнні роки — це час загальної кризи капіталізму, переможної пролетарської революції в Росії, будівництва соціалізму в СРСР, могутніх революційних масових рухів робітників у капіталістичних країнах і експлуатовуваних мас у колоніях. Але Бауер нічого не говорить про ті факти, що становлять дійсно революційний зміст цієї епохи, а коли й згадує про них (наприклад, про Радянський Союз), то тільки з наміром применшити їх революційне значення, щоб протиставити їм, як дійсно революційний, у його розумінні, зміст епохи — *буржуазну демократію в Західній Європі і Америці*. До цього ми ще вернемося.

Отже, Бауер *не* говорить про *пролетарську* революцію, зате він говорить про „технічну“ революцію. Що технічна база капіталістичного способу виробництва, рівняючи з феодальними і античними, є революційна, це, як відомо, сказав уже Маркс. Але інша річ — говорити про „технічну“ революцію взагалі, і *цілком* інша — говорити, що настала „нова індустріальна революція“. Бауер робить це, він змальовує великі винаходи і технічні новини останніх десятиліть, але він змальовує їх однобічно, недіалектично, тенденційно і робить фактично з капіталу, який привів до цієї „нової індустріальної революції“, властивого революціонера теперішнього часу.

Індустріальна революція XVIII століття в Англії — це був викликаний розвитком машин технічний і економічний переворот, що мав вирішальне значення в історії капіталізму. Він означав перехід від мануфактури до великої промисловості. Він дав новішу, вищу форму капіталістичної продукції. Вона здобула вирішальні області виробництва, дарма що поруч великої промисловості існують і далі раніші форми, домашня праця і мануфактура, а навіть на її основі раз-у-раз витворюються. Тому промислова революція XVIII століття має більше чи менше *загальний* характер. Вона завершила відділення робітника від засобів виробництва, відділення сільського господарства і промисловості, міста і села. Вона вчинила переворот у капіталістичному способі виробництва. Що пережила Англія в кінці XVIII століття, те пережила Німеччина в першій половині, а Росія в другій половині XIX століття.

А капіталістична раціоналізація останніх десятиліть? Правда, вона дала великі технічні досягнення в *окремих* областях, до деякої, обмеженої міри навіть окремі технічні перевороти, але не створила дійсного перевороту в способі виробництва і вже аж ніяк не дала *загального* перевороту. Вона не являє собою переходу до нової *вищої* форми капіталістичного виробництва. Довести це можна хоча б і побіжною перевіркою.

Вихідний пункт індустріальної революції, за Марксом, це машина-знаряддя: „Машина, з якої виходить індустріальна революція, замінює робітника, що працює якимсь одним знаряддям, цілим механізмом, що орудує відразу цілою *масою* таких самих або однорідних знарядь і що його пускає в рух якась одна рушійна сила, незалежно від її форми“¹. Хоч цей розвиток, тобто перехід від ремесла і мануфактури до великої індустрії, ще й нині не закінчений, проте, вихідний пункт новітньої капіталістичної раціоналізації є десь в іншому місці. Вона теж викидає робітників на вулицю, але не ремесників і не робітників мануфактури, а фабричних робітників; і насамперед не в наслідок нових машин-знарядь,

¹ „Das „Kapital“, Volktausgabe des M.-E.-L.-Instituts, Bd. 1, S. 392 — 3. („Kapital“, популярне вид. нім. мовою Інст. М.-Е.-Л., т. I, ст. 392 — 3).

а в наслідок раціональнішого використання самої праці, раціональнішої організації виробничого процесу взагалі (поточна праця). Вона теж „замінує“ робітника, але робить вона це *перш за все* шляхом інтенсифікації праці, тобто підвищеного витискання відсталого робітника, а потім шляхом *часткової* автоматизації середзаводського транспорту (конвеєрна стрічка), отже тут не в області орудування знаряддям. В окремих галузях, наприклад, сільського господарства, маємо дійсно явище, яке скидається на перехід від мануфактури до великої промисловості, але застосування складних сільськогосподарських робочих машин (комбінованих тощо) тракторів, моторів у цій ділянці ще дуже обмежене. Навіть у конторах машинізується праця тільки в *дуже небагатьох* великих підприємствах (великі банки). Ніхто не стане твердити, що цього досить, щоб можна було говорити про епоху індустріальної революції. До речі: для періоду капіталістичної раціоналізації знаменне якраз те, що її найефективніші технічні досягнення застосовуються почасти у не вирішальних галузях виробництва (штучний шовк, радіо, авіація, кіновиробництво)¹, а почасти навіть за межами виробництва у стислому розумінні цього слова. Це є наслідок монополії, яка найдужче дає себе знати у вирішальних старих галузях виробництва і відводить нові капітали в нові галузі—у виробництво предметів розкоші, у сферу обігу. Там, де останні десятиліття (і період раціоналізації) приносять великі технічні новини в добуванні енергії, у заміщенні пари електрикою тощо, у застосуванні нових сировинних матеріалів,—раціоналізація здебільша тільки посередньо впливає на самий процес праці. Він зазнає mnogobічних і значних змін, він механізується. Але ці зміни обмежуються не тільки дуже близьким колом, їх навіть не застосовують *послідовно* до кінця, а лише наполовину. За зразок може правити електрифікація промисловості: в той час, як останні десятиліття створили технічні можливості для централізованого планового енергетичного господарства цілих областей і країн, господарства, що виходить за межі окремих виробництв, капіталістична приватна власність і монополія стають на перешкоді здійсненню цього. В той час, як останні десятиліття створили технічну можливість цілком автоматизувати процес виробництва шляхом застосування електричних передач і устаткованих електричними моторами заводських машин, здійснення цього натрапляє на перешкоду в тих обмеженнях, що їх створюють капіталістичні виробничі відносини (низька заробітна плата тощо). Саме тут виступає ясно той факт, що десятиліття 1920/30, так звана „епоха раціоналізації“, зовсім не принесла перевороту в способі виробництва, рівняючи з переходом від мануфактури до великої промисловості².

Капіталістична раціоналізація *не* створила нового, вищого ступеня суспільного виробництва, а навпаки, високою мірою прискорила розклад старого. Правда, вона має в собі технічні передумови нового способу виробництва (наприклад, електрифікація і похідна від неї форма автоматизації), але з цих елементів, лише продовживши їх, може зробити технічний вихідний пункт для дійсного перевороту в способі виробництва тільки *пролетарська революція*. В умовах капіталістичних відношень виробництва вони ведуть тільки до загострення суперечностей, дальшого

¹ Проф. Е. Вагман, керівник Інституту кон'юнктурних дослідів у Берліні, пише в своїй книжці „Структура і ритм світового господарства“, Берлін, 1931, що технічний розвиток „насамперед... у нових видах промисловості, у виробництві автомобілів, радіоапаратів, електричного побутового приладдя, штучного шовку тощо“ має великі досягнення і скоріш виір ніж углиб (ст. 286).

² Варга констатує, що „ні в одній галузі механічного обробітку сировини не настало ґрунтового революційного новоутворення“—за винятком сільського господарства, де трактор і молотарки в умовах капіталізму знаходять собі тільки обмежене застосування. („Die Wirtschaft der Niedergangsperiode des Kapitalismus nach der Rationalisierung, Hamburg — Berlin, 1928, S. 42) („Господарство періоду занепаду капіталізму після раціоналізації“, Гамбург — Берлін, 1928, ст. 42).

загнивання і часткового застою. Частина нових галузей промисловості виступає високою мірою у формі мануфактури (наприклад, радіопромисловість), але в інших, як ми вже згадали вище, дає себе знати, саме як результат „новітнього працезнавства“, мануфактурний поділ праці, та прикутість робітника до окремих функцій, що на неї дуже ясно вказав Маркс як на вираз обмежень капіталістичної форми великої промисловості (Тейлор, методи Форда тощо)¹.

Отто Бауер мимохіть мусить визнати ці факти. Змалювавши новини в області „добування сили“ і „добування сировини“ (з деякими перебільшеннями і не згадуючи про ті капіталістичні обмеження технічного розвитку, що саме в цей період дають себе знати дуже гостро), він починає говорити про „нову індустріальну революцію“ у „готуванні“, тобто *власне в процесі праці*. Але те, що він каже, не є ні цілком нове, ні не має великого значення. „Старий процес витискання традиційних ремесничих функцій машинами посувається вперед“ (ст. 46). Це виявляється особливо в процесі оббризування, що його застосовують „при лакуванні, далі, у шоколадних фабриках, оббризкуючи цукрові начинки рідким шоколадом, у пекарнях і цукернях, покриваючи вироби ячною глазурою“. Отже Бауер, показавши як традиційний відвідувач цукерень гідну визнання обізнаність з виробами кондитерської промисловості, відкрив у цій області „індустріальну революцію“ ХХ століття.

Краще вдається йому це в області поділу праці між машинами, універсальними і спеціальними. Тут він описує нам токарний верстат, в усякому разі досить таки стару меблю, його спеціалізацію тощо. Увесь цей розвиток машин — закінчує він — не новий. Але після війни він відбувається істотно прискореним темпом“ (ст. 48). *От сказав!* Адже розвиток робочих машин півтора століття тому *був новий* і саме тому він викликав тоді індустріальну революцію. Прискорений розвиток спеціальних машин, масове виробництво, серійне виробництво, типізація заводських виробів, хоч вони почасти мають велике значення, викликали перевороти в окремих областях, в окремих країнах, але не привели до індустріальної революції. Та вони й не могли цього зробити, будучи *поставлені в межі капіталістичного способу виробництва*.

Тут ми підходимо до історичної ролі індустріальної революції і новітньої капіталістичної раціоналізації. Промисловий капітал грав тоді революційну роль, бо системою машин він остаточно вирішував перемогу великого виробництва над дрібним, перемогу фабрики над мануфактурою і ремеслом, перемогу молодого, прогресивного буржуазного суспільства над рештками середньовіччя, бо він через велику промисловість створював світовий ринок, давав рішучий поштовх усупільненню праці і породжував новий клас, новітній індустріальний пролетаріат з його історичною місією — знищити всілякі класи. Але цілком інший історичний характер має період капіталістичної раціоналізації воєнного і повоєнного часу: промисловий капітал, колись піонер вільної конкуренції, а тепер об'єднаний у монополіях, злитий з монополістичним банківським капіталом у фінансовий капітал, давно вже перестав грати свою прогресивну роль він — як каже *Ленін* — стан реакційною оболонкою, яка починає загнивати. Так звана раціоналізація монополістичного капіталу зводилася почасти до перебудови і новобудови монополістичних організацій (у Німеччині особливо яскраво: I. G. Farben, Vereinigte Stahlwerke A. G. тощо), саме в той період,

¹ „Ми бачили, що велика промисловість технічно здійснює мануфактурний поділ праці з його довічним прикріпленням цілої людини до часткової операції і в той самий час *капіталістична форма великої промисловості* ще потворніше репродукує той поділ праці через перетворення робітника на самосвідому у властивій фабриці приналежність одній машині, а в усіх інших ділянках почасти через спорадичне вживання машин і машинної праці, почасти через запровадження жіночої, дитячої і некваліфікованої праці як нової основи поділу праці“ („Капітал“. т. I, ст. 509).

жоло потреби війни і її наслідки особливо понукали розвиток науки і техніки, найяскравіше позначились ті обмеження, що їх ставить монополістичний капітал технічному застосуванню наукових відкриттів і повному розгортанню продуктивних сил на основі нової техніки. Ми відсилаємо до згаданих вище фактів, що ілюструють глибоку *нерівномірність* технічного розвитку, елементи застою і *розкладу*. Таких фактів можна навести скільки завгодно.

„Монополія створює неминуче тенденцію до застою і розкладу: такою самою мірою як, хоча б тільки тимчасово, запроваджується монополні ціни, зникає до певної міри імпульс до технічного, отже й усякого іншого прогресу, до руху вперед; далі, такою самою мірою з'являється *економічна* можливість „штучно затримати“ технічний прогрес. (Ленін, „Імперіалізм як найвища стадія капіталізму“ (нім. вид., Берлін 1930, ст. 112).

Нині, в той час, як капітал через своїх міністрів, професорів і попів одверто проповідує гальмування технічного прогресу і там, де вже монополій не досить, ставить на цю функцію поліцію, як видно, зайва річ говорити про це докладно. Проте, треба підкреслити, що навіть на кульмінаційному пункті раціоналізації, коли і самі міністри, професори і попи на всі голоси вихваляли застосування техніки капіталом, яке, мовляв, ошчасливило робітників,— що *навіть тоді* в деяких областях гальмували технічний прогрес мовчки, але сильно. Прикладів маємо досить. Згадаємо тільки про гідрацію вугілля, що її Отто Бауер вихваляє як зразок прогресу техніки за капіталізму. Звичайно, під „технікою“ слід розуміти не росте прикладне природознавство, винаходи тощо, а тільки *дійсне застосування* його. Бауер часто-густо „сплутує“ ці обидві речі. Так і з гідрацією вугілля. Винахід, що й казати, чудовий. Але ширше застосування його фактично великі нафтові трести спільно з акційним товариством фарбової промисловості успішно придушили.

Іноколи ми бачимо просто регрес технічного розвитку у вирішальних областях, (наприклад, занепад вживання моторів у німецькій промисловості під час імперіалістичної війни¹. Отто Бауер має сміливість говорити саме про війну з її нечуваним винищенням матеріальних і людських продуктивних сил як про період „революційного“ розгортання продуктивних сил. Звичайно, в дійсності воно було навпаки. Підчас імперіалістичної війни розвиток техніки і підвищення продукції в окремих областях (головно в області військової промисловості) відбувалися ціною *величезного безпосереднього винищування продуктивних сил* через вбивство і покалічення близько 30 мільйонів людей, переважно промислових робітників, через систематичне винищування великих промислових областей, через марнування значної частини світової продукції. В результаті 4 років війни гостро знизилась і *продуктивність праці*, навіть у Сполучених Штатах, що сами мало відчули на собі руйнацькі наслідки війни. Так, індекс продуктивності праці в промисловості знизився з 108,5 (1914), до 104,5 (1919) і 1919 року взагалі дорівнював усього 90% 1914 р.² В Німеччині ще 1924 року він дорівнював лише 84% 1913—14 р.³ У бельгійському гірництві продуктивність праці 1925 р. становила всього 90,2% проти 1913 р., а в англійському навіть 86,2%⁴. Саме останній приклад показує, що

¹ W. Wojtinsky, „Arbeit und Maschine in der deutschen Wirtschaft“, „Die Gesellschaft“, 1928, I, S. 137. (Вл. Войтінський, „Праця і машина в німецькому господарстві“, „Суспільство“, 1928, I, ст. 137).

² „Recent Economic Changes in the United States“. New-York 1929, vol. II, p. 454 („Сучасні економічні зміни в Сполучених Штатах“. Нью-Йорк, 1929, т. II, ст. 454).

³ „Deutschlands wirtschaftliche Lage an der Jahreswende 1931—32“, (Reichskreditgesellschaft) (Економічне становище Німеччини на грані 1931—32 років“) (Товариство державного кредиту).

⁴ „Konjunktur der Weltwirtschaft“, 1932, 3/4, S. 73, („Кон'юнктура світової економіки“, Ш 1932, 3/4, ст. 73).

йдеться тут не про ці безпосередні руйнацькі наслідки війни, а про той, монополістичному капіталізмові властивий, *монополією* викликаний застій і розклад.

„Помилково було б гадати,— каже *Ленін*,— що ці тенденції до розкладу виключають швидкий ріст капіталізму. Зовсім ні. Окремі галузі промисловості, окремі шари буржуазії і окремі країни виявляють в епоху імперіалізму більше чи менше сильно то одну, то другу з цих тенденцій. Взагалі і в цілому капіталізм росте значно швидше ніж раніш, але цей ріст не тільки стає взагалі щораз нерівномірнішим, а й нерівномірність ця виявляється зокрема в розкладі капіталістично найдужчих країн (Англія)“ „Імперіалізм як найвища стадія капіталізму“ (нім. вид., 1930, ст. 141).¹

Бауер заперечує всі ці суперечності. Для нього капіталістична раціоналізація—це був рівномірний, добродійний ріст продуктивної сили праці.

Звичайно, цілком помилково було б твердити, що техніка *не* розвинулася. „Не підлягає ніякому сумнівові,— каже VI світовий конгрес Комуністичного Інтернаціоналу про роки 1924—1928,— що техніка капіталістичних країн проробила значне піднесення, яке в *деяких* з них (Сполучені Штати, Німеччина) набирає характеру технічного перевороту“. Тут справедливо говориться не про загальний переворот і не про якусь „технічну революцію“, а тільки вказується на *тенденцію*, підкреслюється частковий і нерівномірний характер цього розвитку. Рівночасно вказується на „застій промисловості в Англії“, на „абсолютне зменшення застосовуваної індустріальним капіталом робочої сили“, що має місце в Сполучених Штатах поруч велетенського росту виробництва“. (Протокол, том IV, ст. 14 і далі). Це переконливі приклади не тільки нерівномірності, а й обмеження розвитку продуктивних сил в умовах капіталістичної монополії і загальної кризи.

Індустріальна революція в Англії в кінці XVIII і на початку XIX століття рішуче розширила область капіталістичного виробництва, кінець кінцем знову загнала до фабрик мільйони людей як індустріальний пролетаріат. Капіталістична раціоналізація, навпаки: вперше в історії капіталізму вона відносно інших верств населення, а почасти абсолютно, скоротила число індустріального пролетаріату і рівночасно підвищила продукцію. І це не тільки в Сполучених Штатах, а й у Німеччині: тут число промислових робітників і службовців з 1913/1914 до 26 року знизилось з 10,7 до 9,2, до 1928 р. виросло до 10,8, а 1929 р.—рік кульмінаційного пункту виробництва—знову знизилось до 10,2. Отже, в той час, як абсолютна цифра стоїть на одному рівні, відносна цифра знижується з 62,5 (1913/14) до 52,5 (1929)¹. Американські, ще яскравіші цифри відомі.

В індустріальній революції XVIII століття капітал підніс виробництво до того максимуму, якого можна було тоді досягти, поки не натрапив на ту межу, за якою вже не можна було експлуатувати робітничого населення. Капіталістична раціоналізація, навпаки: рівночасно з підвищенням виробничої спроможності вона принесла систематичне обмеження продукції; продукційну місткість німецької промисловості теж тільки на три чверті використано на кульмінаційному пункті раціоналізаційної кон'юнктури 1928 року²; масове безробіття охопило тоді 8,6% членів профспілок, тобто втричі більше, ніж 1913 року³. Отже; період капіталістичної раціоналізації не є „нова індустріальна революція“. Навпаки: він показав, що капіталістичні виробничі відносини вже надто тісні, що вони вже не припускають *ніякої* індустріальної революції, хоч *елементи* революційного розвитку техніки безперечно є.

Візьмімо приклади Бауера: часи війни і їхні часткові великі технічні

¹ Пор. *J. ů. Kuczynski*, „Die Lage des deutschen Industriearbeiters“, Berlin 1932, S. 8 f. (*І. М. Кучинський*, „Становище німецького промислового робітника“, Берлін, 1932, ст. 8 і далі).

² На 100 робочих місць тільки 74,5%. (*Варга*, „Inprekorr“, 1932, № 65, ст. 2087).

³ *Кучинський*, ст. 11.

новини. Адже це була тільки зворотна сторона величезної руйнації і знищення продуктивних сил. Або — роки раціоналізації: їхньою зворотною стороною було масове звільнення робітників, тобто звільнення значної частини найважливішої продуктивної сили суспільства; в наслідок цієї раціоналізації закрито багато підприємств. Це був тільки початок кризи, а з нею нового величезного звільнення і знищення продуктивних сил. *Саме швидкий розвиток техніки веде в умовах монополії до застою і знищення продуктивних сил* (вони ж, навпаки, стають поштовхом до технічного розвитку). Фальшування Отто Бауера є *не просто* в тім, що він перебільшує технічний прогрес. Воно є насамперед в недіалектичному зображенні технічного розвитку як прямолінійного, рівномірного, поступінного руху вперед. Фальшування є в тім, що він *затушовує* застій і знищення, елементи яких *завжди*, навіть в часи піднесення *супроводжують* розвиток продуктивних сил у монополістичному капіталізмі, і що він ті випадки, де ці елементи беруть перевагу (Англія), і періоди величезних вибухів антагонізмів у наслідок масового винищення продуктивних сил або цілком затаює (знищення продуктивних сил підчас війни 1914 — 1918 рр.) або — як кризу 1929 — 1932 рр. — відриває від капіталістичної раціоналізації і зображає як більше чи менше випадкову *помилку*: „помилкова раціоналізація“.

Не можна *історично* визначити період капіталістичної раціоналізації, не давши йому правильного *економічного* визначення. В своєму викладі загального закону капіталістичної акумуляції Маркс показує, як акумуляція капіталу спершу розгортається екстенсивно, при однаковому складі капіталу, як тільки розширення продукційної сфери капіталу.

„Досі ми розглядали тільки одну окрему фазу цього процесу, ту фазу, в якій відбувається приріст капіталу при однаковому технічному складі капіталу. Але цей процес виходить за цю фазу. Коли вже є загальні основи капіталістичної системи, то з перебігом акумуляції кожного разу настає той пункт, у якому розвиток продуктивності суспільної праці стає найпотужнішим важелем акумуляції“ („Капітал“, т. I, ст. 653).

Історичну ілюстрацію такого переходу дає розвиток англійської промисловості після закону про десятигодинну працю. Маркс подає потрібний цифровий матеріал, насамперед у 13 главі першої книги „Капіталу“, розділ 3 с (де він зображає цей розвиток насамперед з погляду інтенсифікації праці) і в „Ілюстрації загального закону капіталістичної акумуляції“.

Робітничий клас вирішальних промислових країн світу 1918 — 20 років (під тиском перемоги пролетарської революції в Росії, перемоги, що сколихнула світовий капіталізм, під тиском революційних масових рухів і повстань по інших країнах Європи) виборів восьмигодинний робітний день. Це вибороття зв'язане з цілим рядом реформ робітничого законодавства, соціального страхування тощо, після повороту до стабілізації подібне з певного погляду до закону про десятигодинну працю з 1847 року (звичайно, в цілком інших умовах, отже й кінець-кінцем з іншими наслідками). Відносна стабілізація капіталізму, щоправда, знову анулювала деякі революційні досягнення першого періоду повоєнного розвитку, але істотно знищити їх не спромоглась. Точніше сказати б, капітал пробував знешкодити їх зброєю капіталістичної раціоналізації. Наведені нижче цифри про розвиток продуктивності праці в промисловості Сполучених Штатів роблять рівночасно дуже наочною різницю між більш екстенсивним розгортанням капіталістичної акумуляції передвоєнних і воєнних часів і дуже мінливим технічним складом капіталу після війни. Ясна річ, що тут, на відміну від згаданого вище періоду розвитку капіталізму, ріст продуктивності праці виражає головню інтенсифікацію праці і лише в другу чергу дійсне підвищення її продуктивної сили. Отже, зміна технічного складу капіталу є тут скоріш *наслідок* (ширше вживання сировини і допоміжних матеріалів) ніж *умова* цього розвитку (нові будівлі, машини тощо).

Продуктивність праці в промисловості 1899 — 1927 р. ¹

(Продукцію одного робітника 1899 р. прийнято за 100)

1899 — 100	1909 — 100,6	1919 — 104,5
1900 — 96,2	1910 — 108,7	1920 — 107,3
1901 — 101,8	1911 — 103,4	1921 — 128,5
1902 — 103,4	1912 — 114,6	1922 — —
1903 — 100,7	1913 — 116,3	1923 — 132,5
1904 — 104,5	1914 — 108,5	1924 — 133,0
1905 — 113,3	1915 — 117,5	1925 — 145,4
1906 — 114,0	1916 — 119,2	1926 — 148,7
1907 — 108,5	1917 — 109,8	1927 — 149,5
1908 — 101,5	1918 — 104,7	

Індекс продуктивності праці 1920 — 1932 рр ²

(Продукцію одного робітника 1920 р. прийнято за 100)

1920 — 100	1926 — 132,6
1921 — 106,9	1927 — 134,0
1922 — 116,1	1928 — 143,5
1923 — 117,7	1929 — 145,3
1924 — 124,3	1930 — 147,9
1925 — 130,0	1931 — 160,1

Ці цифри дуже ефектні. Вони показують поруч зумовлених індустріальними циклами хитань, величезний стрибок, що його зробив розвиток продуктивності праці після 1920 року. Наприклад, за один рік 1921/1922 бачимо майже таке саме підвищення, як за 10 років — 1899 до 1909. Поруч цього, ці цифри показують, що Бауер зовсім не має рації, коли він каже що „революційна (?) фаза розвитку загальної перестанови продукції поштовхами вже минулася“ (ст. 160). Саме рік кризи — 1930/31, дав *найбільший* стрибок індексу за 30 років, отже він був принаймні так само „революційний“ як роки 1925—1928, що *разом* дають теж 13 пунктів. Індекс виявляє тут майже виключно інтенсифікацію праці, що — як ствердив вже Маркс — зовсім не припиняється в період кризи.

Тепер ми можемо сфальшований Бауером „історичний сенс“ капіталістичної раціоналізації точно сформулювати економічно: вона була формою вияву загального закону капіталістичної акумуляції і, звичайно, як така зовсім не „одноразовою“, як каже Бауер (ст. 163). Але вона — на відміну, наприклад, від проаналізованого Марксом періоду 1850—1870 років в Англії — пройшла в умовах монополістичного загниваючого капіталізму, загальної кризи, загостреної класової боротьби пролетаріату, боротьби двох економічних систем. Звідси те нове, хоч і не „одноразове“, проте *досі* ще не бувало в цій фазі розвитку капіталізму.

Ми показали, що період капіталістичної раціоналізації не означає індустріальної революції, а навпаки, особливо гостро виражає якраз капіталістичні обмеження розвитку продуктивних сил. За доказовий матеріал правили нам виключно факти самого розвитку сучасного капіталізму. Але нині ми маємо ще більш разючі і переконливі докази: економічний розвиток *там*, де продуктивні сили звільнилися від пут капіталістичних виробничих відносин і розвиваються в соціалістичних виробничих відносинах — в *Радянському Союзі*. Порівняння розвитку виробництва і розгортання продуктивних сил у капіталістичному і соціалістичному світі показує особливо ясно не тільки те, що капіталістичні виробничі відносини стали

¹ Recent Economic Changes in the United States, vol. II, рад. 454 („Сучасні економічні зміни в Сполучених Штатах“, т. II, ст. 454).

² Обчислено на підставі даних „Federal Reserve Bulletin“ і „Wirtschaft“ und Statistik. Див. „Die Konjunktur der Weltwirtschaft etc“, 1932, Heft 3/4, S. 72.

путами для продуктивних сил, а й potwierджує саме ту тезу, що монополія *більше* ніж будьколи гальмує розгортання продуктивних сил, рівняючи з можливостями розвитку, дарма що в абсолютному відношенні вони почасти розвиваються швидше ніж раніш. Доказ незаперечний, бо його дає нам практика, його дають нам самі факти. Проте, пан Отто Бауер пробує тепер ще раз говорити про „індустріальну революцію“ в капіталістичному світі, поруч велетенської технічної реконструкції в Радянському Союзі, поруч соціалістичної індустріалізації, соціалістичного перевороту в сільському господарстві, проведення першого п'ятирічного плану за чотири роки! Тут ми маємо *дійсний* переворот у способі виробництва, в якому ті наукові відкриття і технічні винаходи останнього десятиліття, що їх у капіталістичному світі не застосовується або застосовується тільки мінімально, знаходять собі необмежене поле застосування, де технічні елементи нової індустріальної революції, що зародилися в період капіталістичної раціоналізації, можуть розгорнутися в *справжню* „індустріальну революцію“. Але це не є вже індустріальна революція XVIII і XIX століття, а ґрунтовно відмінне від неї будівництво фундаменту соціалістичної економіки, здобуття нової техніки, „наздогнання і випередження“ капіталістичного світу соціалізмом.

III. Нова форма теорії „організованого капіталізму“

Але те, що Отто Бауер називає капіталістичну раціоналізацію „новою індустріальною революцією“, не є єдина „помилка“. Цей погляд стоїть в *істотним* зв'язку з його гармоністичним основним розумінням. Індустріальна революція XVIII століття — це був перехід від мануфактури до великої промисловості, до нової, вищої форми капіталістично-о способу виробництва. Саме *це* твердження виставляє Бауер для капіталістичної раціоналізації. На його думку, вона становить перехід до „організованого капіталізму“, чи точніше до вищого ступеня цього „організованого капіталізму“.

Ця думка виступає вже в другому з наведених вище тверджень Бауера: капіталістична раціоналізація є для робітників, мовляв, „значний, багатий своїми обіцянками поступ“ (ст. 100). Раціоналізація — оповідає Бауер — через фізіотехніку кладе край хижачькому витрачання робочої сили (ст. 94), веде до „дбайливого поводження“ з нею, вона несе робітникам і службовцям „значне підвищення їхніх заробітків і окладів“, „швидке підвищення життєвого рівня“ і навіть політично являє собою період прогресу — зміцнення німецької демократії“ (ст. 159).

Бауерові спроби притьмом змалювати епоху капіталістичної раціоналізації як соціально і політично прогресивну приводять його до прямого насильства над *фактами*. Вже в наведеній вище дефініції капіталістичну раціоналізацію він називає „униканням праці“. А через кілька сторінок інтенсифікацію праці він змальовує так, ніби вона *використовує тільки ту енергію, що її зберегла психотехнічна раціоналізація, ніби загальна витрата енергії не збільшується, отже й нема хижачького витрачання робочої сили* (ст. 94). Це є фальшування відомих Отто Бауерові фактів. Поточна праця і конвеєр „примушують робітника тільки подолати важку працю при допомозі пристроїв, які йому цю працю полегшують“ (ст. 85) — каже Бауер і потім двадцять сторінок заповнює побожним описом тих методів, що роблять робітникові працю „зручнішою“. Водночас для нечувано хижачького витрачання робочої сили, яке практикує капіталістична раціоналізація фактично через підвищення інтенсивності праці, *він не знаходить ні одної сторінки*. Звичайно, твердження, ніби капіталістична раціоналізація підвищила „зручність“ праці, неправдиве. Але припустімо, що воно відповідає фактам. Тоді праця найманих рабів мала б бути „зручнішою“, праця на капітал повинна б іти гладше, але невже через те експлуатація має бути прогресивна? Прогрес техніки, яка подбала за

те, щоб солдатові зручніше було носити зброю, повинна бути, за цим „методом“, доказом прогресивності імперіалістичної війни, а канібал, що їсть з ножем і вилкою в руках, — доказом на користь прогресивності людоджерства.

В дійсності, звичайно, твердження Бауера не збігаються з правдою. Бауер узагальнює не тільки заходи технічно особливо прогресивних великих підприємств, а й перекручує їхню *істотну* функцію в капіталістичному підприємстві, як потогонних засобів, як засобів полегшення визиску, збільшення експлуатації. Бауер бачить „економію“, бережне поводження з людською силою, — але це є власне „економлення людьми“ *капіталу*, що в дійсності базується на незмірному марнуванні здоров'я і життєвої сили робітників. Капіталістична раціоналізація принесла здобутки психотехніки, наукового випробування придатності; адміністративної перевірки тощо, але це не були досягнення на шляху дійсного „дбайливого поводження“ з робочою силою. І смішно було б сподіватися цього від них. Бо це були досягнення капіталістичної експлуатації, які вона з безоглядним марнуванням людей викликала і мусила викликати.

А тепер кілька фактів:

Число нещасливих випадків у німецькій промисловості з 1924 р. росте рік-у-рік. Наприклад, за час з 1924 до 1929 року зареєстрованих нещасливих випадків було 6 мільйонів, тобто приблизно один нещасливий випадок на 4 робітників. З тих 6 мільйонів половина припадає на останні два роки. 1929 року офіційно нараховувано вдвоє більше нещасливих випадків ніж 1913 року і *більше ніж удвоє проти 1924 року*¹.

Подібну картину маємо у Франції. На заводах Сітроен — як повідомляє „Humanite“ — всього за один місяць, з 15 травня до 15 червня 1929 року, зареєстровано від 7000 до 8000 покалічень у наслідок різних нещасливих випадків².

Візьмімо *транспорт*. Число нещасливих випадків на суднах німецького торговельного флоту з 1925 до 1926, тобто за *один* рік, виросло на 59%, як свідчать матроси, в наслідок малочисельності екіпажу суден і надмірної праці команди³.

Особливо ефектні, але зовсім не виняткові цифри подає статистика про раціоналізацію на *німецьких залізницях*. Робоча зміна вже 1927 року для 51,4% персоналу доходила до 60 годин, для 41,3% до 72 і для 7,25% до 93 годин⁴.

Для поїзних бригад, вокзальної служби і залізничної охорони ці цифри ще набагато вищі, — майже половина цієї категорії працівників має 93-годинну зміну. При інтенсифікації праці головну роль відіграв хронометр; навіть „праця стрілочника на семафорній уставі — каже цитований звіт — обставлена так, що йому й дихнути нема коли“. А в резюме сказано: „Кінцеві наслідки такої методичної експлуатації робочої сили легко передбачити вже задалегідь. *Багато років життя* доведеться робітникам пожертвувати своїм підприємцям. У майстернях у наслідок цього методу потрібний на ремонт паротяга час скорочено щось до одної-п'ятої

¹ „Rationalisierung und Wirtschaftskrise“, Berlin, 1930 S. 17. („Раціоналізація і господарська криза“, Берлін 1930, ст. 17).

² „Mittellungsblatt der sozialökonomischen Abteilung der RG“, 1929, Heft № 11, S. 141 (Бюлетень відділу соціальної економії 1929, кн. II, ст. 141). Індекс смертельних випадків у ливарнях Сполучених Штатів підвищився з 1925 до 1927 р. з 0,64 до 0,82, індекс нещасливих випадків у промисловості й торгівлі в Австрії — з 49,1 (1923) до 95,8 (1929), допомоги потерпілим від нещасливих випадків у ремесничих професійних організаціях Німеччини з 1924 до 1927 року виросли з 6% до 10%. („Die Konjunktur der Weltwirtschaft“ 1932 H 3/4, S. 71 („Кон'юнктура світового господарства“, 1932, кн. 3/4, ст. 71).

³ „Mittellungsblatt... etc.“, 3 Jahrgang, 1928, № 5 S. 11 (Бюлетень відділу соціальної економії...“ Рік третій, 1928, № 5, ст. 11).

⁴ Звіт об'єднаної спілки залізничників, Берлін, 1927. Цитуємо за „Бюлетенем“ 1928, кн. 6, ст. 16. Офіційно робоча зміна мала тривати 8 — 10 годин на день.

проти передвоєнного часу (20—30 днів проти 130 днів), а тонко й хитро придумана система відрядної оплати підганяє робітника не лише до межі його працездатності, а й навіть поза цю межу". Наслідки очевидні: *число захворювань* на державній залізниці підвищилось 1926 року порівняно з 1913 роком на 110%, *тривалість хвороб*, за даними дирекції окружних залізниць Ерфурт, Карлсруе і Мюнхен, здовжилась на 64%. Число тяжких нещасливих випадків підвищилось 1926 року на 40% проти 1923 року, в самому лише листопаді і грудні 1926 року загинуло 115 робітників і службовців державної залізниці¹.

Спинімо нашу увагу на цих наслідках „дбайливого поведження“ з робочою силою, на *захоруваннях*. Промисловий лікар Телькі (Telcky) пише в католицькій газеті „Der Deutsche“ („Німець“) з 9 жовтня 1928 року про ріст захворювань у рейнській металопромисловості:

„Нова праця з новим знаряддям і новими речовинами веде між іншим до сильних нервових, мускульних, суглобних і ревматичних захворювань. Поспіх в роботі, струси і вплив компресорних знарядь, залізні підлоги і споруди — ось їх причини“.

Нарешті послухаймо ще міркування реакційного професора *Версгофена* (Vershofen) і одного німецького автомобільного фабриканта про ті „дбайливі“ методи Форда, що їх так вихваляє Бауер²:

А „ріст заробітної плати“? Фактично капіталістична раціоналізація значно *знизила* „частку“ пролетаріату в суспільній загальній продукції, не тільки відносно, а й *абсолютно*. *І. А. Гобсон*³ подає ось які наочні цифри про розвиток у Сполучених Штатах (приймаючи 1919 рік за 100):

Р і к	Заняття	Сума заробітку	Продукція
1920	103	124	104
1923	104	113	120
1925	95	107	125
1927	92	105	126
1928	89	103	132

Та сама тенденція позначається в Німеччині. Тут ми маємо ґрунтовні статистичні дослідження Юргена і Маргаріти Кучинських⁴; вони доводять, що німецький індустріальний пролетаріат у благословенний „період раціоналізації“, не зважаючи на підвищення номінальної заробітної плати, *зубодів*. Подаємо тут порівняльну таблицю результатів:

¹ Звіт об'єднаної спілки залізничників, Берлін, 1927.

² Wilhelm Vershofen, „Die Grenzen der Rationalisierung“, Nürnberg, 1927, S. 10 (*Вільгельм Версгофен* „Межі раціоналізації“, Нюренберг 1927, ст. 10 і далі).

³ Тепер, певна річ, Форд дає найвищу заробітну плату в Сполучених Штатах, але він далеко ще не дає тієї плати, яка відповідала б знущанню життєвої і нервової сили робітників, не кажучи вже про ту плату, яка випливає з відношення додаткового виробітку раціоналізованого підприємства. Своєрідний випадок перешкодив мені оглянути заводи Форда, але краще, ніж я міг би це зробити, дослідив там умови праці один з моїх знайомих по мандрівці, німецький автомобільний фабрикант, що його аж ніяк не можна назвати сентиментальним. Він дав мені дуже докладний звіт про умови праці у Форда і думку свою про це закінчив так: „За п'ять років пересічно робітникові алба“. До цього я додав би, що, оскільки я знаю американські відношення, Форд хоч і багато платить, проте найдешевше купує працю у всіх Сполучених Штатах, бо він своїми нечувано раціоналізованими методами виробництва незрівнянно більше витискає з кожного робітника“.

⁴ I. A. Hobson, „Rationalisation and Unemployment“, New York 1930, p. 68 (*І. А. Гобсон*, „Раціоналізація і безробіття“, Нью-Йорк, 1930, ст. 68).

⁵ І. у. М. Кучинські, „Die Lage des deutschen Industriearbeiters“, Berlin 1931, S. 13—25 (*І. у. М. Кучинські* „Становище німецького індустріального робітника“, Берлін, 1931, ст. 13—25).

Р о к и	Номінальна зарплата		Реальна зарплата: робочий дохід у відношенні до витрат на життєві потреби
	Тарифна ставка плюс надтарифна оплата	За одліченням витрат у наслідок безробіття, скороченої праці, соціальних тягарів і податків	
	Марок на тиждень		Індекс 1927 = 100
1913/14	31,05	28,10	10,3
1924	32,10	25,25	75,6
1925	41,29	34,20	92,6
1926	43,53	30,80	87,4
1927	47,73	38,90	100
1928	51,42	40,70	102,4
1929	52,91	39,10	99,8
1930	51,16	32,90	91,2

Рух реальної заробітної плати з 1913/14 до 1930 року показує *абсолютне зuboжіння*. Коли не брати до уваги підвищення реальної заробітної плати 1924/25 року, що тільки почасти вирівнювало „ненормальне“ зниження заробітної плати в наслідок інфляції, то властивий період раціоналізації приносить за 1925—29 роки спершу зниження, а в кінцевому результаті підвищення *щось на 7 пунктів*.

Як ми вже сказали, це обчислення збудовано на сфальшованому індексі витрат на підтримання життя, встановленому статистичним бюро. „Якби цей індекс виправити відповідно до фактичного розвитку цін, тоді виявилось б, що реальна заробітна плата ні в одному з поінфляційних років не досягла хоча б приблизно рівня передвоєнної зарплати, а навпаки, часто була значно нижча і завжди трохи нижча від зарплати передвоєнного часу“ (*Жучинський*, теж там, ст. 19). Нарешті, при наведеному вище обчисленні не взято до уваги величезного підвищення *інтенсивності праці*, а звідси прискороженого зношування робочої сили, що за наведеними вище цифрами в ПАСШ доходить до 50% і більше. Отже ясно, що тут такі вихвалювані соціал-демократами „блискучі часи“ раціоналізації мають перед собою не тільки *абсолютне зuboжіння*, що капітал купив робочу силу нижче від її вартості, а — навіть більше — настало те, на що нераз вказував Маркс: що „підвищена ціна робочої сили не компенсує її прискороженого зношування“ („Капітал“, т. I, ст. 549), отже, що капітал *скорочує строк життя робітника*. „За п'ять років робітникам у Форда амба...“ (Та й не тільки у Форда!).

Це лише деякі факти і цифри з сили-силенної розстрошуючого матеріалу. У Отто Бауера ми не знаходимо про це ні єдиного слова. Цей пронозливий „соціалістичний“ апологет капіталу широко говорить про всі можливі „психотехнічні“ модні питання, але про ці *факти*, що ілюструють дійсний характер капіталістичної раціоналізації, *він мовчить*. В дійсності капіталістична раціоналізація поставила на нечувану досі в капіталізмі і в усіх минулих формах експлуатації височінь хижацьке марнування робочої сили.

Немає потреби вдаватися в докладний розгляд *політичної* „прогресивності“ періоду раціоналізації. Буржуазна демократія, що, за Бауером, нібито „зміцніла“, є тільки форма *диктатури буржуазії*. Її зміцнення було зміцненням придушення пролетаріату. А „зміцнення“ буржуазної демократії 1926—29 років було рівночасно зброєю для розвитку фашизму, який виростав, живився нею і ріс, було початком її переходу до фашистської диктатури 1930—33 років.

Переходимо до *третьої* тези Бауера, якою він *одверто* боронить теорію „організованого капіталізму“. Він пише:

„Раніше ... окремий підприємець ховав свої „технічні“ удосконалення як таємницю від інших підприємців, щоб мати перевагу у змаганні з ними. З розвитком і організацією ідустріальної колективної праці падає і це обмеження. Удосконалення господарської (!), праці стає тепер громадським завданням, над розв'язанням якого працюють інженери, хеміки, заводські організатори, незалежно від того, якому підприємству вони служать, і наслідки їхньої праці стають до послуг усім підприємствам“ (ст. 128).

Як і в обидвох раніше наведених пунктах, Баур бере тут *один* факт, видаляє всі суперечності і кінець-кінцем ставить його на голову. Той факт, який він застосовує в своєму софістичному фокусі, ствердив *Ленін* вже 1916 року такими словами:

„Конкуренція перетворюється на монополію. Наслідком цього є велетенський поступ усупільнення виробництва. Зокрема усупільнюється і процес технічних винаходів і удосконалень“ (Імперіалізм як найвища стадія капіталізму“, ст. 130).

Чи означає це „усупільнення технічних винаходів і удосконалень“ капіталістичною монополією усунення конкуренції, хоча б тільки в цій області? Аж ніяк. Навпаки, воно принесло величезне загострення. А втім, навіть якби технічні і економічні журнали і конгреси, державні комітети нормування тощо мали покласти край обмеженням окремих підприємців, тоді те саме можна твердити про державні залізниці, пошту, пожарну службу і комунальні установи. Звичайно, таких речей стало більше, але вони аж ніяк не усунули, або хоча б прорвали, ті обмеження, що їх чинить приватний капітал монополізацією технічного прогресу. Знаменне для теперішнього часу, навпаки, величезне посилення цих обмежень, майже повне підпорядкування навіть дослідницької і винахідницької діяльності трестам, їхній конкурентній боротьбі, їхній політиці тримання в таємниці, скуповування патентів з метою монополізації, а почасти для того, щоб не дати їм ходу.

Якщо, отже, усупільнення технічних удосконалень не дає ніякого усунення конкуренції в технічній області, то ще набагато менше — конкуренція *взагалі*. Навпаки: саме це „усупільнення“, а з ним і прискорення технічного розвитку „створює щораз більшу диспропорцію між різними частинами народного господарства, щораз більше хаосу і криз“ (*Ленін*, теж там, ст. 35), воно поглиблює і розширює суперечність між усупільненням праці і приватним привласненням її продуктів.

Отже, Отто Бауер в усіх трьох своїх твердженнях ставить факти на голову. Але те, що він твердить, само собою не нове. Нам важні тут не ці фальшування як такі, — від Отто Бауера можна сподіватися ще і не такого. Значення книги для дальшого розвитку *соціал-фашистського* псевдомарксизму в цьому питанні є в сукупності всіх трьох Бауєрових тез і в тих висновках, які він робить з них: коротко кажучи, це *нова форма теорії „організованого капіталізму“*.

Батьком теорії мирного „вростання в соціалізм“ є Бернштейн. Він, як ревізіонізм на початку століття взагалі, будував свою тезу на *одвертому* заперечуванні основ марксизму, у даному разі на заперечуванні „загального закону капіталістичної акумуляції“, і саме в усіх його формах явища концентрації капіталу, як і зубожіння пролетаріату. Повний розвиток монополістичного капіталізму (не згадуючи вже цілком про інші причини) зробив цю форму обґрунтування мирного вростання в соціалізм і заперечування доконечності пролетарської революції менше придатною

для того, щоб правити за „теоретичну“ базу буржуазній політиці соціал-демократії.

Нову теорію „організованого капіталізму“ створили саме Каутський, Гільфердінг, Отто Бауер та ін., люди, що свого часу серед німецької соціал-демократії „боролися“ проти Бернштейна як „оборонці“ марксизму і теорії концентрації. Вони, протилежно до Бернштейна, Давіда і К°, виходили в своїй ревізії марксизму саме з концентрації продукції. Але вони взяли *тільки цю одну* сторону Марксового загального закону капіталістичної акумуляції — концентрацію і централізацію капіталу, „очистили“ її від властивих їй *суперечностей*, доповнили її старими гармоністичними теоріями, але *відкинули* і затушували другу сторону: *зубожіння пролетаріату*. На цій основі збудовано все інше: монополію зображено як подолання конкуренції і криз, як перехід до „організації“ і планового керування виробництвом, як „соціалістичний принцип“.

Сучасна криза світового господарства, найглибша криза, яку будь-коли переживав капіталізм, розбила ці теорії. Але це аж ніяк не переконало соціал-демократичних теоретиків зректися свого основного фальшування марксизму. Теорія „організованого капіталізму“ не мертва — міняється тільки її *форма*. Книга Отто Бауера є перша „широко задумана“ спроба в цьому напрямі. Остання гільфердінгівська форма цієї теорії (Кільський партійний з'їзд 1927 р.) була одверто гармоністична: капіталізм сам, концентрація і централізація капіталу, його „організація“ мали знищити суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами, усунути кризи. „Господарська демократія“, заглиблення її в державу, комунальне господарство, заводські і інспекційні ради тощо мали уможливити піднесення робітничого класу, його вростання в соціалізм, капіталістичну монополію в соціалізмі сфальшовано. Цю явно апологетичну концепцію Бауер нібито відкидає. Він мусить виступити *в формі* „лівішої“, „більш марксистській“ (ми побачимо, що *в суті* він говорить те саме, фальшує марксизм не менше ніж Гільфердінг і К°). Отже, під тиском соціал-демократичних робітників, що дедалі революціонізуються, Бауер змушений визнати факти *анархії*, неминучості криз тощо. Тому він шукає точки оперття для відновлення теорії „організованого капіталізму“ „*поза*“ межами (на його думку) суспільних відносин, *у техніці*. Революційний розвиток техніки знаменує сучасний етап капіталізму: він знижує... витрати виробництва, знижує і ціни (!), сприяє і тому, щоб і товари і послуги, з яких раніш могла користуватися тільки незначна меншість, зробити доступними для мас“ (ст. 116 і далі). Техніка несе „унауковлення“ („*Verwissenschaftlichung*“) процесу праці („дбайливе поводження“ з робочою силою тощо) і заводського керівництва, вона дає кінець-кінцем „*індустріальну колективну працю*“ і *перехід до наукового керівництва господарством*, словом — *новий світ*“.

„Вивчання нового світу треба починати з зображення нових продуктивних сил і виробничих відносин“. А вже потім має йти „зображення господарського і суспільного розвитку на основі нової виробничої техніки, нових способів праці, нових методів заводського керівництва... взаємовідношень суспільних сил; всередині „організованого капіталізму“ (ст. 6).

„Цьому усупільненню творчих духовних сил в усякому разі все ще протистоїть факт конкуренції... Ця перешкода відпаде (!) аж тоді, як підприємства об'єднаються в зв'язані спільними інтересами кооперативи, що будуть мінятися своїми патентами, або коли вони розчиняться в концернах і трестах, що змонополізують ринок. Тому колективізація творчої духовної праці може посуватися далі вперед тільки (!) в зв'язку з концентрацією і організацією (!) капіталу. Вона є часткове явище (!) переходу від старшого, індивідуалістичного капіталізму, що базується на вільній конкуренції, до новітнього, організованого, монополістичного капіталізму“ (ст. 128).

„Вирішиши і вступаючи в організаційний період свого розвитку, капіталізм дійшов до встановлення нових систем норм, що знову знищують суверенність окремих підприємств і знову підпорядковують їх громадським нормам“ (ст. 138).

Тут ми маємо істотний основний зміст теорії „організованого капіталізму“, але в іншій *формі*. Техніка, *оця* „раціоналізація, позбавлена її

капіталістичної форми, її *класового характеру*, ось що, витворюючи інженерне мислення“, йдучи вперед від заводської техніки до заводського господарства взагалі, науково елімінує експлуатацію і „*далі, за межами техніки підпорядковує собі всю чисто господарську діяльність і чинить у ній переворот*“ (ст. 163), словом, планово організує капіталізм, перетворює його на соціалізм. Вирішальну роль грає тут „державна“, тобто тепер існуюча, буржуазна держава, покликана—як ми ще побачимо далі,—кінець-кінцем „раціоналізувати суспільний лад“, як підприємець раціоналізує своє виробництво...

Але це є „розвиток, на початку якого ми щойно стоїмо“ (ст. 163). Отто Бауер обережний. Авжеж! Він не забуває в кінці розділів не раз вказати і на „суперечності“ цього розвитку і в окремому розділі—про який ми зараз говоритимемо.—заявити підприємцям про їхні *помилки*. Ми залишаємо цілком осторонь кількісне відношення, в якому ці скупо притулені рядки про „суперечності“ стоять до всього апологетичного змісту цих розділів. Вирішальне тут ось що: під цим „суперечностями“ Бауер аж ніяк не розуміє того, що розуміють під цим Маркс і Ленін—основна суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами, між усупільненням праці і капіталістичним присвоєнням її продуктів. Бауер робить з цієї суперечності в економічній структурі суспільства „суперечність“ між надісторичною „технікою“ або „наукою раціоналізації“ і „*тим*“ суспільним ладом, що настав разом і рівночасно з шаленим темпом техніки. За Марксом, суперечність породжує класову боротьбу пролетаріату, який *розсаджує* відношення капіталу, отже—капіталістичний „суспільний лад“. Бауерівська „суперечність“ породжує застосування того механізму мислення, що давно вже освоївся з індустріальною технікою, і до... тих рішень, на які треба стати в процесі циркуляції (!) капіталу“ (ст. 163).

Отже, Отто Бауер робить відважний стрибок: через те, що раціоналізація і плановість всередині капіталістичного *виробництва* поступають вперед, вона (раціоналізація) колись—та й тепер вже—вийде далі за межі виробництва і зраціоналізує все *господарство*, покладе край його безплановості. Бауер дає тут яскравий приклад тих сумнівних фокусів, якими соціал-демократичні „теоретики“ нинішнього дня пробують замилити очі своїм читачам. Знаходячи задоволення в аналогіях між раціоналізацією виробництва і раціоналізацією суспільства, він *замовчує*, що Маркс у своєму блискучому аналізі „поділу праці всередині мануфактури і всередині суспільства“ („Капітал“, т. I, ст. 368 і далі) викрив помилку Адама Сміта в цьому питанні і докладно довів, що обидві вони „не лише *ступенем* своїм, а й *істотно* є різні“. Чи не хоче, бува, Отто Бауер, щоб ми повірили, ніби він не знає марксівського положення, що в капіталістичному способі виробництва „анархія суспільного і деспотія мануфактурного (тобто заводського—*Авт.*) поділу праці одна одну... зумовлюють“? Вже одно це положення—саме тепер особливо актуальне—зводить нанівець усякі бачачки про раціоналізацію господарювання. Але як це бауерівське унауковлення (*Verwissenschaftlichung*) господарювання і настановлення планового господарства має відбуватися? Розуміється, воно має піти шляхом повз *циркуляції*, як і личить для „новітнього“ „марксиста“ II Інтернаціоналу, що вчився у Каутського і Карла Раннера. На його погляд, циркуляція, а не продукція, є причиною анархії. Отто Бауер, що, вже змальовуючи раціоналізацію виробництва в заводському масштабі, затушував суперечності, переходить тепер—і підійшовши до суспільства як цілого—від області виробництва до області циркуляції. І це не зважаючи на те, що останні роки накинули цілий ряд пекучих технічних питань виробництва в кооперативних рамках, питань, що їх завзято дискутують навіть буржуазні інженери (питання комбінування виробництв, національного електричного господарства тощо). Звичайно,

тут є небезпечна область, бо тут яскраво дає себе знати *бар'єр капіталістичної приватної власності*. Але Отто Бауер саме цього питання не хоче поставити ясно і гостро. Він хоче збудити віру, що перехід до планового господарства можливий через просте регулювання циркуляції, без втручання у виробництво, без насильного революційного скасування капіталістичної приватної власності.

Бауер робить це дуже хитро. Він полемізує проти віри буржуазних заводських господарників і кон'юнктурних теоретиків в те, що можна щось зробити проти кризи.

„Стихійність ринку виявилась (1929 р.) ще раз (!) дужчою за всі спроби обчислити її таємниці. Елементарний, анархічний рух господарських сил (?) не можна подолати самим лише унауковленням капіталістичного керівництва підприємств (!), а тільки через знищення анархічного способу виробництва капіталізму (ст. 156. Підкреслення наше.— Авт.).

Це брєнить кріпко і майже „по марксистському“. Але як добре за це взялись, у жмені залишаються тільки дуже багатозначні фрази: що це таке „знищення капіталістичного способу виробництва“, як воно виглядає конкретно? На це запитання знайдемо у Бауера тільки таку відповідь. Унауковлення не тільки підприємств, а й господарства в цілому. Але хто його проводить? І як його проводиться? Побиватися нині над цими питаннями значить зраджувати соціалізм. Правда, Отто Бауер говорить у кінцевому розділі про капіталістичну приватну власність як причину анархії капіталістичного господарства, але знищення його він формулює дуже стримано і невиразно. Він не говорить про експропріацію експропріаторів, не говорить про неї навіть у тій суто юридичній формі чисто „номінального відчуження“, в якій вона ще десять років тому фігурувала у Карла Реннера¹.

Правий Реннер, проти „лівого“ Отто Бауер, ще 1924 року заявив з кисло-солодкою міною, що шлях до соціалізму „ймовірно в переважній більшості країн може здійснитися тільки насильним конфліктом з носіями старої системи“ (теж там, ст. 371). „Лівий“ Отто Бауер не згадує вже ні словом про насильство. Нині, після того, як останні десять років стократ довели правдивість марксівського вчення про насильну революцію; він залишає питання „яким шляхом і якими засобами“ (ст. 226) *цілком відкритим*. Він не говорить про пролетарську революцію і „централізацію всіх знарядь виробництва в руках організованого в панівний клас пролетаріату“ („Комуністичний маніфест“), а хоче „перевести (як?) виробничий апарат з розпорядження (!) капіталістів у розпорядження (!) суспільства (якого?), „зробити кооперацію (яку?) господарем робочих місць і т. д.

При цьому Бауер через механістичне відділення причини *анархії* господарства і причини *найманої праці* залишає лазівку для конструкції етапів.

„На двох фактах базується капіталістичний суспільний лад: на капіталістичній власності на концентровані засоби виробництва і на позбавленні цієї власності трудящих мас народу. З капіталістичної приватної власності на засоби виробництва впливає анархія капіталістичного суспільного ладу... З позбавлення власності трудящих мас народу впливає капіталістична система найманої праці...“ (ст. 202).²

В дійсності це не є просто „два факти“, а лише дві сторони *одного* факту, *одного* антагонізму. Тому й не можна їх обернути на дві окремі причини — з одного боку, анархії, з другого — системи заробітної плати. Але Отто Бауер наперекір марксівській діалектиці вживає цього поділу, щоб примостити свою теорію „раціоналізації суспільства“ буржуазною державою як етап до соціалізму: якщо анархія господарства має під собою якусь окрему, „від“ капіталістичної системи найманої праці, тобто

¹ „Експропріацію експропріаторів слід розуміти... не як грубе, фізичне відставлення посідачів, а... тільки як номінальну експропріацію (Titelexpropriation)“ (Karl Renner, Die Wirtschaft als Gesamtprozess und die Sozialisierung, Berlin, 1924, S. 273). (Карл Реннер, „Господарство як сукупний процес і соціалізація“. Берлін, 1924, ст. 373).

від експлуатації віддільну причину, тоді можна її й окремо усунути, при збереженні експлуатації надалі, наприклад, через перехід капіталістичної приватної власності на засоби виробництва до буржуазної держави або, якщо вжити Бауерової термінології, через „зняття“ („Aufhebung“) її „державою“. Ми ще побачимо, що весь Бауерів „марксизм“ зводиться саме до цього...

Тут треба нам ближче висвітлити теоретичні джерела цієї нової форми старої теорії „організованого капіталізму“. Ми вже вказали вище, що Бауер маскує капіталістичного експлуататора просто під керівника підприємства, інженера і наукового працівника. Цей метод не новий. В 23 розділі 3 книги „Капіталу“, аналізуючи ділення зиску на процент (Zins) і підприємницький бариш, Маркс показує, як цей, спочатку чисто кількісний, поділ додаткової вартості стає якісним і як „ця форма проценту дає другій частині зиску якісну форму підприємницького баришу, а потім плати за нагляд“ („Капітал“, III/I, ст. 368). Виходить, ніби проценти надходять до капіталіста, що позичає гроші, як до власника капіталу і експлуататора, але підприємницький бариш до підприємця, як керівника виробництва: „окремі функції, що їх виконує капіталіст, як такий, і що припадають йому саме на відміну від робітників і в протилежність до них (тобто зв'язані з експлуатацією — Авт.), зображається як чисто робочі функції“ (теж там, підкреслення наше. — Авт.).

Саме це робить і Бауер, потрапляючи таким чином на саме тепер дуже утоптану стежку. Суперечливі форми явища проценту і підприємницького бариша, викриті Марксом як об'єктивні основи перекручених уявлень промислових підприємців про походження зиску, правлять нині, як відомо, за вихідний пункт націонал-соціалістичних ідеологій про „загребущий“ (raffend) і про „творчий“ капітал. Дуже цікаво, як Отто Бауер *наближається* до цієї ідеології, як він починає причісувати теорію „організованого капіталізму“ під фашистську. Правда, він не галасує про „процентне рабство“ („Zinsknechtschaft“), цілком оминаючи цю сторону, але він акцентує іншу сторону, зображає індустріального капіталіста як „творчого“.

Спорідненість так само очевидна, як відмінність від попередніх поглядів теоретиків „організованого капіталізму“. Індустріальних підприємців ці „теоретики“ навіть 5 чи 10 років тому вже не таврували як експлуататорів і не боролися проти них. А все ж: їх характеризувалося як елементи, що *саме через своє нагромадження додаткової вартості*, всупереч своїй волі, наближають соціалізм, тобто до такої міри концентрують і централізують капітал, що робітництво через „соціалізацію“ або „господарську демократію“ може прийняти керівництво господарством і т. д.¹.

Інакше у Бауера: тут сам підприємець, і навіть не проти своєї волі, а з переконання, прочитавши книгу Отто Бауера про „помилкову раціоналізацію“ при капіталізмі, — через підведення наукового фундаменту під заводське господарювання до унауковлення циркуляції приходиться до планового ведення всього господарства. Вирішальну роль грає тут вже не робітництво як „сила“ через здобуття виборчих листків держави чи як партнер господарської демократії (Бауер згадує про неї тільки принагідно під кінець), а „індустріальна бюрократія“, службовці, насамперед вищі інженери, директори тощо. Теж дуже знаменний новий хід!

„Отже, ми бач мо. — пише Бауер, — що з розвитком комерційного і технічного спеціалізму у великих підприємствах зароджуються нові „станції“, з окремих досвідів яких виходять нові галузі знання, нові науки“ (ст. 122).

¹ Прочитаймо, наприклад, в цитованій вище книжці Карла Реннера розділ про „Соціалізацію через автоматичність капіталу“. Там сказано: „Капітал — соціалізує. Але на цій соціалізації, в наслідок автоматичності капіталу, тяжить якимсь способом неначе невидимий ланцюг, що дає їй розвиватися тільки до невідрадісної половинчастості. І вона ні крихти

Таким чином ми маємо тут уже навіть стани, правда, покищо в лапках, але Отто Бауер з часом, якби це знадобилось, викреслить їх¹. Зовсім не погано: нові стани комерційних і технічних спеціалістів як носії „інженерного мислення“ створюють „тепер і для комерційних, господарських рішень об'єктивні основи, що їх можна перевірити і обчислити“ (ст. 123), і ці Отто-Бауєрівські „стани“ кінець-кінцем подолають таким чином безплановість капіталістичного господарства.

В цитованому вище розділі третьої книги „Капіталу“ Маркс показує, що праця наглядю і керівництва, яка доконечно виникає всюди там, „де безпосередній процес виробництва виступає в формі суспільного комбінованого процесу“ (теж там, ст. 369), має *подвійну природу*: з одного боку, вона є *керівництво процесом праці*, вираз зв'язку і єдності процесу „в розпорядницькій волі, в функціях, що „стосуються всієї діяльності майстерні“,— з другого боку, вона виникає доконечно „при всіх способах виробництва, які базуються на протилежності між робітником, як безпосереднім продуцентом, і власником засобів виробництва“, отже являє собою *поневолення й експлуатацію робітника*. Так воно є в капіталістичній системі:

„Цілком так,— тут дає Маркс дуже важливу для теорії держави вказівку,— як у деспотичних державах праця наглядю і всебічного втручання уряду включає в себе обидва моменти: і виконання функцій, зв'язаних з загальними справами, що впливають з природи всякого співжиття, і виконання специфічних функцій, що виникають з суперечності між урядом і масою народу“ (теж там, ст. 370).

Що робить Отто Бауер? Правда, він не наважується одверто використати працю верховного керівництва в процесі праці як аргумент для виправдання експлуатації, як це вже давно роблять оборонці рабства і найманого рабства, а тепер фашисти, але робітників він обдурює ілюзією, ніби *перша* функція капіталу, особливо перейшовши на „стани“ інженерів і директорів, відтисне *другу* функцію, подолає і тим самим поглине: капіталіст стане інженером і працівником науки. Беручи таким чином антагонізм між розвитком продуктивних сил і капіталістичними відношеннями власності тільки в одному місці, де він суб'єктивно виражається дуже слабо (інженери-керівники і директори належать соціально до буржуазії і здебільша беруть участь і в зисках), Бауер пробує переконати читача, що цей антагонізм приведе не до *висадження* капіталістичних відношень власності, а тільки до певного роду мирної самоліквідації.

Нарешті Отто Бауер переносить цю думку послідовно на *буржуазну державу*: і тут функція обслуговування „загальних справ, що впливають з природи всякого співжиття“ (Маркс), зліквідує, знищить *другу, властиву* функцію буржуазної держави як органу класового панування, функцію поневолення й експлуатації народних мас, у першу чергу пролетаріату, в наслідок розвитку науки й техніки (і носіїв її, нових „станів“, хіба не так, пане Бауер?). Одним словом, буржуазна держава доходить до „*раціоналізації суспільного ладу*“:

не торкається факту додаткової вартості, долі експлуатації мас (ст. 370, підкреслення наше.— Аят.). Тут ми маємо знову нагоду ствердити, що нинішній „лівий“ Бауер набагато „правіший“ за Реннера з-перед десяти років, тобто набагато безсоромніше перекинує Міркса, затушовує, викорінює революційний зміст його вчення. Цікава ілюстрація до розвитку соціал-демократії...

¹ Між іншим, це передвіщення збулося для Гільфердінга і його часопису „Die Gesellschaft“ („Суспільство“). В березневому номері цього часопису за 1933 рік ми знаходимо ось яке гідне уваги *визнання щодо станової системи*: „Нема ніякої непрохідної суперечності між справжньою становою проблематикою і соціалізмом... Хіба є для соціалізму якась вища мета за відновлення ідеї стану і професії... що мають свою батьківщину в профспілках... на основі старих традицій? Чи можуть у соціалістичному суспільстві витворитися професійні стани, цього ніхто не може сказати. Тому можна сьогодні говорити... про можливість зустрічі між соціалістичним плановим господарством і становою ідеєю“ (ст. 121 і далі). Тепер Лейпарт і Гітлер вже „зустрілися“...

„Якомога більше підвищення господарності (чней?) вимагає звільнення суспільного продукційного апарату (!) від тих пут, які накладає сам суспільний лад на його угосподарення (Verwirtschaftlichung), унауковлення, на його застосування і його розвиток. Воно вимагає раціоналізації самого суспільного ладу“ (ст. 200).

„Той“ суспільний лад є капіталістичний. Раціоналізувати його — значить підтримати його і далі розвинути. Це цілком ясно. Інакше кажучи: Отто Бауер виступає тут в ролі оборонця програми „планування“ капіталізму, що її останнім часом під величезним вражінням кризи капіталізму і соціалістичного будівництва в СРСР проголосила ціла низка буржуазних економістів і міністрів і що характеризує собою саме фашистські методи панування фінансового капіталу, як маска для приборкання її грабування пролетаріату.

Але Отто Бауерові притьмом хочеться зберегти марксистську зовнішність. Свою „індустріальну колективну працю“ він хоче змалювати так, наче вона є тільки дальший розвиток того, що Маркс називає „усуспільненням праці“. Маленька різниця є в тім, що усуспільнення праці за Марксом (і в дійсності) поглиблює суперечності капіталізму, а у Бауера навпаки:

Грубий псевдомарксизм виходить у Бауера, коли він стає в позу „матеріаліста“. Він виходить з техніки, — страшенно матеріалістичної — вона впливає на мислення, а це останнє переносить технічний механізм мислення на суспільство. Кокетування з вульгарним природничо-науковим матеріалізмом править тут тільки за фіговий листок для відходу від марксистського матеріалістичного розуміння історії, для найплоскішого ідеалізму. Отже, за Бауером, дальший розвиток капіталізму визначається мисленням, а не матеріальними, економічними фактами, „гармонією“ ідей у голові інженерів, а не матеріальною суперечністю між продуктивними силами і виробничими відносинами в дійсності.

Але Бауер надолужує нам те, що він геть усі важливі вчення Маркса — не кажучи вже про діалектику — видаляє з марксизму. Він пише (і рівночасно видає одно з головних джерел своїх нових теорій):

„Настала „нова індуктивна ера“ американського народного господарства... Якщо старша аналітична економія служила апології капіталістичного суспільного ладу, то нова, синтетична, служить практиці капіталістичного підприємства. Але ті визнання, які вона здобула, такі важливі, методи, які вона виробила, такі плідотворні, що всякій національній економії, навіть марксистській школі (!), доведеться рахуватися з тими новими методами новими визнаннями, *освоїти їх*“ (ст. 156, підкреслення наше.— Авт.).

Маркс, як відомо, назвав буржуазних вульгарних економістів „попами буржуазії“, а Ленін — „прикажчиками класу капіталістів“ і заявив, що „згодому“ професорові політичної економії, хоча б він був спроможний в області спеціального дослідження фактів дати найцінніші праці, не можна повірити ні одного слова, як тільки він починає говорити про загальну теорію політичної економії. Бо ця остання являє собою науку, що всередині новітнього суспільства є не менше партійна за теорію пізнання“ (Ленін, Твори, т. XII, ст. 350). Придивімося тепер до нової американської економії, що, за Бауером, є *безпартійна*, не боронить капіталізму, а звідси зіслуговує на те, щоб увійти в марксизм. В книжці¹, що її наводить Бауер, як маніфест нової школи на доказ свого твердження, в статті видавця Горгвелла (Tugwell) про „Експериментальну економію“ (Experimental Economics) читаємо таке:

„Тепер ми можемо сміятися з того, як Маркс засновки класичної економії, перевернувши їх, приспосібив до своїх власних цілей і сконструював „науковий“ соціалізм, аполітичну теорію, що лякала кілька генерацій вікторіанських обивателів (of good Victorian people); але нині ми можемо бачити також, що в суті він робив тільки те, що робили й

¹ The Trend of Economics. Ed. with an Introduction by Rexford Guy Tugwell. New-York 1924. („Тенденція народного господарства“. Вид. з предм. у Р. Г. Торґвелла. Нью-Йорк 1924). В книжці надруковано статті таких авторів: Copeland, Mitchell, Mills, Clark, Sillicher, Knight, Wolfe, Douglar, Weld, B'ye, Hall, Soule, Tugwell.

інші економісти: накреслював (!) пропозиції і обстоював їх. Імовірно він менше за інших старався тримати свої мислові конструкції (Spekulationen) подалік від сфери експериментування, але не набагато менше; всі раніші економісти помилялися, так само твердо будуючи свої конструкції, як і він, на законах природи і на розумній людській природі. Великий випробувач істини,— час, дав їм нагоду. Але ніколи не можна оцінити великої шкоди їхніх помилок висновків. Ми повинні уникати тих самих помилок, зроблених таким самим способом. Нам потрібна швидша перевірка: і ми маємо для цього змогу в нашому новому розвитковій свідомих способів перевірки і короткого випробування (of conscious tentative suggestion and short cut testing)...“ (ст. 414).

Не скажемо, щоб у цих настільки безсоромних, скільки й крикливих балачках, що не мають під собою навіть найелементарнішого знання історії політичної економії, не було певної іронії. Криза світового господарства дала добру відповідь цим теоретикам вічної проспериті. Вони гадали, що можна сміятися з Марксових геніальних відкриттів і галасували про „якогого швидшу перевірку“ своїх теорійок. От і мають її. Прийшов Отто Бауер і смердючі рештки цих учень включив у свій „марксизм“¹.

За Леніним, завдання марксистів є в тім, щоб засвоїти собі досягнення буржуазних економістів у спеціальному дослідженні фактів, проробити їх, але рівночасно „відрубати їхні реакційні тенденції, провести власну лінію і боротися проти всієї лінії ворожих нам сил і класів“ (Твори, т. XIII, ст. 351). Отто Бауер робить це інакше: для нього взяти до уваги є те саме, що „засвоїти“ („Einverleiben“)...

IV. „Технічна“ теорія криз і її [реакційний рецепт

Реформістський профспілковий вождь Фріц Тарнов на Лейпцігському партійному з'їзді СРН 1932 року характеризував теперішню роль вождів німецької соціал-демократії і II Інтернаціоналу такими словами: ми — лікарі капіталізму. Отто Бауер виступає між ними в ролі лікаря внутрішніх хвороб і теоретика (вони мають і хірургів, що проводять свої операції без усякої теорії і дуже криво). В своїй книжці він дає не тільки теоретичну основу для цієї лікарської діяльності, але ще й діагноз хвороби і рецепт.

Ми вже вказували на те, як прикрашує Бауер капіталістичну раціоналізацію і її наслідки для робітничого класу. Дальшим кроком у цьому затушовуванні експлуатації і безпосередньому прислужництві підприємцям, притисненим кризою, є його „енергетична“ теорія заробітної плати. „Робітник — каже Отто Бауер — витрачає енергію в життєвому процесі і в процесі праці“. Поки він працює, підприємець „мусить“ платити йому в заробітній платі за обидві енергії ціну, яка „мусить“ уможливити йому їх відновлення (ст. 166). Але коли робітника звільняють, тоді суспільство „мусить“ і безробітному робітникові дати змогу зберегти свою працездатність..., отже, воно мусить забезпечити йому допомогу на безробіття (!), достатню для того, щоб витрачену в життєвому процесі енергію знову повернути його тілу“ (ст. 166).

¹ Отто Бауер вихваляє „інституціоналістів“ — так називає себе ця нова американська школа — як руйнівників школи крайньої корисності в Америці. Але в статті „The Socializing of Theoretical Economics“ ми читаємо ось яку настільки „глибоку“, скільки й велемовну увагу про Маркса: „Твердження Рікардо, що стали її (Марксовій теорії додаткової вартості) за логічну (!) базу були б змінені і поставлені обережніше, якби Рікардо передбачив, для якої мети вживе їх Маркс. Не менше ясна придатність теорії крайньої корисності, як відповіді на Маркса...“ (ст. 83). У виносці автор І. М. Кларк, професор політичної економії в Чикаго як зазначено там, додає: „З того часу, як написано ці рядки, я помічаю, що Феттер подає розвиток суб'єктивної теорії крайньої корисності як свідому відповідь на Маркса“. Картина ясна. Бауер вихваляє „інституціоналіста“ Кларка, Кларк солідаризується з Феттером, але Феттер є один з ватажків суб'єктивної школи в Америці. Тридцять років тому не хто інший як Гільфердінг, викрив суб'єктивних теоретиків вартості як апологетів капіталізму. Але нині „лівий“ Отто Бауер дає їм посвідку, що вони не апологети. В дійсності „інституціоналісти“ є в області загальної теорії політичної економії шумовиння всіх реакційних теорій, від історичної школи до теоретиків крайньої корисності, і розвивають останнього часу явно фашистські ідеології.

Ця „по марксистському“ причепурена теорія є в дійсності купа помилок і перекручень в інтересах експлуататорів. Поперше, заробітна плата є ціна робочої сили, яка — в сприятливих умовах — дорівнює її вартості і — якщо припустити нормальну тривалість і інтенсивність даної праці — нічого спільного не має з тією енергією, яку витрачається в процесі праці, тобто при „зношуванні“ її, в продукуванні товарів. Ця, тобто суспільно доконечна витрата праці, визначає не заробітну плату, а тільки вартість випродукованих робітником товарів. Бауер, як і всі вульгарні економісти, кидає вартість робочої сили в одну купу з створеними нею вартостями і „забуває“ про додаткову вартість. З другого боку, він твердить цілком серйозно, що робітникові платиться навіть за витрачання енергії „в діяльності травних апаратів“ (дослівно). Не можна відмовити йому визнання за цей мимовільний дотеп. А втім, він сам довів цим свою енергетичну „теорію“ до абсурду. Життєвий процес є процес репродукції робочої сили, а не робочий процес № 2, що стоїть *поруч* „властивого“ процесу праці і є окремою складовою частиною заробітної плати. На цій теорії ґрунтується вульгарне уявлення буржуа про заробітну плату як ціну праці.

Подруге: капіталіст зовсім не „*мусить*“ платити робітникові стільки, щоб цей міг повнотою репродукувати свою робочу силу. В дійсності він цього „*здебільша не робить*“, як каже Маркс і „безпосереднє грабування доконечного споживчого фонду робітника“ („Капітал“, т. I, ст. 633) в практичному русі заробітної плати грає дуже важливу роль. *Поруч знецінення робочої сили*, яке відбувається постійно, особливо різко в періоді раціоналізації, зниження заробітної плати *нижче від вартості* робочої сили, тобто нижче за витрати на її репродукцію, є важливе супровідне явище капіталізму. „Забувати“ про це саме тепер, коли це знецінення набрало величезних розмірів — значить просто прикрашувати капіталізм.

Потрете: робітник зовсім не „*мусить*“ одержувати допомоги. *Нема* такого економічного закону, як той, що ним хоче обдурити когось Бауер при допомозі поділу заробітної плати на дві частини (плата за процес праці і життєвий процес). В історії капіталізму цю допомогу робітник одержував тільки у виняткових випадках, де робітничий клас її собі *виборов*. В найбільшій капіталістичній країні, США, він не одержує її і нині. В інших країнах її знову касується (Німеччина).

Почетверте: адже цю допомогу безробітним видається і не „на зрівноваження витраченої в життєвому процесі енергії“. В цій теоретичній фразі є подвійна підлість. Твердження, ніби ця допомога „*мусить*“ бути досить висока, щоб підтримати життя робітникові і його родині, хоча б навіть тільки в розумінні фізичного мінімуму існування, є тисячу раз заперечена фактами *брежн*я. А доводити, що робітник може відновляти свою робочу силу навіть тоді, коли він не одержує *вартості* цієї робочої сили у формі допомоги, а тільки вартість витраченої в „життєвому процесі“ „енергії“, це є *підле теоретичне обґрунтування голодної допомоги*, „надто великої, щоб умерти, надто малої, щоб жити“, обґрунтування зниження допомоги безробітним. Дійсно: книга для підприємців!

Але ця теорія заробітної плати є власне тільки вихідний пункт для переходу до найбільшкучішого місця в книзі, до теорії „фальшивої раціоналізації“. Отто Бауер, — як він сам каже в передмові, — писав свою книгу з частими перервами. Якщо перші розділи, не зважаючи на пізніше ретушування, відбивають ще ілюзії дрібних буржуа та обманні маневри соціал-демократичних вождів з „періоду раціоналізації“, то останній носить на собі відбиток похмілля обивателів і „критичної“ зміни орієнтації демагогів після настання кризи. Бауер бере мінорний акорд і ставить — слухайте! — слівце „революційний“, що вихвалює період раціоналізації, в лапки. Банкрутство раціоналізаційних ілюзій, що мали місце в деяких

частинах робітничого класу, *повнісіньке*. Величезне загострення експлуатації і злиднів очевидне. Але замість того, щоб пояснити ці факти, як доконечний наслідок капіталістичної раціоналізації, з її експлуаторського характеру, замість того, щоб кликати маси взагалі на боротьбу проти грабіжницької капіталістичної раціоналізації й експлуатації, Бауер винаходить нову, до нового становища краще пристосовану форму її *оборони*. Винувата не капіталістична *суть* раціоналізації, а її *помилка*. Раціоналізація „взагалі“ перетворюється на помилкову раціоналізацію „взагалі“.

Бауер робить вигляд, ніби він виходить з факту суперечності між інтересами підприємців і „громадськими інтересами“. Раціоналізація *зменшує* виробничі витрати окремого підприємця на суму, рівну заощадженню на робочій силі мінус підвищення „сталих витрат, але вона *збільшує* цим витрати на „утримання, перекваліфікацію і переселення тих робітників, що в наслідок технічного перевороту опинились без роботи“ (ст. 172). Ці витрати обчислює Бауер разом з дійсними, тобто капіталістичними витратами виробництва і суму їх називає „*суспільними* витратами виробництва“, „*протилежно до капіталістичних* витрат виробництва“.

Ми маємо тут яскравий приклад тої суміші софістики і неучтва, що характеризують нинішніх соціал-демократичних „теоретиків“. Не будемо цілком говорити про те, що безробітні аж ніяк не „*мусять*“ одержувати допомоги, як твердить Бауер. Але що воно є, оці Бауерові *суспільні* витрати виробництва? *Цілковита нісенітниця*. У капіталістичному способі виробництва, що являє собою товарове виробництво і базується на капіталістичній приватній власності на засоби виробництва, отже не є *безпосередньо* *суспільний*, не може бути цього бауерівського роду „*суспільних* витрат виробництва“. Маркс теж відрізняє між капіталістичними і дійсними (якщо хочете, *суспільними*) витратами виробництва. Але *цілком інакше* ніж Бауер, тобто цілком протилежно до нього. „Капіталістична витрата на товар вимірюється витраченим *капіталом*, дійсна витрата на товар — витратою *праці* („Капітал“, вид. Мейснера, III/1, ст. 2). У Маркса „дійсні“ витрати виробництва є і виробничі витрати на *товар* (інших при капіталізмі нема), а якщо вони названі „*суспільними*“, то це, звичайно, виробничі витрати *буржуазного* суспільства; отже в цьому розумінні *теж* капіталістичні. Але у Бауера слово „*суспільні* витрати виробництва“ є тільки апологетична фраза, якою він „*надісторичне*“ „*суспільство* в собі“ контрабандно протягує в капіталізм. „Коли говориться про *суспільний* спосіб розгляду..., то не можна впадати в *перейняту* Прудоном від буржуазної економії манеру і розглядати справу так, наче *суспільство* з капіталістичним способом виробництва, взагалі, розглядане як *цілість*, втрачає цей свій специфічний історично-економічний характер“ („Капітал“, II т., ст. 437). Звичайно, Бауер теж наслідує манеру буржуазної економії.

Далі. „Капіталістичне виробництво — каже Маркс („Капітал“, вид. Мейснера, III/1, ст. 61) — є взагалі, хоч як воно скупе, наскрізь марнотратне щодо людського матеріалу, так само, як з другого боку, завдяки методові розподілу, через свої продукти, через торгівлю і свою манеру конкуренції, дуже марнотратно поводить ся з матеріальними засобами і з одного боку для суспільства програє те, що з другого виграє для окремого капіталіста“. Певна річ, ця „*марнотратність*“, *скільки вона гальмує розвиток продуктивних сил*, виразиться, в порівнянні з соціалістичним плановим господарством, і в відносно високих витратах виробництва, тобто в високих витратах праці на одиницю продукту. Те саме можна було б сказати за безробіття: *воно гальмує розвиток продуктивних сил* і цим затримує зниження „*дійсних* витрат виробництва“, тобто витрати праці на одиницю продукту. Але Бауер робить це *цілком* інакше: він додає допомогу безробітним до витрат виробництва, тобто видаток, який — навіть коли б він цілком припадав на капіталіста — не міг би витрат виробництва, ні капіталістичних, ні дійсних, або „*суспільних*“ збільшити ні на один гріш, хіба

що звузити зиск. Отже, Бауер додає тут одну до одної речі, які між собою мають стільки спільного, скільки *олійна картина* з картопляним лупинням.

Але це безробіття має ще іншу сторону: воно є рівночасно одним із головних засобів зниження *капіталістичних* витрат виробництва і тим самим підвищення зиску. „Засудженість одної частини робітничого класу на вимушене безділля через надмірну працю другої частини і, навпаки, стає засобом збагачення окремого капіталіста і прискорює рівночасно утворення індустріальної резервної армії у відповідному до поступу суспільної акумуляції масштабі“ („Капітал“, т. I, ст. 670 і далі). Цей зв'язок між злиднями безробітних і акумуляцією капіталу Маркс дуже докладно висвітлив у 24 розділі I книги „Капіталу“. Ми цитуємо тільки те місце, що прозоро, ясно і просто розв'язує саме ту проблему, яку своїми балачками намагається заплутати Бауер:

„Пауперизм — це будинок інвалідів активної робітничої армії і мертвий тягар індустріальної резервної армії. Його продукція включена в продукції відносного перенаселення, його доконечність у доконечності цього перенаселення, з ним він становить умову існування капіталістичного виробництва і розвитку багатства. Він належить до *faux frais* (фальшивих витрат) капіталістичного виробництва, які проте капітал значною мірою умудряється перекласти з себе самого на плечі робітничого класу і дрібного середнього класу“ („Капітал“, т. I, ст. 679).

Пауперизм, тобто злидні перманентно безробітних, є не тільки неприемний *наслідок*, але й *умова існування* капіталізму. Разом з ростом акумуляції і багатства на одному полюсі ростуть на *другому* відносно перенаселення і злидні мас. Отже, Бауер не просто порівнює одну до одної дві неспівмірні величини, але рівночасно і обидва полюси *одної* суперечності і пробує таким способом суперечності дійсності звести до простісної *числової помилки*. „Твоє збагачування — каже він, звертаючись до буржуа, — було помилкою, бо ти мусиш тепер давати більше милостині“. Авгури „всміхаються“, бо буржуа *мусить* давати милостині і робить це хібащо з кишені інших, насамперед самого ж таки робітника. Бауер пробує фактично цей ідіотський рахунок розшифрувати „науково“. Він робить це, щоб спантеличити читача — шляхом (навіть математично цілком зайвих) складних алгебраїчних формул. Він бере свої „суспільні витрати виробництва“ цілком буквально і проробляє чудернацьку операцію *відлічення* „суспільних“ додаткових витрат від капіталістичних екстразисків, щоб „з суспільної точки зору“ ствердити сенс раціоналізації:

„Якщо суспільна додаткова витрата на безробітних більша за ті заощадження, яких досягає окремий підприємець через технічну перестанову, тоді вона, коли розглядати її з погляду суспільства, є фальшива раціоналізація“ (ст. 172).

Отто Бауер фактично робить тут з зиску „суспільне“ мірило доцільності раціоналізації. Відіймання витрат на безробітних від зисків може мати якийсь сенс лише остільки, оскільки підприємці в цілому через податки, страхові внески тощо покривають кошти на допомогу безробітним. В дійсності цього *ніде* нема, ні в Німеччині, ні в Англії, ні навіть у Франції, не зважаючи на різні форми, в яких утримується (чи не утримується) безробітних. Всюди ці кошти — поруч дрібної буржуазії — припадають на самих робітників, що покривають їх шляхом страхових внесків або податків, тобто безпосередніх і посередніх відлічень заробітної плати, шляхом утримування безробітних родичів тощо. Але Бауер пише, що „додаткові витрати на утримання безробітних... падають на підприємців, відбирають у них той зиск, який їм дає раціоналізація, і тим самим робить їхню раціоналізацію фальшивою раціоналізацією“ (ст. 175).

Таким чином „соціаліст“ Бауер „суто науково“ грає в одну дудку з індустріальними старателями, що *під тими самими приклучками граблять у безробітних допомогу*. В дійсності, звичайно, — крім тенденційного па-

діння частки зиску, — раціоналізаційні бариші у підприємців забирає криза, тобто падіння цін, недостатнє використання або цілковите закриття підприємств тощо, але не утримання безробітних.

Капіталістична раціоналізація поклала на пролетаріат подвійне ярмо — ярмо безробіття і утримування безробітних (ми не говоримо вже про інтенсифікацію праці, зниження заробітної плати, здовження робочого часу тощо). Але Отто Бауер умудряється податковий тягар широких мас і злидні безробітних „поставити на рахунок“ зисків підприємців, хоч вони фактично є основою їхнього існування, і на підставі цього жульманського прийому з науковим виглядом балакає про „фальшиву раціоналізацію“!

Що Бауер в дійсності робить з зиску масштаб доцільності раціоналізації, це стає відразу ясним, як перевернути його калькуляцію: раціоналізація з „суспільної точки зору“ була б тоді правильна якби заощадження на заробітній платі, тобто приріст зиску був більший за додаткові „сталі витрати“ плюс допомога безробітним. Цей рахунок має бути „соціалістичний“? Він суто *капіталістичний*. Його вузловий пункт — дальше зубожіння пролетаріату. Для Бауера це само собою зрозуміле. Він *не пробує* навіть про людське око стати на точку зору пролетаріату. Він *не* протиставляє пролетаріат буржуазії, не протиставляє обох класів, а тільки „окреме“ „сукупності“, тобто фактично *окремого підприємця сукупному капіталові*. Тому він і не протиставляє *капіталістичній раціоналізації соціалістичну*, а „фальшивій раціоналізації“ раціоналізацію в інтересах усіх капіталістів. Він висловлює це так:

„Фальшива раціоналізація збільшує зиск окремого підприємця, але вона зменшує чистий дохід суспільства в цілому“ (ст. 167).

Читай: капіталістична раціоналізація, хоч і збільшує зиск окремих підприємців, але знижує частку зиску для всіх і — що є вірне для кризи — *зменшує загальний зиск*. Казково нове відкриття! Шулерство Бауера є в тім, що він цю взагалі властиву капіталістичному способу виробництва суперечність форми явища його основної суперечності між виробничими силами і виробничими відносинами, як тенденційне падіння частки зиску, і зв'язане з кризою зменшення маси зиску перетворює на випадкові наслідки одної помилки, „помилкової раціоналізації“. Це стара пісня всіх притиснених до стіни оборонців капіталу. Ще кілька років тому соціал-демократичні теоретики à la Бауер були захопленими співцями капіталістичної раціоналізації, — а Бауер у першій частині своєї книги виступає теж у такій ролі. Тепер він раптом відкриває, що це була „фальшива раціоналізація“. Але ця „помилка“, за Бауером, є зовсім не в її *суті* як *капіталістичної* раціоналізації! Це, так би мовити, тільки невеличка хиба. Отто Бауера турбує те, що тільки *деякі* капіталісти нажилися, а не *всі рівномірно*, навіть те, що кінець-кінцем бариш небагатьох завдав шкоди всім. Це не тільки дрібнобуржуазне запаморочення від гармонії. „*Суспільна точка зору*“ Отто Бауера є в дійсності точка зору *всього капіталу*. Тут в області економічній виявляється *політична роль соціал-фашизму*, який свою оборону інтересів усього капіталу проти *окремих* капіталістів або окремих верств класу капіталістів видає за „боротьбу проти капіталу“, а тим часом *в дійсності обстоює інтереси капіталу в усіх його формах проти пролетаріату*. „Суспільна точка зору“ Отто Бауера відносно капіталістичної *раціоналізації і кризи* є не що інше, як економічний відповідник соціал-фашистської брехні про „надкласову“ *державу*. А через кілька сторінок з'являється і сама ця держава, щоб усунути фальшиву раціоналізацію.

Але раніш ніж розглядати цей рецепт Отто Бауера, скажемо декілька слів про розділ „Межі раціоналізації“, що нав'язує безпосередньо до „фальшивої раціоналізації“ і присвячений теоретичному й „соціалістичному обгрунтуванню, навіть „марксистському“ маскуванню цього бауерів-

ського рецепту. Отто Бауер розвиває тут в основі фальшиве „технічне“ тлумачення індустріального циклу і криз.

„Остання причина цього індустріального циклу — каже Бауер — є в тім, що капіталістичне суспільство неспроможне розподілити планово і рівномірно на окремі роки відновлення розширення, технічне удосконалення виробничого апарату, а завжди зосереджує їх на кілька років, щоб потім на кілька років перервати“ (ст. 199 і далі).

Тут перед нами нова форма теорії диспропорцій¹. Дійсну причину криз загальної перепродукції, суперечність між суспільним виробництвом і капіталістичним привласненням його продуктів, як вона виявляється у властивій капіталістичному виробництву тенденції до необмеженого розширювання виробництва і в обмеженому через зубожіння мас споживанні, тут оминається цілком заради одного моменту, який, будучи сам не причиною, а тільки наслідком кризового циклу, тільки остаточно визначає його тривалість. Ось послухаймо те місце з другої книги „Капіталу“, що його фальшиво цитує Бауер, як доказ свого розуміння:

„В наслідок цього циклу взаємно пов'язаних обертань, що охоплюють ряд років, обертань, у які встриг капітал через свою сталу складову частину, утворюється матеріальна основа періодичних криз, у яких підприємство проходить один по одному періоди послаблення, середнього поживлення, покvapу, кризи. Щоправда, періоди, в які вкладається капітал, бувають дуже різні і різноманітні. А втім, криза завжди становить вихідний пункт великих нових вкладень, отже — коли разглядати все суспільство — більше чи менше нову матеріальну основу для найближчого циклу обертань“ („Капітал“, Популярне видання нім. мовою Інституту Маркса — Енгельса — Леніна, т. II, ст. 180).

Таким чином, Бауер Марксові слова ставить на голову. *Поперше*, обертання сталого капіталу не є *технічна*, а економічна категорія, що впливає з циркуляції вартості; *подруге*, воно є не причина криз, а тільки „матеріальна основа“ їх *періодичності*. Отже, хоч розвиток техніки є той чинник, який на шляху через моральне зношення (отже вартість) впливає на *довготривалість* часів обертання сталого капіталу і кінець-кінцем на *довготривалість* індустріального циклу, проте тільки неук або софіст може зробити з неї *причину криз*. Але саме цього хоче Бауер.

Німецькі трестівські капіталісти — і їхні підкуплені професори економіки — останніми роками дуже помітно змінили своє пропагандистське ставлення до „техніки“: колись, в „часи процвітання“ раціоналізації, вони змальовували її розовими фарбами як шлях до нового життя, до „господарського миру“ тощо, щоб робітники легше піддавалися загостреній експлуатації. Тепер, після вибуху кризи, вони рисують її дуже похмурно, як властиву *причину* кризи². Якщо колись експлуатаційний наступ капіталу був благодотворним виявом техніки, що стоїть „над класами“, то тепер причиною кризи є не капітал, а техніка. Той самий перехід від сп'яніння до похмілля ми знаходимо у соціал-демократичних наслідників буржуазної економіки.

¹ А втім, це майже та сама теорія криз, яку ми знаходимо у троцькіста Преображенського: „Нерівномірність відтворення і особливо розширення сталого капіталу являє собою в буржуазному суспільстві найголовнішу, найбезпосереднішу і найближчу причину загальних господарських криз“ (Преображенский, „Закат капитализма“ Москва, 1931, ст. 81).

² Див. наприклад, доповідь фашистського бонського професора *Г. фон Беккерат* „Технічний прогрес і зношення капіталу у вільному конкурентному господарстві і зв'язаному господарстві“ у збірнику „Kapital und Kapitalismus“ („Капітал і капіталізм“) вид. фон Б. Гармоа, Берлін, 1931. Тут (т. II, ст. 333, 335) ми знаходимо *майже дослівно* бауерівську теорію фальшивої раціоналізації: „Для всього народного господарства“ втрата в наслідок технічних новин може бути „більша за користь“. Нинішні втрати німецького народного господарства лежать „у попередніх економічних *помилках* (1), зроблених при технічній раціоналізації підприємств“ і т. д. Єдина ріжниця в тім, що буржуазний професор виводить втрату не з допомоги безробітним — він не настільки наївний, — а з морального зношення сталого капіталу.

Офіційні теоретики німецької соціал - демократії, більше чи менше всі сбізнані з вульгарно - економічною концепцією обміну, в дійсності ніколи не розуміли Марксової теорії криз. Перед війною Каутський пере-крутив її на „теорію недоспоживання“, Гільфердінг за прикладом Туган - Барановського на теорію диспропорцій. Звалившись раптом з сьомого неба „організованого капіталізму“ в сучасну світову кризу, виволікають тепер з мотлоху ці теорії криз, насамперед теорію недоспоживання, що дає теоретичне обґрунтування шахрайству: „підвищення заробітної плати усуває кризу“. Георг Деккер, Гурлянд та ін. пробували пізніше об'єднати обидві теорії. Але нічого з цього не вийшло. Нині вже ясно, що не тільки теорія „організованого капіталізму“, а й обидва ці старі сторожі теорій криз *збанкрутували перед фактами*. Звідси спроба сконструювати нову „марксистську“ теорію криз, шляхом відсвіження (Umstülpung) культу техніки часів раціоналізації. Книжка Отто Бауера подає першу, хоч зовсім не оригінальну, концепцію цієї теорії і, крім цього, має ту перевагу, що демонструє це „відсвіження“ з усіма його грубими суперечностями в переході від перших до останніх розділів тієї самої книжки. Отто Бауер пробує з розвитку техніки, яким він спершу над міру захоплювався, зробити саме козла відпущення¹. Зубожіння мас для Бауера не існує. Життєвий рівень народних мас при капіталізмі, на його думку, *підвищується*, тільки не таким самим темпом, як продуктивність праці. І ця неприємна суперечність утворюється не в наслідок *експлуатації*, а в наслідок *марнотратства*. Робочу силу марно витрачується, насамперед на виробництво засобів виробництва, які потім цілими роками взагалі нема змоги застосувати (ст. 187). В наслідок зміни цін або обсягу виробництва „виявляється, що багато таких підприємств *підвищили* суспільні витрати виробництва замість того, щоб *знизили* їх, а чистий дохід суспільної праці *знизили* замість *підвищити* його“, — каже Бауер (190). Отже не капіталістичні виробничі відносини створюють тут марнотратство, а *продуктивні сили*. Виробничі відносини разом з кризою і монополією тощо Бауер бере як готові дані і основи своїх „соціалістичних“ обчислень так само, як вище він брав безробіття. Розвиток продуктивних сил, за Бауером, *знижив* продуктивну силу людської праці! Винуватий вбитий, а не той, хто його вбив!

А тепер рецепт лікаря капіталізму на подолання кризи!

Deus ex machina, за якого кінець - кінцем хапається Бауер, це *держжава*, тобто буржуазна держава, яка для цього „стоїть над класами“ так само, як техніка, і по той бік капіталізму і соціалізму, як і раціоналізація. Після невдачі з технікою Отто Бауер знаходить нарешті в державі Архімедів пункт, щоб перенести „інженерне мислення“ на суспільство і раціоналізувати суспільний лад. Його книжка вийшла в світ на півроку раніше від найновіших теорій соціал - демократії про „державний капіталізм, які вихваляють мільярдні подарунки німецького і австрійського урядів збанкрутованим великим банкам після кредитової кризи влітку 1931 року, як початок нової „державно - капіталістичної“ епохи економічної історії. Але передвісників цих найновіших маневрів видно вже в його книжці. Де — на думку Бауера — вихід з кризи? В *удержавленні*.

¹ Куди демонстративніше за Бауера став у цю позу соціал - демократ *Еміль Ледерер*, „Technischer Fortschritt und Arbeitslosigkeit“, Tübingen, 1931. („Технічний прогрес і безробіття“ Тюбінген, 1931). Він створює подобу широкого визнання своїх помилок, засуджує свою колишню віру в теорію компенсації і висловлює при цьому ненароком деякі істини про свої соціал - демократичні пригоди — не забуваючи і про Отто Бауера, — наприклад: „Як видно, „благодать технічного процесу“ є ідеологія капіталістичного підприємства, яка деякі сторони фактичного стану речей перебільшує, інші приховує“ (У). Але за цією покутною машкарою ховається не що інше, як модерна нині технічна теорія криз. Не капітал, а „темп технічного прогресу в період підвищення курсу ціностей, відповідальний, між іншим, за більший чи менший тягар депресії тощо, особливо за безробіття, яке тепер панує“ (!) „Цей“ технічний прогрес „надто швидкий“ і має „руйнацькі наслідки“ (У).

„Джерело фальшивої раціоналізації було б загулене аж у такому суспільстві, де підприємства належали б державі і де держава давала б рівночасно кошти на допомогу безробітним. Тут на місце капіталістичного обліку витрат виробництва виступив би суспільний“ (ст. 176).

Ясно, що ця держава Отто Бауера — *буржуазна* держава. Бо *пролетарська* держава не бере безробіття за основу свого „суспільного обліку витрат виробництва“, а *ліквідує його остаточно*. Але Бауер переносить просто на „державу“ (тобто буржуазну державу) роль підприємця, капіталіста, і „все це старе свинство“ плюс безробіття тощо охрещує *соціалізмом*. Фактично це є звичайнісінький буржуазний державний капіталізм, яким він в окремих підприємствах (залізниця, почта, фабрики зброї тощо) існує вже десятки років, звичайно, аж ніяк не вносячи змін в анархію капіталістичного виробництва. Поширена на *сукупність* господарства, ідея цього державного капіталізму веде до абсурдної конструкції товарового виробництва з одним лише товаропродуцентом, до конструкції капіталізму тільки з *одним* універсальним капіталом. Ми не вдаємось тут у розгляд найновіших теорій про державний капіталізм. Принаймні ясно, що навіть незрівняно вищий процент державних підприємств не зміг би усунути анархії капіталістичного виробництва і криз, навпаки, як і капіталістична монополія взагалі, він тільки *поглибив би* суперечності¹.

Придивімося ближче до цієї бауєрівської „суспільної“ раціоналізації. В *суті* справи нічого не змінилося. В цьому „соціалізмі“ машина викидає робітників на вулицю, як і раніше. Як і раніше, *зиск* регулює виробництво, тільки „справедливіше“ розподіляється його між усім капіталом. В чому ж ріжниця? Відповідь Отто Бауера така:

„Раціоналізація проводилась би... *повільніше*, але постійно. Якби вона проходила завжди тільки таким темпом, яким робочі сили, що стали потрібними, можна було переводити в інші галузі суспільного виробництва, тоді не довелось б у соціалістичному суспільстві поплатуватись за неї довготривалим (!) безробіттям великих (!) мас“ (ст. 176).

Коли відкинути всі прикраси, то мудрість ця зводиться до двох слів: *повільніше раціоналізувати, гальмувати технічний розвиток!* В цьому рецепті виявляється — після брехливого вихваляння техніки в перших розділах — дійсна наскрізь реакційна суть соціал-фашистського дрібного буржуа, що, як ідеальний прикажчик монополістичного фінансового капіталу, в момент кризи виплескує його справжню економічну програму: придушення суспільних продуктивних сил в інтересах зиску. Таким чином бауєрівська формула „раціоналізації суспільного ладу“ набирає конкретного змісту².

Само собою розуміється, що Бауер цю програму не пропагує *одверто*, а прикриває її всякими неістотними дрібницями. Так, він запевняє, що він зовсім не хоче „загальмувати раціоналізацію, а тільки звільнити

¹ Проти новіших „державнокапіталістичних теорій“ Гільфердінгів і Ко треба тут сказати, що в теперішній час (1932 р.) нема таких фактів, які дозволяли б говорити про державнокапіталістичну епоху. Певні державнокапіталістичні тенденції тісно пов'язані з монополістичним капіталізмом (Імперіалізмом) і за останні роки, рівняючи з світовою війною, зовсім не загострились. Тепер (1932 р.) ми маємо перед собою маневри фінансової олігархії, фашистів і соціал-демократичних вождів, спрямовані на те, щоб вибороти капіталістичний вихід з кризи, щоб скинути тягар на плечі мас і придушити активність пролетарських мас.

² Аналогічно *Ледерер* у цитованій книжці закликає „суспільство“ „поставити собі до послуг небезпечні сили — як рвучкий струмок у турбіні“ (ст. 126) і навіть *Фрідріх Адлер* заявляє в „Камф'ї“ („Боротьба“) з січня 1932 року, що „соціалістичним ідеалом“ є „*відносно повільний темп поступу промисловості*“ (ст. 11). Ми зараз побачимо, що ця зміна думок так захоплених колись технікою соціал-демократів має під собою ще й інший ґрунт, а саме швидкий поступ технічної реконструкції в Радянському Союзі, яку їм дуже хотілося б загальмувати. А втім „марксиста“ Бауер і Адлер з їхніми новими визнаннями про техніку вже дуже наближаються до Освальда Шпенглера, філософа фашизму, який у своїй книжці „Людина і техніка“ скаржиться, що білі народи не зберегли таємниць техніки, а передали їх і іншим расам. „Це є найглибша основа безробіття в білих країнах, і воно не є криза, а початок катастрофи“ (теж там, ст. 84).

її поступ від обмежень“ (ст. 201). Або от ще маскування „раціоналізації суспільного ладу“: її можна досягти тільки в класовій боротьбі робітничого класу проти класу капіталістів (ст. 226). Але коли докладно придивитися, то всі ці фрази говорять тільки те, що Бауер стоїть за, а не проти капіталістичної раціоналізації, як і ті буржуа, що тепер самі по-боюються за наслідки свого власного поведження. В цих суперечностях „марксиста“ Бауера відбивається тільки суперечність самого капіталу.

V. Нова платформа боротьби проти Радянського Союзу

В останньому розділі своєї книги Бауер ставить питання про вихід з кризи. „Чи є який вихід? Де цей вихід?“ І потім починає мелодраматично: „Всередині капіталістичного світу з 1917 року бореться радянська держава за своє існування...“ При поверховому огляді можна б майже повірити, що тут дійсно ставиться вирішальне питання теперішнього часу, — питання боротьби двох систем у світовому масштабі, про ріст соціалізму в Радянському Союзі, про загивання і загибель капіталізму в решті світу. Але не треба давати себе обманути кількома словами. Фактично Бауерове трактування Радянського Союзу є особливо витончена і підла форма *затушовування* цього питання. Бауер пробує тут дати II Інтернаціоналові і не на останньому місці російським меншовикам — інтервенціоністам нову платформу в їхній боротьбі проти Радянського Союзу.

Для цього він вживає своїх відомих вже читачеві методів. В усіх розділах своєї книги він трактує соціалістичну раціоналізацію в Радянському Союзі як частину „раціоналізації взагалі“, тобто *капіталістичної* раціоналізації. Приклад: він описує кілька методів американських і німецьких капіталістів вплинути на робітників, виховати їх так, щоб вони радше віддавали свою робочу силу, згадує при цьому дрібні рокфелерівські акції і *Дінта* в Дюсельдорфі, „забуває“ при цьому незрівнянно більшої ваги роль соціал-демократії, реформістських профспілок і керованих ними заводських рад¹. Зате, як дальший приклад, він наводить *поруч* жовтих „заводських колективів“ і участі робітників у зисках у чеського чоботарського короля Пятя — з святобожницьким виглядом рафінованого шахрая, *ударні бригади і соціалістичне змагання в СРСР!* Він не говорить ні слова проти цих методів, навіть, коли хочете, у нього можна вичитати „визнання“. Аж під кінець — знов таки між іншим і хитро — він робить висновок, що роль ударників „наближається цим до функції тих „рекордсменів“ у капіталістичних підприємствах, які від своїх підприємців одержують господарські пільги за те, що своєю вищою продуктивністю збивають ціну іншим робітникам і тим самим дають підставу для зниження відрядних розцінок“. Героїв соціалістичного будівництва Бауер лає, називаючи їх наймитами підприємців і зривниками заробітної плати! Трудно знайти слово для осуду такого безсоромного падлюцтва.

В кінцевому розділі, де Бауер говорить спеціально про Радянський Союз, він доходить — не без деяких застережень — до висновку, що шлях Радянського Союзу є *шлях до соціалізму*. Але тільки *один* шлях до соціалізму *поруч шляху демократії*, на який вийшла західна і середня Європа,

¹ Про цю діяльність ми маємо дуже цінне свідчення. *Юліус Цейтш* пише в своїй „Історії австрійського професійного руху“, Відень 1933, ст. 101: „Робота заводських рад у напрямі відбудови, зруйнованого війною і браком сировини, господарства повоєнного часу, при жвавій підтримці профспілок, нераз ставала в пригоді австрійському народному господарству, що деякий час майже кожного місяця стояло перед крахом... Дисципліну праці на виробництві, послаблену тягарем війни, голодними злиднями і неспокійним часом, не міг би відновити ні один підприємець. Заводські ради і професійні спілки знову налагодили її в інтересах робітників (?), але разом з тим і всього народного господарства“ (тобто капіталу — *Авт.*). Ця заява має для нас особливу вагу, бо описана діяльність австрійських професійних спілок проходила на основі закону про заводські ради з 29 липня 1919 року, що його автором був не хто інший, як *Отто Бауер*, голова комісії в справах соціалізації з уповноваженнями державного секретаря.

а саме — шлях „величезної безгосподарності соціалістичної перебудови суспільства в історичних і структурних умовах Радянського Союзу“ (ст. 219). Покищо, мовляв, там є тільки „терористична диктатура“ і „державний капіталізм“. Але навіть якби державний капіталізм, у наслідок заміни диктатури демократією (!) перетворив її „на соціалістичну організацію суспільства“, — то й тоді мусили б робітники в „індустріальних державах Європи і Америки *йти цілком іншими шляхами до соціалізму*“ (ст. 223).

Зокрема, у Бауера ми знаходимо всю брехню про Радянський Союз з арсеналу соціал-демократії і троцькістів: страхування безробітних скасовано для того, щоб примусити безробітних до виїзду (ст. 207), вільний переїзд з місця на місце скасовано, життєвий рівень робітників „часто стоїть нижче за життєвий рівень безробітних у Західній і Середній Європі“, п'ятирічний план мусили робітники „вистраждати голодом“ (ст. 209). В дійсності, мовляв, російські робітники принесли жертву не соціалізації, а (!) *індустріалізації*. Але ця індустріалізація є не що інше, як те, що проробила Англія в кінці XVIII і в першій половині XIX століття, а Японія і Індія (!) за останні десятиліття (ст. 209). Нарешті, ми знаходимо тут усі політичні „аргументи“ контрреволюції: від терористичної „диктатури над пролетаріатом до балачок про „можливість повалення її роздратованими масами“ (ст. 200).

Бауер *відрізняється* від офіційної соціал-демократичної пропаганди — навіть дотеперішнього „лівого“ становища — більшою еластичністю, визнанням, що грубі методи антибільшовизму мусять натрапити на найгострішу відсіч робітників і тому треба добрати *тонших* методів. Бауерові тонші методи є насамперед в тім, що він про *людське око* стає в позу дбайливої співчуваючої людини і подає ці антибільшовицькі аргументи тільки як побоювання або як факти, про які доводиться „жаліти“ в інтересах самої справи.

Подруге, він відрізняється тим, що *припускає* можливість розвитку соціалістичних виробничих відносин в СРСР, але диктатуру пролетаріату трактує як чинник перешкоди й *одверто бореться проти неї*.

Потрете — тим, що він застосовує свою пресловуту „суспільну“ калькуляцію капіталістичної раціоналізації до розвитку радянського господарства. Отто Бауер намагається тут цілком серйозно „довести“, що колективізація сільського господарства є „фальшива раціоналізація“ (ст. 218), бо вона веде до екстенсивізації і звільнену робочу силу не робить корисною для інших галузей виробництва, „трудно, щоб вони підвищили продуктивність російської сукупної праці“. З таких балачок буде сміятися перший-ліпший рядовий колгоспник¹.

Нарешті, Отто Бауер засвоює „тонкі“ аргументи недобитків контрреволюційних класів всередині Радянського Союзу, як вони знайшли свій ідеологічний вираз насамперед у правому ухилі в ВКП(б). Терористична диктатура, мовляв, „паралізує ініціативу технічної і господарської інтелігенції“, вона не розв'язала (ст. 212) і *не може* розв'язати проблеми застосування буржуазних фахівців „під контролем суспільства“, бо вона „поневоле всю буржуазію“ (ст. 213). Отже, за Бауером, *диктатура пролетаріату* фактично стає на перешкоді розв'язанню цієї проблеми. За Отто Бауером, соціалізм *треба будувати спільно з буржуазією*...

Те саме в питанні про *сільське господарство*. Бауер лементує з приводу „нечувано жорстокого винищення верхньої верстви села“ (ст. 216);

¹ Треба мати на увазі: Отто Бауер не наводить фактів, що деяка частина колгоспів ще не працює *рентабельно*. Тов. *Сталін* назвав такий аргумент проти колективних господарств „геростратівським“ („Підсумки першої п'ятирічки“, промова на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 7 січня 1933). А як же тоді назвати аргумент, що колективізація навіть знижує *продуктивну силу праці*? Факти збільшення засівної площі і врожаю, порівняно з одноосібними господарствами, навіть у тих колективах, які не вживають ще машин, заперечують це, як явну брехню.

тобто куркулів звичайно — це ж австромарксистський „Кант“ — тільки в інтересах соціалістичного будівництва в СРСР: адже цим виключено „найділовітějšíх сільських господарів“! А втім, за Бауером, можна було б завершити будівництво соціалізму і „без колективізації селянських господарств“ (ст. 214). Як саме, про це він не каже.

Револуційний пролетаріат капіталістичних країн — в Радянському Союзі щось подібне може викликати тільки сміх у робітників — не повинен дати себе збити з пантелику цим облудним пропозиціям Бауера: *це отруєна зброя тієї контрреволюції, яку він веде*. Правда: він веде її в *ар'єгардних боях*. Вичерпавши всі звичні аргументи антибільшовизму, Бауер мусить додати, що може такі — а навіть правдоподібно, — пролетаріату СРСР *пощастить* виконати п'ятирічний план і *збудувати соціалізм* (ст. 280). Запеклого ворога *примусило* до цього визнання геройське виконання планів першої п'ятирічки. І не на останньому місці ті симпатії і співчуття, з якими навіть *соціал-демократичні робітники* в Європі стежать за проведенням соціалістичного будівництва. Бауера крок за кроком *відтиснено*. Він звивається гадюкою. З солодкуватою міною він мусить визнати те, що ще недавно заперечував.

Револуційний пролетаріат не зробить ні найменших поступок Бауеровим маневрам, він не дасть себе зманути цим маневром удаваного відступу, він використає його для ще дужчого *удару* і знищення соціал-фашизму. Бо — це ясно показує книга Бауера: „ліві“ соціал-фашистські вожді роблять цей маневр тільки на те, *щоб мати змогу тим краще боротися проти Радянського Союзу, проти революції, що досягає в Європі*. Бауер допускає можливість успіху соціалістичного будівництва в СРСР тільки для того, щоб *заради цієї мети* вимагати скасування диктатури пролетаріату. Він допускає цей успіх, щоб протиставити „російському“ соціалізму „європейський“, буржуазну демократію. Але револуційні робітники Німеччини і Австрії розпізнають у Бауеровому плані „демократичного“ шляху до соціалізму всю ту соціал-фашистську політику, яка *на ділі привела до фашизму*, яка принесла пролетаріатові нечувану експлуатацію і поневолення. Бауєрова „раціоналізація суспільного ладу“ так само означає фашизацію буржуазного класового панування, як капіталістична раціоналізація принесла фашизацію підприємств. Мусоліні теж похваляє свою кооперативну державу як раціоналізацію співжиття „станів“, бо вона виключає страйки. Ріжниця лише в тім, що Мусоліні виголошує це одверто, а Бауер обплутує купою соціалістичних фраз. Фашизм і — соціал-фашизм.

ДО ПРОБЛЕМИ КРУГІВ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ¹

I

Ленін приділяв велику увагу питанням історії філософії. На думку Леніна, історія філософії належить до числа тих наук, з яких постає теорія пізнання.

Історичне вивчення теорії пізнання (або діалектики, як філософської науки, чи логіки — це те саме) викриває той „надприродний“ характер, якого ця наука набула зокрема і особливо в абсолютній системі Гегеля і розкриває об'єктивну, дійсну, а не „понадчуттьову“, не „надісторичну“ основу її ідей.

„Тисячоріччя минули з того часу, — писав Ленін, — як зародилась ідея „зв'язку всього“, „ланцюга причин“. Порівняння того, як в історії людської думки розуміли ці причини, дало б безперечно теорію пізнання доказну“.

Енгельс справедливо критикував надумані, неприродні переходи і зв'язки категорій у логіці Гегеля. Дійсні переходи і відношення категорій логіки являють собою загальні вияви переходів і відносин справжньої історії.

Уперше лише Маркс—Енгельс дослідили категорії логіки щодо справжнього історичного змісту їх, себто на основі всієї суспільної практики. Отже, ними уперше й була створена матеріалістична діалектика, як філософська наука.

Діалектичний матеріалізм, утворений Марксом і Енгельсом, є перехід від передісторії філософії до справжньої історії її. Діалектичний матеріалізм скерував свою зброю і проти ідеалізму і проти метафізичного матеріалізму. Народження його було величезним тріумфом у розвитку пролетарського світогляду минулого сторіччя.

Продовживши і розвинувши далі вчення Маркса в епоху імперіалізму і пролетарської революції, Ленін не тільки підсумував усю галузь сучасного знання, піднісши його на нову ступінь, але розкрив перед ним перспективи дальшого розвитку на основі матеріалістичної діалектики.

Ось чому тов. Сталін писав 1924 року:

„Можливо, що за найяскравіший вияв того високого значіння, якого надавав Ленін теорії, треба було б вважати той факт, що нехто інший, як Ленін, взявся до виконання найсерйознішого завдання — узагальнення матеріалістичної філософії найважливішого з того, що дано наукою за період від Енгельса до Леніна, і всебічної критики антиматеріалістичних течій серед марксистів. Енгельс говорив, що „матеріалізові доводиться набирати нового вигляду з кожним новим великим відкриттям“. Відомо, що це завдання виконав для свого часу нехто інший, як Ленін, у своїй чудовій книзі „Матеріалізм і емпіріокритицизм“. Відомо, що Плеханов, який любив глузувати з „безтурботності“ Леніна щодо філософії, не зважився навіть серйозно взятися до виконання такого завдання“.

¹ Друкується в порядку постановки питання. Ред.

Лише філософія марксизму-ленінізму вперше робить можливим дійсний науковий аналіз історичного розвитку пізнання.

Ленінська теорія „кругів у філософії“, розвиваючи далі історико-філософські висловлення Маркса та Енгельса, є провідна нитка для всякого дослідження в цій галузі, що намагається не сходити з справжнього наукового ґрунту.

Буржуазна „історія філософії“ такого ґрунту не мала. Плутаючись між емпіричними фактами, вона не вміла виділити *істотне, первісне*, провідне в історичному розвитку пізнання. Тому вона по суті була лише „хронологією щодо осіб“.

Уперше лиш Гегель спробував подати історичний процес пізнання в його внутрішніх зв'язках. Проте, і він не зміг відкрити *дійсні історичні* зв'язки цього розвитку. Його „історія філософії“ через те набуває надісторичного характеру і перетворюється на абстрактну послідовність розвитку „абсолютної ідеї“.

Всесвітньо-історичне значіння ленінської теорії кругів в тім, що тут, на основі викладених Марксом законів історичного руху пізнання, подана *дійсна форма розвитку філософії*, не видумана, не „апріорно дана“, а справжня форма розвитку пізнання, що склалася історично. Круги в філософії і є та форма розвитку, в якій здійснюється і практично розв'язується в кожному історичну епоху боротьба матеріалізму проти ідеалізму.

II

Енгельс писав про те, що матеріалізм набирає нового вигляду з кожним новим великим відкриттям. Така внутрішня закономірність у розвитку філософії. Не можна думати, що ця закономірність здійснюється мирним і безперешкодним просуванням матеріалізму в усю галузь дійсних наук. Оскільки теорія є однією з форм класової боротьби, внутрішні закони її розвитку стають теоретичним узагальненням усіх суспільних суперечностей. Філософські агенти буржуазії намагаються з усієї сили знешкодити прикінцеві висновки кожного відкриття в галузі природничих наук і примирити їх з попівщиною, *відірвати пізнання від матеріальної дійсності* і перетворити на безживий абсолют одну з сторін, з рисочок цього пізнання.

„Філософський ідеалізм,— пише Ленін,— це *тільки* дурниця з погляду матеріалізму грубого, простого, метафізичного, навпаки, з погляду *діалектичного* матеріалізму філософський ідеалізм—це *однобічний* перебільшений розвиток (роздування, розпухання) однієї з рисочок, сторін, граней пізнання в абсолют, *відірваний* від матерії, від природи обожнений. Ідеалізм—це попівщина. Правильно. Але ідеалізм філософський є („*вірніше*“ і „*крім того*“) *шлях до попівщини через один з відтінків* безкрайно складного *пізнання* (діалектичного) людини“¹.

Виходячи з найновіших відкриттів природознавства, які роблять застарілим колишній вид матеріалізму, ідеалісти намагаються оголосити застарілим *самий матеріалізм*. Лише перемигнувши цю ідеалістичну реакцію, матеріалізм переходить межі свого попереднього розвитку і підноситься на вищий історичний етап. Цей ступінь охоплення дійсності, якого доходить філософія в цьому русі, утворює *історично визначене коло пізнання*.

„Пізнання людини не є (respective не йде по) пряма лінія, а крива лінія, яка безконечно наближається до ряду кругів, до спіралі“.

Для Гегеля поняття науки як „круга кругів“ визначалося лиш повертанням пізнання до свого вихідного пункту, де здійснювалось „зняття“ попереднього ступеня розвитку і починалась нова стадія розгортання спіралеподібного процесу. Тільки це й засвоїли з теорії кругів меншовикуючі ідеалісти.

¹ Ленінський збірник XII, ст. 326.

За такого поняття кругів, описуваних пізнанням у його розвитку, так само мало можна збагнути справжню природу їх, як можна викрити справжню суть капіталу, виходячи лише з кругів, описуваних обігом товарів, і, не аналізуючи суперечності капіталістичного виробництва.

Для Леніна круг філософського пізнання насамперед є історична форма виявлення основних суперечностей матеріалізму й ідеалізму. Тільки через цю боротьбу здійснюється перехід пізнання на вищий етап, подолання старого і народження нового, відбувається спіралеподібний процес розвитку пізнання. Цей процес, досліджений у своєму конкретному виявленні, є „живе, багатобічне пізнання... з безоднею відтінків усякого підходу, наближення до дійсності...” Буржуазний історик філософії вважає всякий відтінок за щось самостійне, не вмючи, та й не бажаючи, в різноманітності відтінків філософського пізнання, простежити основну класову суперечність його.

Діалектик-матеріаліст через усю сукупність різноманітних відтінків і сторін філософського пізнання простежує основний зміст і напрям боротьби двох партійних течій теорії: матеріалістичної і ідеалістичної. Досліджуючи окремі сутички й бої партійних груп у філософії, відкидаючи неістотне, неважливе, він вилучає найбільш масову форму виявлення основного змісту цих суперечностей на даному етапі. Отже, „круги в філософії“ усувають суб'єктивізм і самовільство, що досі панували в буржуазній теорії при визначенні „столбового“ розвитку філософії.

Отож Маркс і Ленін дали цілком науковий критерій, за яким з усієї сукупності ідей і поглядів історичного розвитку філософії виявляються об'єктивно-істотні, провідні суперечності її партійних таборів: матеріалізму й ідеалізму.

Многобічність людського пізнання породжує багато всяких підходів до дійсності. Через усю сукупність окремих, випадкових сторін, рисочок пізнання пробиває собі шлях інтерес класів, що борються.

При цьому не всі відтінки й зміни людської думки розвиваються далі; класи, що ворогують, прокладають своєю боротьбою шлях тим філософським теоріям, що найповніше виявляють історичну тенденцію класів; *особливі*, неістотні для цієї тенденції сторони пізнання перемагаються й живаються в довгому історичному процесі, поки класовий інтерес не набуде у філософській теорії свого загального і через те адекватного виявлення. Цей процес класової боротьби на ділянці теорії, що перетворює окремі сторони пізнання на *особливі*, і потім загальні відбитки класових антагонізмів і становить процес формування кругів у філософії. А це означає, що при історичному аналізі філософії не можна виходити тільки з „кругів філософії“.

Той, хто все дослідження історичного розвитку філософії зведе тільки до вишукування кругів, описуваних цим розвитком, муситиме уявити рух пізнання, як *самостійну, надісторичну* сферу.

Не можна забувати того, що, філософія, як і всяка ідеологія, є відбиток класової боротьби людей в їх суспільній свідомості.

При вивченні історії філософії *це і є основне.*

Історичний рух філософії можна раціонально зрозуміти й оцінити тільки на основі розвитку соціально-економічної формації.

Проте, при цьому не можна забувати того, що між економікою суспільства й ідеологією його немає автоматичної відповідності:

„Економіка тут нічого не утворює а пово, але вона визначає вид зміни й дальшого розвитку наявного матеріалу думання. Але навіть і це вона робить здебільшого лише безпосередньо, бо найважливіший, безпосередній вплив на філософію справляють політичні, юридичні, моральні відбитки“.

Вульгарний механіцизм просто все зводить до економіки.

Історичний матеріалізм визначає основний зміст усякого ідеологічного

процесу в зв'язку з економічним і політичним розвитком суспільства, викриває вплив способу виробництва на спосіб уявлень, але при цьому досліджує, як цей вплив переходить в особливу форму внутрішньої закономірності в розвитку матеріалу думання.

III

Тому зовсім невірно було б оголосити, що кожній соціально-економічній формації „відповідає“ круг історичного розвитку філософії.

В дійсності такої відповідності немає. Вірно, що всі філософські теорії, які виникають в історично визначеній суспільній формації, так або інакше відбивають інтереси основних класів її. Але „відбиток“ не є те саме, що „відповідність“.

„Відповідність“ означає простий механічний зв'язок між основою і обоснованим.

„Відбиток“ не означає зв'язку, здійснюваного надзвичайно складним, зигзагуватим способом. Тут можлива безліч усяких відтінків і сторін пізнання, що в усій своїй повноті відбивають рух суспільного організму. Всі ці протилежні риси „збігаються“ у вузлових пунктах історичного розвитку.

„Рух пізнання до об'єкту завжди може йти лише діалектично: відійти, щоб вірніше влучити — відскочити, щоб краще стрибнути (пізнати?), — пише, Ленін. Лінії, що сходяться й розходяться: круги, що дотикаються один одного. Вузловий пункт = практика людини і людської історії. [Критерій (практика =) збігу однієї з безконечних рис реального].

Ці вузлові пункти являють собою єдність суперечностей, коли буття і небуття, як моменти, що зникають, збігаються на момент, в дані моменти руху (= техніки, історії і т. д.)¹.

Таким *вузловим* пунктом для історичного кола філософії, що зводить на короткий момент усі суперечливі риси пізнання в цьому колові, для перевірки їх з погляду об'єктивної дійсності, є безперечно соціальна революція.

Надто в революції маси постигають класову суть різних теорій та їх відношення до дійсності. Вилучаються ті ідеї, які загалом охоплюють і виявляють дальші шляхи суспільного розвитку. Ці ідеї опановують маси й перетворюються на матеріальну силу, *на зброю мас*.

Оцінюючи значіння революції 1905 р., Ленін відзначав, як одну з характеристичних рис її те, що:

„Мільйони населення набули практичного досвіду в найрізноманітніших формах справді масової і безпосередньо революційної боротьби аж до „загального страйку“, вигнання поміщиків, спалювання їхніх садиб, відвертого збройного повстання. Той, хто не був уже революціонером або свідомим робітником до революції, не зразу може уявити собі в усьому його величезному значінні той факт, що він саму корінну зміну в цілий ряд попередніх уявлень про хід розвитку політичної кризи, про темп цього розвитку, про *діалектику твореної масами історії*“². (Підкреслено мною.— Авт.).

У революції теоретичні системи перестають бути відірваними від дійсності ілюзіями. Кожний практичний крок революційних мас перевіряє ці теорії з погляду наукової правильності їх, з погляду, придатності їх до боротьби.

Революційний досвід відкидає ті теорії, які під прикриттям авторитетних імен віками тяжили над свідомістю людей, набули сили забобону, але виявилися неправильними при першій сутичці з дійсністю.

¹ Ленінський Збірник XII, ст. 228.

² Ленін. Про оцінку поточного моменту т. XII, ст. 376.

Тому Ленін приділяє величезну увагу теоретичній боротьбі, що виникає на основі критичного опанування масами революційного досвіду.

„Коли маси перетрапляють новий і невидано багатий досвід безпосередньої революційної боротьби, тоді теоретична боротьба за революційний світогляд, себто за революційний марксизм,— писав він,— стає лозунгом дня“¹.

Так виявляється революційний переворот в галузі теорії. Кожний історичний круг пізнання підсумовується суспільною революцією. Історичні позиції класів у революційній боротьбі визначають напрям *головного удару* в галузі теорії на даному етапі, при цьому ідеологічні конфлікти доходять свого найвищого розвитку, і практично розв'язання їх стає неминучим.

В революції здійснюється практичне розв'язання суперечностей історичного кола пізнання. Не те, щоб суперечності ці зовсім припинялися; боротьба матеріалізму проти ідеалізму стає ще більше впертою і жорстокою. Але революція, усуваючи застарілий історичний ґрунт, розв'язує породжені цим ґрунтом суперечності ідеології.

Разом з тим утворюється матеріальна база для дальшого розвитку цих суперечностей на вищому етапі. Так розгортається спіралеподібний процес пізнання. Переходи від одного кола до другого не можуть бути з'ясовані іманентним розвитком філософії. Тому ідеалізм безсилий у своїх спробах викрити дійсний зв'язок історичних етапів пізнання. Він шукає цього зв'язку ввесь час у самій теорії; утворює *штучні* переходи від одного етапу пізнання до другого, тоді як дійсний зв'язок вислизає і лишається поза аналізом. Ідеаліст не розуміє того, що суперечності не можуть бути розв'язані теоретично, що суперечності філософії є лише відбиток класових конфліктів. Тому, коли революція розв'язує ці конфлікти, усуваючи панівний досі клас і перебудовуючи спосіб матеріального виробництва, разом з цим практично розв'язуються суперечності в філософії.

Не зрозумівши того, що суперечності в теорії мають розв'язатися *практично*, не можна намацати того зв'язку, який веде від одного кола до другого.

Практичне розв'язання суперечностей історичного кола пізнання *підсумовує перемоги* матеріалізму над ідеалізмом, здобуті в межах цього кола.

Підсумок, сума цих перемог становить *історичний етап* у розвитку філософії. З цих етапів складається стовбовий шлях людського пізнання. Не самостійний надісторичний шлях пізнання, а всім суспільним розвитком утворений, всією практикою людства прокладений і утворений шлях.

Завдання історії філософії в тім, щоб, ідучи за вказівками ленінської теорії кола, простежити розвиток філософії по цій стовбовій дорозі.

IV

У своїх нотатках про кола філософії, Ленін зовсім не додержує „хронології щодо осіб“. Відкидаючи всю сукупність окремих, часом позбавлених будьякого значіння „систем“ Ленін охоплює і розкриває суть філософських боїв кожного історичного етапу суспільної практики. З усієї маси неістотних, випадкових філософських теорій і поглядів він виділяє вирішальні сутички могутніх провідників філософії.

Завдання дальшого дослідження в тім, щоб простежити, як із сукупності цих основних ланок філософії історично виникла стовбова дорога пізнання.

Цілком ясний напрям такому дослідженню разом з нотатками

¹ Ленін. З приводу двох листів, т. XII, ст. 393.

Леніна дає також геніальний нарис історичного розвитку філософії у Маркса¹.

Ленінські нотатки цілком збігаються з вказівками Маркса та Енгельса. Формуючи суть філософії відродження, Ленін пише:

„Відродження:

Декарт versus Гассенді (Spinoza?)“

У „Святій родині“ Маркс визначає основний зміст філософії XVII ст. так само:

„Метафізика XVII ст., головним представником якої у Франції був Декарт, з дня свого народження мусила боротися з матеріалізмом. Матеріалізм виступив проти Декарта в особі Гассенді, що відродив епікурейський матеріалізм“².

Проте Гассенді виступив при цьому не сам: він виступив разом з Гоббсом. Докази, виставлені ними обома проти метафізики Декарта, історично обгрунтовані розвитком матеріалізму в Англії.

„Дійсним родоначальником англійського матеріалізму і взагалі дослідних наук найновішого часу був Бекон“.

В Англії XVII ст. „різні моменти первісного нагромадження систематично об'єднуються в колоніальній системі, системі державних позик, сучасній податковій системі й системі протекціонізму. Ці методи значною мірою засновані на найбрутальнішому насильстві, приміром, колоніальна система. Але всі вони користуються державною владою, себто концентрованим і організованим суспільним насильством, щоб полегшити процес перетворення феодального способу виробництва на капіталістичний і скоротити перехідні стадії його. Насильство — повитуха всякого старого суспільства, коли воно вагітне на нове. Само насильство є економічна потенція“³.

Тому і сучасна цьому процесові філософія може виступити лиш як теоретична основа насильства, ідеологічна зброя абсолютизму. Як державний муж, Бекон, дбаючи за „добро“ країни, утворив „Новий Органон“ національного збагачення, філософію винаходу. За періоду капіталістичної реконструкції суспільства завдання розвитку техніки (і до того насамперед механічної техніки) стають основними проблемами теоретичного дослідження. Свою систему Бекон пбдавав Якову I, як „знаряддя“ для збагачення Англії. Він доводив потребу переходу від випадкових спорадичних відкриттів і винаходів до систематичного організованого на основах нової логіки винахідництва. Відкидаючи „ідолів“ схоластичної свідомості, Бекон висунув значіння експерименту і дослідного вивчення природи.

„У своєму дальшому розвитку матеріалізм стає однобічним“. Боротьба буржуазії проти необмеженої монархії примушує ідеолога абсолютизму Гоббса істотно змінити зміст матеріалістичного світогляду.

Систематизуючи Беконове вчення, Гоббс старанно обходив революційні сторони матеріалізму, перетворюючи його на „ворожу людині“ раціоналістичну систему. Намагаючись ізолювати своє вчення від тієї боротьби, до якої взявся *puer robustus* проти корони, Гоббс писав:

„Основні елементи природи — розум і пристрасть — викликали до життя два роди пізнання: математичне і догматичне. Перше вільне від суперечок і розбіжностей, бо воно зводиться до порівняння фігур і рухів: у цих питаннях істина не стикається з інтересами людей“⁴.

Всупереч прагненням Гоббса, революційні сторони його „ідей“ все ж стали здобутком політичного „інтересу“ мас. При цьому „строго науковий“ раціоналістичний характер його вчення сприяв тій ілюзії, що оголосила

¹ Див. Маркс і Енгельс, зб. тв., т. III, „Свята родина“, розд. „Критична битва з французьким матеріалізмом“.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, зб. тв. т. III, ст. 155.

³ К. Маркс, Капітал т. I, ст. 503.

⁴ Гоббс, Вибрані твори, ст. 216.

буржуазний інтерес загальнолюдським інтересом, тим самим зміцнивши гегемонію буржуазії над демократичними низами суспільства. Вчення Гоббса „Про громадянина“ стало теоретичним виправданням кромвелівської диктатури. Він сам визнає в передмові до цієї книжки, що цей твір має охороняти основи демократичної держави так само, як і монархічної. Його критика релігії, що по суті виявляла намагання абсолютизму підкорити собі й церкву, що звела догмати християнства до ступня „державного закону“, стала теоретичною зброєю в руках атеїстів XVII ст., які скерували її на повалення старого порядку. Своєю дотепною критикою „міркувань“ Декарта Гоббс довів учення цього французького філософа до тієї форми, в якій вона стала вихідним пунктом для розвитку революційної філософії енциклопедистів. Ця заслуга належить безумовно йому нарівні з Гассенді.

Обидва вони відповіли жорстокою критикою на надісланий їм Марсенном рукопис Декарта. При цьому обидва скерували головні удари проти вихідного пункту в його вченні.

„Метафізичні міркування“ Декарта, що вийшли через два роки по смерті Рішельє — яскравий документ класової боротьби, що точилась у Франції за панування цього міністра.

Керований кардиналом абсолютизм протягом першої половини XVII ст. остаточно підірвав можливість реставрації феодальної влади сеньйорів. Одночасно були закладені основи буржуазного розвитку Франції. Теоретичною стороною цього процесу був потужний розквіт математичних і механічних наук. Проте, матеріалістичні висновки з цих наук у Франції жорстоко переслідували.

Французький абсолютизм, маючи перед очима досвід англійської революції, вирішив придушити в зародку всяке вчення, скероване проти панівної церкви й корони.

Єзуїт Кулон писав 1654 р.:

„Раніш Англія була місцем перебування янголів (Angelorum) і святих. Тепер — це пекло бісів і батьковбивців“.

Картезіанство переслідували не тільки з філософських міркувань, а тому, що це вчення швидко стало вихідним пунктом для рішучих революційних висновків. Зокрема богослови Пор-Рояля, розвинувши далі раціоналізм Декарта, утворили нову логіку. В „Логіці Пор-Рояля“ по філософському обґрунтовувалась революційна боротьба проти короля й католицизму за прикладом англійських йоменрі. У знаменитому трактаті XVII ст. „Зідхання поневоленої Франції“ анонімний автор писав:

„Бути картезіанцем уже стало державним злочином, тому що єзуїти не люблять філософії Декарта, або, вірніше, тому, що вони ненавидять богословів Пор-Рояля, які є картезіанці.“

Розвиток природничих наук переслідувався, коли він не був угрунтований ідеалістичними догматами попівщини.

Філософія Декарта була саме такою філософією згоди справжнього пізнання природи з реакційною метафізикою середньовіччя.

Тому природно, що матеріалізм у своєму історичному розвитку мусив зосередити свій головний удар проти цієї теорії згоди.

Матеріалістичні елементи пізнання розвинені Декартом лише в тій мірі, до якої вони були конче потрібні, як загальні передумови для розвитку мануфактурного виробництва. Прикінцевих висновків із цих поглядів здебільшого просто не зроблено або вилучено їх в окремий метафізичний світ, себто софістичними хитрощами доведено до згоди з ідеалізмом. Матеріалістичне ядро Декартової системи старанно сховано в схоластичну шкаралушу.

Всесвітньо-історичне значіння Баруха Спінози в тім, що він, користуючись матеріалістичними і політичними висновками англійської філософії (зокрема Гоббса), викрив більшу частину софістичних методів Декарта, розбив дощенту дуалізм його системи.

Уникаючи переслідувань (а його все ж переслідували, не вважаючи на всю обережність і вміння викручуватись), Декарт змушений був тікати до передової буржуазної країни XVII ст.—Голландії.

Тут його погляди мали багато послідовників. у лавах „середнього промислового стану“, який у боротьбі з утисками проти купецького капіталу шукав підтримки у вождя реакційної партії принца Оранського.

Тому саме в Голландії філософія Декарта стала взеніті всіх політичних сутичок. Ортодоксальні попи з табору Оранського критикували її *справа*, піддаючи анафемі її матеріалізм. Республіканські купці критикували її *зліва*, скеровуючи головний удар проти її ідеалістичних рис. Купецький син Голландії Барух Спіноза своєю сміливою критикою Декарта й богословія здійснював теоретичні завдання передового купецького класу.

Філософія Декарта дивилася на світ „очима мануфактурного періоду“.

Цю особливість його філософії Маркс стверджував дуже характеристичним місцем з „Міркувань про метод“:

„Можна (заведеним ним у філософії методом) дійти дуже корисних у житті знань і замість тієї споглядальної філософії, яку викладають у школах, знайти практичну філософію, за якою, знаючи і силу і чин вогню, води, повітря, зірок і всіх інших тіл, що нас оточують, як ми знаємо різні заняття наших ремісників, ми могли б таким самим способом використати, їх, щоб усіма способами використовувати і тим самим стати господарями і панами природи“.

Голландія була країною широко розвиненої мануфактури. Тому Декартові погляди тут були надзвичайно поширені. Проте, успіхи посередницької торгівлі довели до такого високого самостійного розвитку в ній купецького капіталу, що *шлях безпосереднього підпорядкування виробництва купцями* (практично здійснений в Ост-Індській компанії) був більше можливий, ніж справжній революційний шлях промислового розвитку¹.

Тому в боротьбі проти всевладного купецтва середній промисловий стан мусив удатися по підтримку до реакційної по суті партії Оранського, політика якого була скерована на повалення купецької демократії.

Політичним керівником купецтва була партія Яна-де-Вітта.

Ідеологами її в політиці і філософії виступили брати Де ля - Кур і Барух Спіноза. Щільний зв'язок Спінози з цими політичними вождями буржуазії цілком установлено

Твори Спінози в бібліотеці Яна де-Вітта посідають почесне місце, так само як твори великого пенсіонарія Де ля - Кура між книгами Спінози. В одному з творів, що з'явився 1672 р. і скерований проти „Теолого-політичного трактату“, безпосередньо зазначено, що ця праця Спінози „виконана в пеклі разом з дияволом і до того з відому Яна де-Вітта та його друзів“.

Зв'язок „Теолого-політичного трактату“ з твором Де ля - Кура „*Dé jure ecclesiasticorum*“ відзначає також Гер Бейль.

У працях Спінози часто трапляються безпосередні повторення політичних ідей з „Максим“ Яна де-Вітта. Як і Ян де-Вітт, Спіноза є прибічник *фіскальної системи* — цього варварського важеля для підвищення продуктивності праці².

¹ Маркс пише, що „перехід від феодального способу виробництва відбувається двояким способом. У протилежність хліборобському натуральному господарству і зв'язаному цехами ремеслу середньовічної міської промисловості виробник стає купцем і капіталістом.

Це справжній революційний шлях. Або купець безпосередньо підкоряє собі виробництво“. „Капітал“ т. III, ч. I, ст. 258.

² „Надмірне оподаткування — не випадкове ухилення, а вірніше самої її (фіскальної системи) принцип. В Голландії, де ця система зміцнилася насамперед, великий патріот де-Вітт уславлює її в своїх „Максимах“, як найкращий спосіб розвинути в найманому робітничові покірливість, поміркованість, старанність і готовість до надмірної праці“. Маркс. „Капітал“, ст. I, стор. 607.

Цю теорію запозичив у де-Вітта англійський посол в Гаолі Вільям Темпл. Слідом за ним прибічником цього методу експлуатації був і геніальний предтеча англійської класичної політичної економії Вільям Петті.

Великий економіст мануфактурного періоду Адам Сміт цю систему рішуче засудив:

„Голландія,—писав він,—з усіх європейських країн найбільш обтяжена податками і через особливі, сприятливі для неї обставини добробут її все ж не припиняється, але не через ці податки, як багато хто безглуздо думає, а всупереч усьому тягарові їх“¹.

„Витрати держави, що падають на громадян для оборони миру і волі, які б вони не були великі, все ж виконуються з користю для миру.

Чи мусила яканебудь нація платити комунебудь стільки тяжких податків, як Голландія? І проте, вона не тільки не виснажилася, а, навпаки, стала такою могутньою багатствами, що всі заздрили на її долю“².

Про глибоку прихильність Спінози до де-Вітта згадує в своїх спогадах також Лейбніц. Він описує розпач Спінози з приводу вбивства братів де-Віттів

Серед діячів республіки Яна де-Вітта філософія Спінози мала найбільше прихильників.

Адвокат Куффелер навіть після скинення де-Віттів і смерті самого Спінози відверто оголошував себе за його прихильника. Навпаки, ортодоксальна теологія, що мала свій політичний табір серед оранжистів, критикуючи Спінозу, протиставила його філософії картезіанство.

Утрехтський професор теології *Ван-Мансвелт*, протиставляючи спінозизмові Декартову теорію пізнання, писав 1674 р., що принципи філософії Спінози скеровані до зруйнування миру в республіці³.

Головні вороги Спінози з теологічної партії були картезіанці. Саме вони намагалися завадити літературній і політичній діяльності Спінози. В усякому разі через втручання прибічників Декарта „Етика“ Спінози не вийшла в світ за життя її автора.

Купецька буржуазія в цілому не піднялась до рівня поглядів Спінози. Його погляди поділяли лише передові політичні вожді буржуазії. А купецтво в масі задовольнялося з того, що офіційній кальвіністській догмі прихильників принца Оранського протиставило засуджені собором сектантські течії⁴.

Сектантські попи так само, як і офіційні теологи, розуміли, що філософія Спінози абсолютно заперечує всяку релігію.

„Такі люди, як Спіноза,—писав голова армініанської секти Ван-Лімборк,—намагаються заперечувати не те або інше положення віри, але знищити самий дух релігії“⁵.

Заперечуючи всяку релігію, Спіноза високо піднісся над тим класом, інтереси якого він боронив.

У своєму політико-економічному вченні він геніально передбачив перехід до капіталістичної організації виробництва і тим перемиг обмеженість інших агентів купецтва в теорії, весь круг понять яких замикається лише торговим обігом капіталу.

Подібно до великих політиків Відродження Маккіавелі і Гоббса він відокремив політику від моралі, відзначивши, що право ґрунтується на силі і утворив науку про політичний закон. Він був безумовно *войовничим атеїстом і матеріалістом*. Але його політичні погляди були узагальненням

¹ Адам Сміт Дослід про природу і причини багатства народів, т. II. ст. 283.

² Спіноза, Політичний трактат, ст. 92.

³ Freudenthal, Ebengeschichte Spinoza, s. S. 225.

⁴ Боротьба армініан проти геморістів своїм політичним змістом була багато нижча від передових ідей полеміки Спінози проти богословів.

⁵ „Я думаю, що він навмисне пише так туманно, щоб не викривати явно безбожність свого вчення“, писав цей філософ 1678 р. про „Етику“ Спінози. Див. Freudenthal, Ebengeschichte Spinoza, s. S. 224.

класових вимог купецтва. Він обороняв систему надсильних податків як підойму первісного натромадження. Він вороже поставився до англійської революції, побачивши в ній лиш обурливий бунт черні проти тодішнього ладу. Крім того, він обурювався з приводу заходів Кромвеля для обмеження голландської торгової моці.

Ці принципи купецької олігархії вороже зустріли численні маси промислового стану, і це примусило Спінозу, особливо після того як упали де-Вітти й після перемоги Оранського, метафізично передягти свій матеріалізм, приховати найреволюційніші висновки його.

Недостатній розвиток точних наук про рух спричинився до того, що його вчення про матеріальну субстанцію багато в чому недосконале. Того ж сторіччя, базуючись на нових успіхах природознавства, Джон Толанд дав нищівну критику вчення Спінози про рух, де цей останній виступає не як спосіб існування субстанції, а тільки як один з її модусів.

Не вважаючи на це, філософія Спінози — це блискучий тріумф матеріалізму XVII ст.

Метафізичні хиби його системи згодом відродилися в ідеалістичній реставрації, проробленій німцями, насамперед у теоретичних поглядах Лейбніца.

Селянська війна в Німеччині, що закінчилася поразкою народних мас, кинула дрібну буржуазію під ярмо дворянської сваволі, зміцнивши владу абсолютних князів¹.

Ця поразка була наочним доказом того, що справжній розвиток Німеччини можливий тільки в наслідок об'єднання німецьких держав. А на ділі вона зміцнила дальше роздрібнення її. Філософія, розвиваючись при князівських дворах, природно черпала свої сили не з революційної дійсності. Філософію Спінози вона перекутила на користь християнсько-містичному світоглядові.

Обороняючи Декартове вчення про вроджені ідеї проти критиків, Лейбніц рішуче засуджував матеріалістичну полеміку Гоббса з єпископом Деррійським.

„Треба погодитись,— писав він,— що в Гоббсових міркуваннях є щось чудне, що не витримує критики. На його думку, вчення про божество цілком обумовлюється постановами держави, і бог стільки саме був винен у добрих діях створінь, як і злих“².

З погляду свого вчення про божество Лейбніц заперечує і матеріалізм Гоббса:

„Його філософія про те, що тільки тіла є субстанції, зовсім не сприяє вченню про божий промисел і безсмертя духа“³.

Розкриваючи основне ядро філософії відродження, „Декарт versus Гассенді (Спіноза?)“, Ленін ставить знак запитання біля імени Спінози. Цей знак певно означає те, що великого матеріаліста не можна *безумовно* визнати за філософа, що завершив перемогу матеріалізму над ідеалізмом у XVII ст.

Безумовне те, що саме Спіноза продовжив і послідовно розвинув працю Гоббса і Гассенді в усіх без винятку галузях, що саме він розбив дві основні хиби Декартового вчення: теорію першого „поштовху“ і перетворення думки на самостійну субстанцію. Спінозі належить велике вчення про субстанцію як „причину самої себе“. Разом з тим у його філософії природа висупила все ж „метафізично передягнутою“.

¹ Енгельс навіть 1847 р. писав, що „теперішній державний лад Німеччини є не що інше, як компроміс між дворянством і дрібним буржуа, який зводиться до того, щоб віддати керівництво третьому класові — бюрократії“. „Конституційне питання в німецькій соціалістичній літературі“. 36. тв. т. V, ст. 521.

² Лейбніц. Про полеміку Гоббса проти єпископа Деррійського. Журнал „Віра і розум“, 1892 р., № 4, ст. 138.

³ Там же, ст. 149.

Справжніми завершувачами матеріалізму в XVII ст. поряд із Спінозою були ліві послідовники Локка в Англії (Толанд та ін.) і у Франції (механічні матеріалісти в XVII ст.)¹.

„На одне сторіччя раніш, на іншому ступені розвитку, Кромвель і англійський нарід для своєї буржуазної революції скористалися з мови, пристрастей та ілюзій, запозичених з Старого Завіту.

А коли справжня мета була досягнута, коли англійське суспільство було перероблено на буржуазний лад, місце пророка Аввакума посів Локк² — писав Маркс.

Саме Локк зумів критику Декартового вчення про вроджені ідеї викласти як позитивну науку про розум буржуазії і до того післяреволюційний розум.

В наслідок англійської революції буржуазія збагатилась на значний теоретичний досвід. Але, налагодивши свої стосунки з дворянством, вона втратила колишню сміливість і відвагу думки. В усіх галузях знання вона стала прихильницею розсудливого скептицизму. Тому матеріалізм, оскільки він був потрібною передумовою дальшого розвитку буржуазної науки і техніки, мусив був узяти за „здоровий розум“ прикриту, „соромливу форму“ агностицизму.

Саме це засвоїв із практики революційних років Джон Локк, „що боронив нову буржуазію в усіх її формах і саме — промислових капіталістів проти робітників і пауперів, комерсантів проти старомодних лихварів, фінансову аристократію проти державних боржників і навіть доводив у спеціальному творі, що буржуазний розум є нормальний людський розум“ (Маркс).

Уже філософія Гоббса підготувала ґрунт для агностицизму. Його уявлення про матерію, як про світ, позбавлений чуттєвих властивостей, було продовжене Локком у вченні про первинні і вторинні якості. За цією теорією дійсність втрачає всі свої чуттєві властивості, які потім оголошуються за суб'єктивні якості нашого пізнання. Так перетворюється матерію на порожню абстракцію. Потім її зовсім виганяє з галузі наукового пізнання єпископ Джордж Берклі³.

Склавши в наслідок „славної революції“ світову угоду з новим дворянством, буржуазія намагалась вигнати з свідомості мас спогади про „великий бунт“ XVII ст.

„Коли з дальшим розвитком дворянство впало, а буржуазія стала до боротьби з своїм антиподом — пролетаріатом, — писав Маркс, — то дворянство стало святобожно релігійним, а буржуазія урочисто моральною і суворою в своїх теоріях або лицемірною“⁴.

Цю урочисту мораль буржуазії розвинув Джон Локк у своїй етичній теорії.

Тому етична система Локка стала класичним зразком для всіх агентів буржуазної ідеології і одночасно теоретичним джерелом дрібновласницьких ілюзій.

„У всіх цих письменників від Локка до Рікардо, — писав Маркс, — ми знаходимо двоякого роду думку:

1) Економічно вони проти угрунтованої на праці приватної власності. Доводять переваги експропріації мас і капіталістичного способу виробництва.

2) Ідеологічно і юридично ідеологію приватної власності, що ґрун-

¹ „Вільнодумство [французької революції] було завезене до Франції саме з Англії. Локк був його батьком, а вже в Шефцбері і Болінброка воно набуло тієї дотепної форми, яка згодом набула у Франції такого блискучого розвитку“. Маркс про книгу Гізо. Зб. тв., т. XIII, ст. 277.

² Маркс, 18 брюмера Луї Бонапарта. Зб. тв., т. VIII, ст. 324.

³ Подібний маневр зробив за нашого часу Деборін, перетворивши матерію на „сукупність зв'язків і опосереднювань“.

⁴ Маркс і Енгельс, Німецька ідеологія. Архів Маркса — Енгельса, т. V, ст. 283.

тується на праці, не довго думаючи, переносять на власність, яка ґрунтується на експропріації безпосереднього виробника" ¹.

Через рішучу критику Декарта Спінозою і англійськими матеріалістами позитивний зміст його системи до того наочно відокремився від його ідеалістичної сторони, що міг стати за вихідну основу для розвитку механічного природознавства у Франції. А етичне і філософське вчення Локка (продовжене в найкращих своїх сторонах англійськими дієстами) було перенесене до Франції Вольтером і Кондільяком, де воно розвинулось у буржуазну філософію моралі. Проте, можна зрозуміти цей розвиток, лише виходячи з практичних завдань Великої французької революції.

Французькі матеріалісти виконали величезну роботу, підготовляючи свідомість до майбутньої революції. Тому вони мусили оголосити найрішучішу боротьбу скептицизмові та агностицизмові.

Після того як англійська буржуазія обійшла революційні вимоги народу, склавши угоду з дворянством, англійський ґрунт став найбільше сприятливим для зростання агностичної і скептичної теорії. Агностицизм обеззброював найрішучіші революційні вимоги, оголошуючи їх у принципі безґрунтовними.

Спочатку передові представники французького суспільства некритично переносили ідеї англійської філософії до Франції. Приміром, Вольтер у своїх листах із Англії ознайомив французьку буржуазію з філософією Локка.

Окремі критичні твори, скеровані проти агностичного струменя в англійській філософії, довго не мали суспільного визнання. Все ж з'явлення їх від часу до часу відбивало хитання буржуазії між революційною рішучістю і полохливим животінням під п'ятою Бурбонів.

Буржуазія боялась виступити разом з „плебсом“, і це гальмувало революцію.

Прочитавши знамениту книгу О. Тьєррі, Маркс писав Енгельсові 1854 року:

„Він (Тьєррі О. — *Авт.*) помимо свого бажання довів, що ніщо так не затримало переможного ходу французької буржуазії, як те, що вона лиш 1789 р. вирішила зробити *сонтин ґаузе* з селянством“ ².

Незгільливість абсолютної монархії, нестерпний тягар фіскальної системи і, крім того, зростання революційних вимог плебсу примусив її вступити до спілки з селянством проти корони й поміщиків.

Французькі матеріалісти безперечно були всередині і наприкінці XVII ст. палкими прибічниками цієї революційної лінії поводження буржуазії, яка в наслідок і привела до Великої французької революції.

Тому за доби абсолютизму, коли величезна більшість буржуазії ще вагалася, полохливо мріючи про угоду з абсолютизмом за спиною мас, французькі матеріалісти взяли до найжорстокішої і послідовної війни з агностицизмом.

Тому більш ніж чудне твердження Деборіна про те, що у французьких матеріалістів протиставлення природи її властивостям означає в певному розумінні той самий дуалізм, що між „річчю в собі“ і „явищами“ у Канта. Недарма Ленін, прочитавши цей наклеп меншовикуючого ідеалізму, відзначив на берегах: „брехня!“.

Аристократичний деїзм у Франції еволюціонує в механічний матеріалізм і потім в утопічну доктрину соціалістів на основі перемог народних мас за періоду розвитку буржуазної революції. 1789 р. буржуазія склала угоду з селянством і міськими низами для знищення абсолютизму. Коли це завдання було виконане, буржуазія хотіла повторити маневр, що вдавсья

¹ Маркс. Підготовні роботи до „Капіталу“. „Більшовік“ № 5 — 6 за 1932 р.

² Маркс і Енгельс. Збір. творів, т. 22, ст. 49.

консервативним класам Англії 1688 р., себто скласти спілку з реакційними верхами суспільства, щоб перегородити шлях прагненням народу.

Проте, їй у цьому не пощастило. Народні маси „плебейськими методами“ розправилися з феодалізмом і примусили буржуазію встановити республіку.

„У Франції після 1793 р. народилась і почала неухильно зростати контрреволюційна ліберальна буржуазія, і проте конфлікти й боротьба різних фракцій її протягом 100 років то в тій, то в іншій формі і далі були за привід нових революцій, в яких пролетаріат неодмінно відігравав роль головної рушійної сили і які він довів до завоювання республіки“¹.

Розвиток буржуазної революції у Франції пішов таким шляхом через активність пролетаріату, що перетворився на головну рушійну силу революційних натисків ХІХ ст. Проте, селянські маси не підтримали боротьбу пролетаріату проти буржуазії — вони все ще вважали буржуазію за спільника.

Селянство пішло за буржуазією, посиливши її політичні позиції, зміцнивши її неподільне панування. Визначаючи відміну буржуазних революцій Заходу від російської буржуазної революції, тов. Сталін писав:

„Буржуазні революції Заходу (як Англія, Франція, Німеччина, Австрія) пішли, як відомо, іншим шляхом. Там гегемонія в революції належала не пролетаріату, що не був і не міг бути через свою кваліфікацію, самостійною політичною силою, а ліберальній буржуазії. Там звільнення від кріпацьких порядків селянство дістало не з рук пролетаріату, що був нечислений і неорганізований, а з рук буржуазії. Там селянство йшло проти старих порядків разом з ліберальною буржуазією. Там селянство являло собою резерви буржуазії. Через те там революція привела до величезного зміцнення політичної ваги буржуазії“².

Прагнучи політичного панування, французька буржуазія виступила гегемоном у революційному русі ХVІІІ ст. Буржуазія разом з селянством скинули кріпацький лад і тим забезпечили собі підтримку селянських мас.

Бувши продуктом того сторіччя, коли комерційний дух „охопив усі класи в формі спекуляції“, французький матеріалізм засвоїв, як основні теоретичні передумови, найзагальніші категорії товарового господарства. Позбувшись таким способом відміни капіталістів від дрібного товаропроцента, він звів їхні стосунки до *тотожності*, політичним виявом якої була спілка великої буржуазії з селянством 1789 р. При цьому утворена Гольбахом і енциклопедистами теорія була вихолощена ще до справжнього здійснення капіталістичної експлуатації. Тому вона була „історично-правомірною філософською ілюзією, ідеологією буржуазії, що розвинулась у Франції, чію жагу експлуатації ще можна було відобразити як жадання цілковитого розвитку особи у вільному від усіх феодальних пут суспільстві“³.

Справжній зміст цих теоретичних лозунгів ще був невідомий масам. Для демократичних низів ці лозунги „волі, рівності й братерства“ були теоретичним узагальненням їх власної революційної діяльності. Викриття цієї ілюзії стало можливим тільки багато пізніше, в умовах здійсненого господарства буржуазії⁴.

У своєму етичному вченні французький матеріалізм класично сформулював ту ідеологічну ілюзію, що притягла до лав буржуазії революційні загони дрібних власників. Ідеал майбутнього суспільства капіталістичної експлуатації в цьому вченні був виявлений так, що демократичні маси селянства та ремісників не вагаючись визнали в ньому відгук власних

¹ Ленін, Про оцінку поточного моменту. Зб. тв., т. ХІІ, ст. 383.

² Сталін, Про основи ленінізму. „Питання ленінізму“, вид. 7, ст. 53 — 54.

³ Архів Маркса — Енгельса, т. V, ст. 276.

⁴ Енгельс у листі до Каутського від 20 лютого 1889 р. критикує механічне зведення всієї найскладнішої політичної боротьби за доби Великої французької революції до „невзначених висловів і таємничих натяків на нові способи виробництва“, як це робив Каутський у своїй праці „Про суперечності класових інтересів 1789 р.“.

революційних вимог. До того ж ця теорія ґрунтувалась на узагальненому досвіді розвитку великого машинового виробництва в Англії і стверджувала загальний характер його теоретичної риси — *механіки*.

Механічний матеріалізм природно став ненависний для агностиків і ідеалістів. Після того, як перемогла лінія спілки буржуазії з дворянством в Англії, філософські представники її не перестають нападати й лаяти французьких матеріалістів¹. Слідом за тим, що Берклі явно показав зв'язок між визнанням матерії і революційно-атеїстичними поглядами і закликів усіх друзів світу істини і релігії до знищення матеріалізму, економіст, політик і філософ буржуазії Давид Юм систематизував агностичну теорію і застосовував до всіх галузей буржуазної практики. Ця філософія агностицизму і суб'єктивного ідеалізму особливо була визначена в Німеччині. Кант просто оголосив себе за прибічника Юма.

Енгельс відзначає цей метод як „чисту абстракцію, що не з'ясовує справи, а вірніше затьмарює“. На думку Енгельса, треба було дослідити, яку роль відігравав у революції „плебс“.

„Тоді просто виявиться,— писав він,— що буржуа на цей раз, як і завжди, були надто полохливі, щоб обстоювати свої власні інтереси; що, починаючи з Бастилії, плебс мав виконувати за них усю роботу; що без його втручання 14 червня, 5—6 жовтня, 10 серпня, 2 вересня і т. д. старий лад незмінно здобував би перемоги над буржуазією, коаліція в спілці з двором придушила б революцію і виходить, що тільки ці плебеї і зробили революцію, що при цьому, проте, плебеї неминуче вкладали в революційні вимоги буржуазії зміст, якого там не було, довели рівність і братерство до крайніх висновків, поставивши буржуазний зміст цих лозунгів на голову, бо доведений до кінця цей зміст обернувся на свою протилежність, що ці *плебейські* „рівність і братерство“ могли бути тільки мрією тоді, коли річ була в тім, щоб утворити пряму протилежність їм, і що, як завжди,— іронія історії,— це плебейське розуміння революційних лозунгів стало потужним важелем для здійснення своєї протилежності — *буржуазної* рівності перед законом і братерства в експлуатації“. („Історик-Марксист“, № 2, 1933 р.).

Агностицизм до того опанував свідомість німецького бюргерства, що Гегель визнавав за цілком неможливий революційний переворот у німецьких суспільних стосунках, доки не буде розбита „поважна“ скептична (вона ж „критична“) теорія.

Корінні перебудови, пророблені французькою революцією у всіх порах старого світу, розбили брехливу сказку про „непохитність“ і „стійкість“ явищ у природі й суспільстві.

1785 року Гегель писав Шелінгові:

„Релігія грає під одним дахом з політикою, вона навчає лиш того, чого вимагає деспотизм: зневаги до людського роду, тому, що він нездатний самостійно дійти чогонебудь доброго, а з поширенням ідеї про те, яким *має бути*, зникає звичка поважних людей вважати за вічне все, *яке воно є*“.

Кантіанські попередники Гегеля, уявляючи собі об'єктивний світ, як незмінну й неприступну для нашого пізнання „річ у собі“, цю ідею мусили вважати за надзвичайно відважну і революційну. Сам Кант вважав, що цілком досконалий державний лад недосягнений. У „Критиці чистого розуму“ він писав:

¹ Протягом усієї найновішої історії Європи й особливо наприкінці XVIII ст. у Франції, де відбувся рішучий бій проти всякого середньовічного мотлоху, проти кріпацтва в установах і в ідеях, виявилось, що матеріалізм — єдина послідовна філософія, вірна всім ученням природничих наук, ворожа забобонам, святобожності й т. п. Вороги демократії намагалися через те всіма силами заперечити, підірвати, обрехати матеріалізм і боронили різні форми філософського ідеалізму, що завжди зводиться так чи інакше до оборони і підтримки релігії. (Ленін. Зб. тв. т. XVI, ст. 350).

² Briefe von und an Hegel... von R. Hegel, B. I, 514.

„Державний лад, заснований на якнайбільшій людській волі, згідно з законами, через які воля кожного може співіснувати з волею всіх інших (я не говорю про найбільше щастя, бо воно має з'явитися само по собі), є в усякому разі потрібна ідея...

... Хоч *досконалий лад ніколи не буде здійснений*, проте треба вважати за правильну ту ідею, яка виставляє цей максимум, за зразок, щоб, керуючись ним, поступово наближати законодавство до якнайбільшої досконалості“.

І далі цей німецький Робесп'єр у галузі метафізики висловив найвідважнішу думку своєї філософії, думку, що руйнує з таким терпінням і впертістю збудований ним мур між світом і „ідей“ і світом“ можливого досвіду“.

„Справді, який той найвищий ступінь, на якому людство муситиме зупинитись — отже, яка велика та прірва, що неминуче має лишитись між ідеєю і виконанням її, цього ніхто не повинен і не може визначати, бо тут усе залежить від волі, яка може перейти через усяку дану межу“.

(Підкреслено мною — Авт.).

Угрунтувати цей перехід волі через усяку межу взявся Йоганн Готліб Фіхте, що написав спеціальний твір про „правомірність“ французької революції. За Фіхте весь світ уявлень, що утворює „я“ буржуазної свідомості, покладає себе, як „не-я“, себто, кажучи звичайною мовою, здійснюється. Щоправда, при цьому перетворення „я“ в „не-я“ відбувалося тільки в галузі духа, а сама дійсність переміщалася в голову суб'єкта. Проте, ця філософія суб'єктивного ідеалізму розвивала чинну сторону пізнання і стала могутнім покликом до діяльності („That — Handlung“).

А коли зовнішня політика Наполеона розбила нерухомість старих німецьких порядків, то виявилось, що абстрактна ідея революції, виношена в головах німецьких філософів, перетворилась на ділі на жалюгідну і зрадницьку гру буржуазних ділків з урядом за спиню демократичних мас. Підсумувавши в своїй філософії могутню діалектику буржуазного розвитку в Англії і Франції, Гегель оголосив цю спільність буржуазних інтересів з пруською юнкерською монархією за її *всесвітньо-історичний вінець*, остаточну перемогу абсолютного духа.

Тому Гегелева філософія глибоко відмінна від філософії французьких матеріалістів. Як Гегель, так і французькі матеріалісти відбивають народження і розвиток буржуазного суспільства, але розуміють цей розвиток зовсім неоднаково. Французькі матеріалісти XVIII сторіччя виходили з уявлень капіталістичного способу виробництва. Енциклопедисти, певно, вперше по-філософському опрацювали в абстрактних поняттях *теорію корисності*, яка в англійців, за висловом Маркса, була ще безпосередньо зв'язана з економічним змістом¹. З уявлень буржуазної політичної економії виходить і Гегель.

„Гегель, — писав Маркс, — стоїть на погляді сучасної політичної економії. Він розглядає працю, як суть — як суть людини, що стверджує себе. Він бачить тільки один вид праці, саме абстрактно-духовну працю“².

Тому цікаво спостерігати, як у його філософії через усю сукупність подвигів абсолютного духа раз-у-раз проглядає самозадоволений Робінзон буржуазного суспільства. Приміром, у вступі до „Філософії права“ Гегель надзвичайно лає Канта за те, що той у визначенні права повертається до погляду Руссо, розуміючи волю тільки як індивід³.

Проте, з перших же сторінок своєї книжки він сам мусить повернутися до *особи*, розвиток якої, щоправда, „опосереднений“ абсолютним розумом.

Виходячи з „особи“, як суб'єкта власності, Гегель виправдовує експропріацію монастирів:

¹ Див. *Marx* и *Engels*. Die deutsche Theologie. Volksausgabe. S. 388 — 393.

² *Маркс і Енгельс*. Зб. тв., т. I — III, стор. 639.

³ *Hegel*. Werke. Berlin. 1833, B. VIII. S. 563 — 64.

„Багато держав,— пише він,— з повним правом знищили (aufgehoben) монастирі, бо громада (gemeinwesen) кінець-кінцем не має такого права на власність, як особа¹.

Те саме втілення об'єктивного духу в „особі“, „індивіді“ Гегель здійснює у своїй геніальній передмові до „Феноменології духу“².

Отже, Гегель у своїй філософії відбиває розвиток того самого способу виробництва, що й французькі матеріалісти XVIII сторіччя.

Разом з тим ніхто не може заперечувати того, що ідеалістична філософія Гегеля глибоко відмінна від матеріалістичної філософії енциклопедистів.

Ідеалізм Гегеля—явище не випадкове. Навпаки, він з неминучістю виникає на основі своєрідного методу капіталістичного розвитку в Німеччині. Гегель чудово засвоїв корінну національну проблему німецького капіталізму, проблему об'єднання. Його політичний і філософський інтерес, завжди обертався в сферу того питання, яке в усіх цілковито буржуазних країнах було ґрунтом найгострішої, найжорстокішої боротьби класів,— у сферу питання *про національний спосіб розвитку*³. Об'єднання Німеччини з початку діяльності Гегеля стояло в *зеніті його уваги*.

Цю ідею він засвоїв з науки, даної Пруссії Наполеоном — „паризьким учителем державного права“ Для нього, як і для його послідовників, ця проблема розв'язувалася насильницьким підкоренням німецьких князівств пруській короні⁴.

До цих реакційних принципів він приходив щодалі більше, *спостерігаючи досвід* французької революції. Ідея „революції знизу“ остаточно скомпromітувала себе в його очах за період яacobинської диктатури. В листі до Шелінга від 24 грудня 1794 р. Гегель писав: „Що Карніє гільотиновано, це вам має бути відомо. Чи ви читаєте французькі газети? Пам'ятаю — хтось говорив, що вони заборонені у Віртемберзі. Цей процес має дуже важливе значіння і виявляє всю мерзотність Робесп'єрових приборчників“.

Коли французькі буржуа, маючи перед очима тільки досвід англійської революції, боялися виступати разом з демократичним низами, то природно, що німецька буржуазія зазнавала тваринного страху перед революційним терором французьких плебеїв і в священному жахові плазувала біля чобіт пруського коронованого солдафона.

Гегель прекрасно засвоїв відміни двох революційних досвідів: англійського XVII сторіччя і французького XVIII ст. У своїй передсмертній політичній статті 1831 року він застерігав англійців проти ухвали біля про реформи:

„Протилежність між Les hommes d'état et les hommes à principes, що різко виступила у Франції на самому початку революції і ще не виявилася в Англії, може з'явитися на сцену в наслідок відкриття широкого шляху до парламенту. Новий клас легко може набути впливу, бо принципи, як такі, прості, а тому їх легко засвоюють навіть темні люди...“

Протиставляючи ділову рутину німецьких державних мужів „руїницькій красномовності“ французьких революціонерів, Гегель намагався

¹ Hegel. Werke. Berlin 1833. В VIII. S. 84 — 85.

² Werrke. Berlin 1841. Phänomenologie des Geistes. В. II. S. 56. Кінець. „Vorrede“.

³ Не можна механічно переносити приклад однієї країни в умови іншої, не беручи на увагу саме цієї національної своєрідності капіталістичного розвитку. В тому ж листі до І. Степанова - Скворцова Ленін писав: „Ось, щоб не вдатись помилково (механічно) переносити до нас багато в чому вірний, усіма сторонами надзвичайно цінний, німецький зразок, треба ясно собі уявити, що національним питанням цілком „сталого“ буржуазного розвитку в Німеччині було об'єднання і т. д., але не аграрне питання, а національним питанням остаточно усталення в Росії буржуазного розвитку є саме аграрне (навіть вужче — селянське питання) — така чисто теоретична основа відміни в застосуванні марксизму до Німеччини 1848 — 68 рр. (приблизно) і в Росії 1905 — 19? ? Ленін. Зб. тв. т. XIV, ст. 214.

⁴ Загальна юрба (Haufel) німецького народу, яка, крім порядків своєї країни, не знає нічого іншого, тільки відокремлення німецьких народностей, яка об'єднання їх уявляє як щось цілком чуже, має бути зібрана насильством якогонебудь захватника в єдину масу, „має бути примушена розглядати себе належною до Німеччини“.

цю вихвалювану ним державну політику втілити в філософській теорії. Про політичні висновки своєї філософії Гегель писав не один раз. Так сам він в листі до Нітammera від 2 квітня 1814 року відзначив, що у „Феноменології духу“ заздалегідь по філософському угрунтовано політичні події, що спричинились до розбиття Наполеона.

Ідучи шляхом дальшого розвитку реакційних ідей своєї теорії, він чимраз більше мусив відмовлятися від революційних ідей своєї ранньої творчості й відходити до консервативних поглядів пруського юнкерства. Разом з тим понизилась до рівня плоскої еволюційної теорії його ідеалістична діалектика. Вульгарна реакційна філософія епігонів, що завершила цей шлях розвитку гегелівщини, остаточно запанувала в той період, коли Бісмаркові пощастило цілком здійснити перемогу пруського способу об'єднання Німеччини¹.

Ленін писав про те, що існують „зовсім інші, принципово інші епохи капіталізму: епоха до остаточного усталення національного шляху капіталізму і епоха після такого усталення“.

У Німеччині, приміром, остаточне усталення „пруського“ шляху капіталізму здійснювалось лиш на основі успішного завершення франко-прусської війни 1870 року. Разом з тим здійснилась і філософська теорія, що узагальнювала цю перемогу.

Проте, безперечно, що ця філософія підготувалась задовго до безпосереднього завершення перемоги. Безперечно, що ідеологічні засоби мобілізовано перед остаточною перемогою пруського юнкерства. В передсмертному творі Енгельса описано процес ідеологічної підготовки тріумфу Бісмарка.

„На лад пісеньок буржуазії,—писав Енгельс,—насвистували і професори. Те, що в Берліні по філософському обгрунтовували гегеліанці—Прусія, мовляв, має стати на чолі Німеччини у Гейдельберзі доводили історичними доказами учні Шлоссера—Гаусер і Гервініус“.

Процес перетворення гегелівської філософії на казенну прусько-юнкерську систему ідей—це класичний приклад відомого ленінського положення про те, що окремі сторони кривої лінії людського пізнання можуть бути перетворені „в абсолют, в самостійну, цілу пряму лінію, яка (коли за деревами не бачити лісу) веде тоді в багно, попівщину, де її *закріплює* класовий інтерес панівних класів“.

Відкидаючи революційні елементи гегелівської філософії, його діалектичний метод, що виріс на основі величезного історичного досвіду капіталізму, пруські об'єднувачі Німеччини дбайливо пестили брутальну юнкерську „гегелівщину“.

Отже, в Німеччині народна революція була придушена в самому зародку. Перемога пруського бонапартизму закінчилась безславною і половинчастою революцією згори. Цей мирний шлях вrostання прусько-юнкерського свинства в світ капіталістичних господарських форм був природною базою філософської еволюції гегельянства.

VI

Такий розвиток філософії за періоду Великої французької революції, підсумований Лениним у нотатках про діалектику:

„Гольбах—Гегель (через Берклі—Юм—Кант)“.

¹ Належний до числа цих епігонів Розенкранц, що намагається перетворити Гегеля на національного філософа Прусії, 1870 р. писав:

„Після того як Німеччина за наших часів зробила через Прусію такий істотний крок до єднання і зміцнення, ніхто не зможе заперечувати, що уявлення про конституцію Німеччини як і про умови й засоби її реформи, висловлені Гегелем ще на початку сторіччя, тепер блискуче виправдались на ділі“.

Пр. К. Rosenkranz Hegel als Nationalphilosoph. Leipzig, 1870, S. 67.

Участь Гегеля в бамберській газеті, що відбила вплив Франції, цей пруський історик філософії пояснює виключно матеріальними злиднями Гегеля.

Цілковитий розрив з ідеалістичними і релігійними вченнями, здійснений у французькому матеріалізмі, і могутня революційна діалектика Гегеля є великі надбання цього кола в філософії.

Тому розуміти Гегеля лише як „прусака“, „юнкера“ було б грубою недооцінкою справжньої революційної сторони його філософії. Треба лише пригадати, як рішуче виступали проти цього Маркс і Енгельс.

„Пани в Німеччині (за винятком реакційних богословів) гадають, що Гегелева діалектика — „мертвий собака“. На сумлінні Феєрбаха великий гріх щодо цього“, писав Маркс Енгельсові 1868 року.

У цьому питанні істотне значіння має також прочухан, якого завдали Маркс і Енгельс Вільгельму Лібкнехту, що насмілився третувати Гегеля як „прусака“ у примітках до книги Енгельса „Селянська війна в Німеччині“.

„До слова *Гегель* ця людина (В. Лібкнехт — *Авт.*) робить таке зауваження: „Ширшій публіці відомий, як мислитель, що відкрив (!) і уславляв (!) королівсько-пруську *державну ідею*“.(III) — писав Енгельс.— Я йому дав за це доброго прочухана і надіслав надрукувати заяву, витриману при даних умовах у максимально м'яких тонах.

... Цей неук має безсоромність думати, що з такою людиною, як Гегель, він може розправитися одним словом „прусак“, і до того він ще зухвало заявляє перед публікою, що це я сказав“¹.

Відповідаючи Енгельсові на цей лист, Маркс писав:

„Я йому (В. Лібкнехтові — *Авт.*) писав, що коли він про Гегеля може лиш повторювати старі дурниці Роттека-Велькера, то йому б краще помовчати. Це він називає „розправитися з Гегелем без особливих церемоній“ і т. д. ...

... Ця людина справді надто дурна“².

Але це зовсім не означає, що Гегеля можна цілком перетворити на революціонера. Всебічно дослідивши діалектику — єдине революційне вчення про розвиток, Гегель часто принижував це вчення до самих плоских і метафізичних ідей там, де воно стикалося з його класовим інтересом. Приміром, про конституцію він писав:

„Отже, конституція є, але разом з тим вона стільки ж істотно *стає*, себто вона прогресує в своєму формуванні. Цей поступовий рух є зміна, яка *невидима і не має форми зміни*“. Звісно, тут Гегель викладає не діалектичну теорію зміни, а метафізичну.

Гегель зв'язує революційну діалектику з реакційним інтересом пруського юнкера. У епігонів Гегеля *зовсім* зникли його революційні риси й остаточно запанував „прусацький“ елемент його філософії — гегелівщина.

Боротьба з гегелівщиною при зберіганні й дальшому розвитку революційної сторони Гегелевої філософії становить суть філософських боїв у тому *колові*, який *Ленінін* подано так: Гегель — Феєрбах — Маркс“.

„Всесвітньо-історичне значіння Феєрбаха, „що становить епоху“, Маркс вбачає саме в рішучому розриві з ідеалізмом Гегеля і в проголошенні матеріалізму...“ пише Ленін.

Хоч Гегель „перевертом“ підійшов до матеріалізму, проте він не переставав боротися з ним, наївно гадаючи, що матеріалізм може бути тільки метафізичний.

Смішно дивитися, як цей творець спекулятивного розуму буржуазії намагається заперечити матеріалізм, виходячи з найновіших успіхів природознавства:

„Питання про нематеріальність душі, — пише він, — може бути цікаве для тих, хто уявляє собі, що матерія незалежна й істинна і що душа чи дух є річ.

Але найновішого часу навіть фізики мусили допустити, що існує

¹ Енгельс Марксу від 8 травня 1870 р. 36. творів, т. IV, ст. 335.

² Там же, ст. 336.

„тонша“ матерія; такі всі так звані невагомі тіла, світло, тепло і т. ін.; до них можна було б віднести також простір і час...“¹.

У боротьбі проти Гегеля матеріалізм повинен був підвестись на вищий ступінь. Феєрбах не зумів здійснити цього розвитку, хоч саме виголошення ним матеріалізму за періоду найвищих перемог німецького ідеалізму було великим кроком уперед.

Лише Маркс, перемагаючи слабі риси феєрбахіанської критики Гегеля, скерував *головний удар* своєї критики проти *згоди* революційної діалектики з інтересами прусько-юнкерської реакції, проти ідеалістичного перекручення її. У Марксовому вченні діалектика виступила в своїй раціональній формі, стала „душею“ революційної стратегії і тактики пролетаріату.

Цей єдино-науковий світогляд став можливий тільки за періоду свідомої революційної боротьби пролетаріату. Він становить *підсумок перемог* того кола пізнання, що склався за доби революції 1848 року.

„У діяльності самого Маркса й Енгельса,— писав Ленін,— період їхньої участі в масовій революційній боротьбі 1848 р. виділяється як центральний пункт. Вони виходять із цього пункту у визначенні долі робітничого руху й демократії всіх країн. До цього пункту вони повертаються завжди для визначення внутрішньої природи різних партій і тенденцій їх у найяскравішому і найчистішому вигляді. З погляду тодішньої революційної епохи вони оцінюють завжди пізніші, дрібніші політичні утвори, організації, політичні завдання і політичні конфлікти“.

Революція — вузловий пункт в усьому суспільному розвитку, а тому і в розвитку теорії. Через те, досліджуючи внутрішню природу теоретичних боїв і тенденцій розвитку їх, всякий раз треба повертатись до того вузлового пункту історичного кола, де робляться найповніші підсумки пізнання і *практично розв'язуються* всі ідеологічні конфлікти.

Англійська революція XVII ст., французька революція і революція 1848 р. безперечно були „вузловими пунктами“ філософських кіл, перелічених Леніним у його нотатках про діалектику.

Кожна революція критично перевіряла теоретичний досвід попередньої боротьби, відбирала ті ідеї, що найповніше і найпевніше узагальнювали ідеологію класів, що її рухають, і тим самим підносила дальший розвиток філософії на вищий ступінь.

Проте, при цьому не можна випускати з уваги того, що буржуазна революція, відбираючи з сукупності філософських теорій сучасної їй епохи найжиттєвіші і найпередовіші погляди, за критерію для оцінки могла мати лише класовий інтерес капіталу.

Класова пильність її ідеологів сприймає науковий зміст теорій лише в тих межах, у яких він безумовно потрібний, як передумова для дальшого розвитку капіталістичного виробництва, і збігається з тим розвитком.

Теоретичні агенти буржуазії при цьому свідомо виключають із царини наукового пізнання революційний досвід трудових мас — справжніх рушіїв революції. До того ж цей революційний досвід мас, що є єдина, справді вірна практична перевірка численних теоретичних ілюзій, не доходить тут своєї повноти. Тому теорія, що узагальнює буржуазну революційну практику, не може подати матеріальний світ у його діалектичному розвитку, не виходячи за межі ідеологічних ілюзій буржуазії.

Справжня діалектична єдність теорії і практики, де теорія освітлює шлях практиці і перевіряється революційною практикою, історично виникає лише у вченні Маркса — Енгельса — Леніна — Сталіна. Тут наукове значіння теорії не обмежене сваволею реакції, тут уперше в історії,

¹ Гегель. Енциклопедія філософських наук, ч. III — Філософія духа. Москва, 1864 р., ст. 44.

І далі висновок:

„Дух — істина матерії, він самим своїм буттям виявляє, що матерія не має істини“.

теорія весь час, у кожний момент розвивається в зв'язку з революційною практикою мас, перевіряється всевітньо-історичним досвідом пролетаріату.

Тому рух філософського пізнання від часу відкриття діалектичного матеріалізму вступає в справжній науковий період. Закони спіралеподібного руху пізнання принципово змінюються.

Наукова теорія пролетаріату в боротьбі проти механічного матеріалізму й ідеалізму освітлює шлях єдино-вірної, всім історичним досвідом ствердженої практичної лінії.

У процесі цього розвитку теорія безперестанно збагачується на чимраз більший досвід революційної боротьби.

Тому теорія марксизму-ленінізму ніколи не перетворюється на „надісторичну ідею“.

Побудова повного соціалістичного суспільства і знищення пережитків капіталізму в економіці і свідомості людей є всесильна основа для дальших успіхів цього високого й гордовитого, могутнього й упевненого руху наукової думки людства.

ПРО ОДИН ШКІДЛИВИЙ ПІДРУЧНИК

В газеті „Комуніст“ № 198 від 11 серпня 1933 р. вже було вміщено нашу рецензію на підручник проф. С. С. Кагана „Нариси з теорії соціальної гігієни“, ч. 1 (видання ДВОУ — Медвидав, 1932 р., стор. 384). Проте, розмір газетної статті не дозволив дати розгорнену критику численних політичних помилок, припущених у цій книжці, яку в наших медвишах досі вважали за єдиний марксистський підручник з теорії соціальної гігієни й широко користувались нею на протязі 1932/33 навчального року. Це зобов'язує нас докладніше зупинитись на помилках, припущених автором „Нарисів з теорії соціальної гігієни“.

Підручник фактично складається з 12 окремих розділів, які між собою нічим не пов'язані. Тим то нам доведеться розглядати його за розділами.

Соціальна гігієна як наука

Щоб визначити місце соціальної гігієни серед інших наук, довести, що це „наука із своїми власними завданнями“, С. С. Каган пробує подати власну „диференціацію наук про людину“, навіть не згадуючи про Енгельсів поділ всієї сфери знань. „Всю сферу пізнання, — пише Енгельс, — ми можемо давно відомим способом поділити на три великі відділи. Перший охоплює всі ті науки, що вивчають мертву природу та приступні більш-менш математичному опрацюванню: математика, астрономія, механіка, фізика, хімія... Другий клас наук — це ті науки, що охоплюють дослідження живих організмів... в третій групі наук, у групі історичній, що досліджує життєві умови людей, суспільні відносини, правні та державні форми з їхньою ідеальною надбудовою — філософією, релігією, мистецтвом та ін. в історичній їхній послідовності та в сучасному їхньому стані“¹.

С. С. Каган ділить людські знання на природознавство, техніку й соціологію. Отже, він у цій класифікації змазує найщільніший зв'язок розвитку техніки з природничими науками.

В абстрактній, механістичній схемі С. С. Кагана техніка механічно ототожнюється з наукою і через те зовсім змазано діалектичну взаємозалежність науки й техніки, істотне значення якої підкреслив Енгельс у листі до Штаркенбурга в 1894 році. „Коли... техніка, — пише Енгельс, — чимало (здебільшого) залежить від стану науки, то, навпаки, наука далеко більше залежить від стану й потреб техніки. Якщо в суспільстві з'являється технічна потреба, то це далеко більше допомагає науці, ніж десятки університетів“².

Автор ототожнює техніку з продуктивними силами та зводить абстрактну людську працю до витрати енергетичної сили. Він пише: „Говорячи про людину, як частину природи, ми перебуваємо в сфері природознавства,

¹ Ф. Енгельс. Анти-Дюринг, Партвидав „Пролетар“, 1932, ст. 62 — 63).

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Листування з питань політичної економії. Партвидав „Пролетар“, 1933, ст. 291.

переходячи до людини у виробничому процесі— ми в сфері політекономії і техніки (!), а коли людина виступає перед нами, як невідривний член свого класу, як певний соціальний клас-група, ми вступаємо в сферу соціології, цієї найтоншої суми людських знаннів“ (ст. 9, підкреслення моє— Ю. Д.). Тим то стає ясною механістична настанова автора, який ототожнює політичну економію з технічним процесом і таким чином: продукційні відносини, що їх вивчає політична економія зводить до простих технічних зв'язків, до розміщення людей в технічному процесі. Тому С. С. Каган, слідом за тов. Бухариним та іншими механістами (А. Кон, Бесонов, Дубровський), надає суто фізіологічного й енергетичного тлумачення таким історично-економічним категоріям, як абстрактна праця товарно-капіталістичного суспільства (стор. 7).

Ще гірше,— автор відкидає класовість політичної економії, не хоче розуміти того, що свідомого наукового прикладання техніки поза певними класовими стосунками, поза умовами, створеними суспільною формою не буває. Слід відзначити, що взагалі принцип класовості до підручника „пришито“ штучно, він у автора не впливає із самої природи соціальних відношень класового суспільства.

У автора класовість виступає в буржуазному дусі „наукової“ констатації й не доходить до диктатури пролетаріату. Таким чином автор уникає того, що Маркс, Ленін, Сталін не раз підкреслювали, а саме, що головне у вченні про класову боротьбу є вчення про диктатуру пролетаріату. „Головне у вченні Маркса,— каже Ленін,— є класова боротьба. Так кажуть і пишуть дуже часто. Але це не вірно. І з цієї невірності скрізь і поспіль виходить опортуністичне перекручення, марксизму, підробка його в дусі, прийнятному для буржуазії. Бо вчення про класову боротьбу створив не Маркс, а буржуазія до Маркса і для буржуазії воно, взагалі кажучи, є *прийнятне*. Хто визнає *тільки* боротьбу класів, той ще не марксист, то й може виявитися, що він не виходить з рамок буржуазного мислення та буржуазної політики. Обмежувати марксизм ученням про боротьбу класів— значить урізувати марксизм, перекручувати його, зводити його до того, що прийнятно для буржуазії. *Марксист лише той, хто поширює визнання боротьби класів до визнання диктатури пролетаріату. В цьому найглибша відмінність марксиста від звичайного дрібного (та й великого) буржуа* (підкреслення моє— Ю. Д.). На цьому брускові треба випробовувати *справжнє* розуміння і визнання марксизму“¹.

У світлі цього марксо-ленінського розуміння класової боротьби стає зрозумілою антиленінська позиція автора підручника.

Автор у трьох місцях „Нарисів“ (стор. 9, 21 та 19) подає ознаки суспільних класів. За автором, такими ознаками класу є: „а) зв'язок його членів із засобами виробництва і б) тою пайкою, що вони її дістають у процесі розподілу продукції“. Таке визначення класів є цілком антиленінське. Ленін дав таке розгорнуте визначення класів у „Великому почині“: „Класами називаються великі групи людей, що відрізняються своїм місцем в історично визначеній системі суспільної продукції, своїм стосунком (здебільша закріпленим і оформленим у законах) до засобів продукції, своєю роллю в суспільній організації праці, отже, способами одержання й розмірами тієї частки суспільного багатства, якою вони володіють. Класи— це такі групи людей, де одна може привласнювати собі працю другої, в наслідок різного їх місця в певному укладі суспільного господарства“².

Визначення класів в автора підручника цілком збігається з твердженнями теоретичного батька соціал-фашизму Каутського. Каутський, як відомо, прихильник так званої розподільчої теорії класів. Цю свою вульгарну буржуазну теорію, що скерована на розрив єдності робітничого

¹ Ленін, т. XXI, ст. 392, вид. III.

² Ленін, т. XXIV, ст. 337, вид. III.

класу, на притуплення суперечностей між пролетаріатом та буржуазією. Каутський у своїй праці „Материалистическое понимание истории“ „доповнив“ тим, що підкреслив момент розподілу засобів продукції між класами. „Поділ на класи,— пише Каутський,—...починається з поділу членів суспільства на таких, що мають засоби продукції, і таких, що засобів продукції не мають. Проблема утворення класів є питання про порядкування засобами продукції, а разом з тим і виробленими ними продуктами“¹.

Тепер ясно, що визначення класів у С. С. Кагана цілком і повністю збігається з визначенням Каутського. Обидва вони відривають від розподілу засобів продукції роль класу в суспільній організації праці, історично визначену систему продукції, збудовану на класовій експлуатації, відкидають класові суперечності, не хочуть знати історизму.

Автор підручника за другу рівнозначну ознаку класу вважає розподіл наслідків продукції. Це свідчить, що він не розуміє діалектичної єдності продукції й розподілу та примату продукції. Він слідом за механістами (тут змикається з ними і ідеаліст Рубін) ігнорує Марксове розуміння продукції, як певної цілокупної єдності всіх моментів, а саме продукції, розподілу, обміну, споживання — як „відмінності всередині єдності“².

„Продукція,— каже Маркс,— коли її розглядати незалежно від того, заключеного в ній розподілу, є очевидно пуста абстракція“³.

Ще більш заплутує автор поняття класовості тим, що, кажучи про класовість науки, зокрема соціології (див. стор. 9), підкреслює, що „доводиться говорити не про одну соціологію, а про велике їх число (?!)“, в основному, *принаймні* (підкреслення моє — Ю. Д), про дві: *про соціологію буржуазну і про соціологію пролетарську*“.

Що тут розуміє автор, кажучи про „велике їх число“, зовсім неясно, доводиться припускати теж, що автор налічує „велику кількість“ класів.

подаючи далі класифікацію *природничих наук*, автор навіть не згадує про те, що марксо-ленінська класифікація природничих наук — дуже важлива проблема методології природознавства. Автор ні одним словом не згадує про те, що історія знає спроби класифікації наук, зв'язані з іменами Бекона, Сен-Симона, Конта та Гегеля. Автор обминає Енгельсові принципи класифікації наук, які полягають в тому, що „систематизацію природознавства, яка стає дедалі потрібніша, можна знайти тільки в зв'язку самих явищ“. З цього випливає висновок, що природничі науки треба класифікувати на основі матеріальної дійсності, на основі об'єктивних зв'язків, властивих явищам природи.

Енгельсові принципи класифікації наук лишаються провідними і зберігають усе своє значення й тепер. Ці загальні принципи Енгельс класично сформулював у таких словах:

„Класифікація наук, що з них кожна аналізує якусь одну форму руху або ряд одноналежних форм руху, що переходять одна в одну, є тим самим класифікація, упорядкування за наступністю, суттєво привласною самим цим формам руху, і в цьому полягає її значення“⁴.

Ці принципи автор підручника й мав покласти в основу марксо-ленінської класифікації природничих наук, проте він навіть не згадує про Енгельсову класифікацію, а подає свою механістичну, спрямовану на штучне вишукування місця для соціальної гігієни, щоб довести її самостійність, як науки.

Автор підручника в підрозділах „Диференціація наук про людину“ і „Диференціація соціальних наук“, шукаючи місця для соціальної гігієни, стає на шлях абстрактного загального, чужого історизмові уявлення про суспільство й соціальні закони. Суспільствознавство сприймає автор, як

¹ К. Каутський. Материалистическое понимание истории, т. II, ГИЗ, 1931, ст. 12.

² К. Маркс. К критике политэкономии. 1933, стор. 25.

³ К. Маркс. К критике политэкономии. Предисловие. Партиздат, 1933, ст. 22.

⁴ Енгельс. Диалектика природн. Партвидав „Пролетар“, 1932, ст. 16.

соціологію „взагалі“. Але ще важливіше те, що абстрактно-академічний характер поняття соціології дуже наближає автора до буржуазної „позитивістської“ соціології. Автор явно некритично вживає самого терміна „соціологія“, забуваючи про його зв'язок з позитивізмом, з буржуазним „об'єктивізмом“, про його сучасну класову роль.

За велику хибу цього розділу треба визнати також те, що не показано місця соціальної гігієни в системі медичної освіти, не подано її як теорії радянської охорони здоров'я, не виявлено значення соціальної гігієни, як знаряддя в боротьбі пролетаріату за здорове соціалістичне суспільство. Не подано, хоча б коротенької, історії соціальної гігієни. Не схарактеризовано суті буржуазної соціальної гігієни в цілому. Не проведено боротьби на два фронти в цьому питанні.

Методи соціальної гігієни

В розділі „Методи соціальної гігієни“ автор пише: „Вже цього досить, щоб визначаючи методи соціальної гігієни, просто послатися на *методи соціології* взагалі. Справді соціальна гігієна користується саме з соціологічної методології“ (стор. 15). Тут зовсім не ясно, що розуміє автор під соціологією й що саме служить за „методологію соціології взагалі“.

Припустити, що тут автор під соціологією розуміє історичний матеріалізм не можна через те, що нижче він трактує соціологію, як сукупність соціально-економічних дисциплін: політекономію, історію, право, політику тощо.

Подаючи спеціально підрозділ „Аналіз в соціальній гігієні“ та окремо „Синтез в соціальній гігієні“, С. С. Каган зовсім не подає розуміння діалектичної єдності аналізу й синтезу. Аналіз й синтез автор визначає так, як це трактує формальна логіка.

За автором індуктивний метод „приводить часто до чистого механіцизму“, тоді як не можна забувати, що індуктивний метод, доведений до кінця, мусить базуватися на вірі в якусь передумовлену гармонію речей, на провидінні. Енгельс блискуче довів у „Діалектиці природи“ на прикладах видатних природознавців (Крукс та інш.), як індуктивізм призводить до спиритизму.

Автор не згадує навіть, що матеріалістична діалектика не визначає ані індукції, ані дедукції за самостійний метод. Індукція й дедукція, подібно до аналізу й синтезу, втрачають своє самостійне значення, стаючи моментами діалектики.

Енгельс прекрасно з'ясував однобічність індукції й дедукції, аналізу й синтезу, коли їх відірвати одне від одного, як це зроблено в підручникуві.

„З усією індукцією на світі ми ніколи не прийшли б до того, щоб з'ясувати собі самий *процес* індукції. Це міг доконати тільки *аналіз* цього процесу.— Індукція й дедукція так конечно взаємно-належать, як синтез та аналіз. Замість однобічно підносити до небес одну коштом другої, слід пильнувати, щоб застосовувати кожна на її місці, а це можливо лише тоді, коли мається в оці їх взаємоналежність, їх обопільне самодоповнення“¹.

А в підручникуві С. С. Кагана аналіз і синтез подано як окремі методи соціальної гігієни. Індукція повністю ототожнюється з синтезом, а про дедукцію автор навіть не згадує. Коли ж взяти ще до уваги наголос, що його робить Енгельс, кажучи, „без аналізу немає синтезу“², то стає ясною помилка С. С. Кагана. Тим більш належало це відініти тому, що контрреволюційна рубінщина відриває аналіз від синтезу, ототожнює синтез з діалектичним методом. Так само не розуміють діалектичної єдності аналізу й синтезу механісти.

¹ Енгельс. Діалектика природи, Партвидав „Пролетар“, 1932, ст. 30.

² Енгельс. Анти-Дюринг. Партвидав „Пролетар“, 1932, стор. 29.

У підрозділі про біометрію автор не подає критики біометрії Пірсона, за Леніним, „одного з найпослідовніших і найвиразніших махістів“¹. Це треба було зробити зокрема тому, що ворожа діалектичному матеріалізму Пірсонівська біометрія стає за форму запровадження ідеалістичних тенденцій до медицини.

Автор у підрозділі „Історично - матеріалістичні концепції в соціальній гігієні“ особливо підкреслює „об'єктивність“ історичного матеріалізму.

„Саме ця концепція (історичний матеріалізм — Ю. Д.), — пише автор, — дає змогу *об'єктивно* підійти до вивчення масового явища. Характерно, що на цю *об'єктивність* (підкреслення моє — Ю. Д.), властиву соціологам-марксистам, часто посилається відомий акад. Бехтерев. Він визнає, що найяскравіше для марксистів є *прагнення* підійти до суспільного життя з максимумом *об'єктивності* (підкреслення моє — Ю. Д.), що базується на безпосередніх економічних стосунках поміж людьми“.

„Та й справді, — продовжує С. С. Каган, — марксисты розглядають все суспільне життя, вбачаючи в його основі лише *об'єктивні суспільно-економічні процеси*“.

І далі:

„Така попередня *об'єктивна* (підкреслення моє — Ю. Д.) концепція, що її немає в дослідувачів буржуазних, дозволяє глибше *аналізувати те чи те масове явище*“ (стор. 21).

Авторові слід було б пам'ятати, що історичний об'єктивізм відриває марксизм від класової боротьби пролетаріату, вилущує революційний, партійний зміст і перетворює його на схоластичну догму.

Історичний матеріалізм у Леніна не є „попередня об'єктивна концепція“, він є в нього *теоретичною й методологічною* основою тактики пролетарської боротьби. Відмінно до абстрактно-академічного розгляду питань історичного розвитку в Плеханова, Ленін робить наголос на класово-партійному характері історичного матеріалізму. Ленін підкреслює принципову відмінність матеріаліста від історичного об'єктивіста так:

„Об'єктивіст, — каже Ленін, — говорить про доконечність даного історичного процесу, матеріаліст точно констатує дану суспільно-економічну формацію та породжувані нею антагоністичні відносини. Об'єктивіст, доводячи доконечність даної низки фактів, завжди в небезпеці збочити на погляд апологета цих фактів; матеріаліст викриває класові суперечності і тим самим визначає свій погляд. Об'єктивіст говорить про „непереможні історичні тенденції“, матеріаліст говорить про той клас, що „завідує“ даним економічним порядком, створюючи такі от форми протидіяння інших класів. Таким чином, матеріаліст, з одного боку, послідовніший за об'єктивіста і глибше, повніше застосовує свій об'єктивізм. Він не обмежується вказівками на доконечність процесу, а з'ясовує, яка саме суспільно-економічна формація дає зміст цьому процесові, *який саме клас* зумовлює цю доконечність. В даному разі, наприклад, матеріаліст не задовольнився б констатуванням „непереможних історичних тенденцій“, а вказав би на існування певних класів, що зумовляють зміст даного ладу і вилучають можливість виходу поза виступом самих продуцентів. *З другого боку, матеріалізм включає в себе, сказати б партійність, зобов'язуючи в кожному випадку оцінки подій безпосередньо і відверто ставати на погляд певної суспільної групи*“² (підкреслення моє — Ю. Д.).

Що акад. Бехтерев підкреслює „об'єктивізм“, аж ніяк не виправдовує буржуазного вузького „об'єктивізму“, а лишє свідчить, що взагалі механістична концепція автора солідаризується з механістичною, частково еkleктичною настановою Бехтерева.

Подаючи спеціальні підрозділи: 1) про історичний матеріалізм (як

¹ Ленін. Т. XIII, стор. 212, вид. III.

² Ленін. Т. I вид. III, стор. 275—276.

автор називає „історично-матеріалістичну концепцію в соціальній гігієні“) та 2) „діалектичний матеріалізм як світогляд соціалгігієніста, автор зовсім не пов'язує філософії пролетаріату про пізнання суспільного життя з історичним матеріалізмом. Автор доводить цим, що не розуміє єдності діалектичного й історичного матеріалізму, їх безпосереднього й нерозривного зв'язку. І ось тут то автор опиняється на позиціях соціал-фашиста Каутського, який доходить висновку, що „матеріалістичне розуміння історії не зв'язане з матеріалістичною філософією“¹.

Після всіх цих зауважень стає ясним, що перші два розділи підручника „Соціальна гігієна як наука“ і „Методи соціальної гігієни“ подано зовсім незадовільно. Особливо тому, що автор, взявшись до основних методологічних питань марксо-ленінської теорії, через свою неграмотність, небізнаність з основами марксизму-ленінізму потрапив у полон ворожого табору.

Проблема народонаселення

Замість того, щоб тему: „Проблема людності“ назвати „Марксо-ленінською теорією людності“, автор обмежився доданням підрозділу „Маркс і Енгельс про проблему людності“. В цьому підрозділі автор навів лише велику цитату з I тому „Капіталу“, яка аж ніяк ще не вичерпує величезної спадщини засновників марксизму в питанні про закон народонаселення і зокрема критики мальтузіанства.

Між іншим, автор зовсім „забув“ відзначити роль Енгельса, хоча в таких творах, як „Становище робітничого класу в Англії 1844 року“ та особливо в „Нарисах критики політекономії“ Енгельс дав вичерпну й нещадну критику „мерзеної й підлої Мальтусової теорії“.

Подаючи зміст та критику теорії Мальтуса, С. С. Каган ігнорує незрівняну, нещадну, найглибшу критику, що її завдали мальтузіанству Маркс і Енгельс.

Автор вважає за найкращу критику теорії Мальтуса, що її дав Чернишевський. Хоча Чернишевський „великий російський вчений, що вдало висвітлює банкрутство буржуазної економії“ (Маркс), проте все ж утопіст, представник дрібної буржуазії та різночинної інтелігенції,— він не міг дати нещадної такої критики мальтузіанства, як це зробив Маркс в I томі „Капіталу“ й особливо в „Теоріях надвартості“.

Але авторові більше до вподоби критика Чернишевського. Він доходить такого висновку: „Даних Чернишевського цілком досить, щоб показати абсурдність Мальтусової теорії“ (стр. 30). Автор навіть без розбору наводить таку цитату Чернишевського: „Помилки людей великого розуму саме тим і жахливі, що вони опановують думки великої сили інших людей“ (стор. 30). Цією цитатою автор разом з Чернишевським змазує глибоку класову суть мальтузіанства, зводячи її до помилки людини великого розуму.

Маркс ніколи не скупився у виразах на адресу апологетів капіталізму. Проте, в його працях небагато місць, насичених у такій мірі гнівом і сарказмом, як сторінки, скеровані проти теорії Мальтуса про людність. Всюди Маркс підкреслює поверховість мальтусівських тверджень. Неодноразово він відзначає їх класовий, партійний інтерес. Маркс оцінює твір Мальтуса, як „по-школярському поверховий і по-попівському пишномовний плагіат“, що „не має в собі ані однієї самостійної продуманої тези“². Де б не згадував Маркс про Мальтуса, він вважав за потрібне особливо підкреслити, що під Мальтус був „професійним плагіатором“.

„Треба порівняти,— каже Маркс,— тільки перше видання його твору про людність з твором препод. Тоунсенда, щоб упевнитися, що він не пере-

¹ К. Каутский, Материалистическое понимание истории, ч. I.

² Маркс, Капітал, т. I, Партвидав „Пролетар“ 1933 г., ст. 527.

роблює його, як вільний продуцент, а списує параграфами, як рабський плагіатор, хоч він його *ніде не називає, приховуючи його існування*¹.

Де б не згадував Маркс про Мальтуса, він зло з нього глузує. „Ця жалюгідна людина робить з наукових і завжди ним *украдених* постулатів тільки такі висновки, які *приємні* й корисні аристократії проти буржуазії та їм обом — *проти* пролетаріату“². Там же така характеристика: „Не муж науки, а найманий адвокат“, „*він підроблює науку*“ тощо.

Отже, Мальтусові твори *не помилка* й сам він не людина великого розуму. Цього не зрозумів Чернишевський, а за ним С. С. Каган.

Нехтування найгострішої й всебічної Марксової критики мальтузіанства спричинилося до того, що автор „Нарисів“ не виявив справжнього класового змісту теорії Мальтуса. Автор вбачає у мальтузіанстві теорію, що мала допомогти буржуазії позбутись „законів про бідних“, тоді як це треба розглядати глибше, і Маркс яскраво дав нам це зрозуміти. „Велика сенсація,“— каже Маркс,— яку викликав цей памфлет („Розвідка про закон людності“— *Ю. Д.*), пояснюється виключно партійними інтересами. Французька революція знайшла в Британському королівстві палких оборонців“³. В іншому місті Маркс каже: „Вже його (Мальтуса— *Ю. Д.*) перший твір... мав практичну мету— показати в інтересах англійського уряду й земельної аристократії прагнення французької революції і її прихильників в Англії до удосконалення існуючого ладу „економічно“, як утопію. Іншими словами,— підкреслює Маркс,— це був панегіричний памфлет на користь існуючого ладу і проти історичного розвитку і, крім цього, виправдання війни проти революційної Франції“⁴.

Отже, не можна, як це допустився автор підручника, ігнорувати ці глибокі класові інтереси, що вкрили мальтусівську теорію ореолом слави серед буржуазії. Не можна ігнорувати страху англійської буржуазії перед великою Французькою революцією, перед її впливом на трудящі маси Англії, підготовки до нападу на революційну Францію.

Обмеження Чернишевським для критики Мальтусової теорії спричинилося по суті до дуже поверхової критики мальтузіанства. В підручнику для вишів належало дати глибший аналіз класового змісту Мальтусового вчення, зокрема належало подати Марксову критику Мальтусового плагіату Андерсонового вчення про ренту. І це саме тому, що Маркс підкреслює: „Мальтус використав андерсонівську теорію ренти, щоб вперше дати своєму закону про людність одночасово і політико-економічну і реальну, природничо-історичну основу, тоді як його нісенітниця, запозичені у більш ранніх авторів, про арифметичну і геометричну прогресію були чисто химеричною гіпотезою“⁵.

В іншому місці Маркс знову підкреслює, що Мальтус андерсонівську теорію ренти використав для обґрунтування свого закону людності: „Замість (теж вкраденої) химери про геометричну й арифметичну прогресію, яку він зберіг як фразу, він використав для потвердження своєї теорії людності теорію Андерсона“⁶.

Автор не згадав зовсім про перелюднення в рільництві, одної з найважливіших відмін капіталістичного перелюднення в цілому. Ще гірше,— не згадує він про це навіть в спеціальній темі „Патологія селянства“. Капіталістичне нагромадження *неминучо* породжує перелюднення в рільництві, а це своєю чергою, наводнюючи ринок праці, ще більше загострює перелюднення в місті. Але автор чомусь *недозволено* ігнорує це.

Автор робить неприпустиму помилку, недооцінюючи ролі Леніна

¹ Маркс. Теорія прибавочної стоимости, т. II, ч. 1, 1931, стр. 208.

² Маркс. Теорія прибавочної стоимости, т. II, ч. 1, стр. 211.

³ Маркс. Капітал. Т. I. Партвидав „Пролетар“, 1933, стр. 527.

⁴ Маркс. Теорія прибавочної стоимости, т. II, ч. I, стр. 211.

⁵ Маркс. Теорія прибавочної стоимости, т. II, ч. I, стр. 207.

⁶ Маркс. Теорія прибавочної стоимости, т. II, ч. I, стр. 209.

в дальшій розробці і піднесенні Марксового закону людності на новий вищий щабель. Поглиблюючи, розвиваючи та уточнюючи основні засади Марксової теорії людності, застосовуючи її до доби імперіалізму і пролетарських революцій, Ленін висвітлює проблему так званого аграрного перелюднення, класової суті неомальтузіанства, зубожіння широких пролетарських мас у наслідок капіталістичної акумуляції, зростання норми надвартості та відносного перелюднення за доби імперіалізму.

Автор зовсім замовчує такі класичні твори Леніна, як: „Економічний зміст народництва і критика його в книжці Струве“, „До характеристики економічного романтизму“, „Розвиток капіталізму в Росії“, де Ленін дав чіткий аналіз так званого аграрного перелюднення в Росії, довів, що воно мало яскраво капіталістичний характер, що воно виникло в наслідок вкорінення капіталізму в сільському господарстві. Автор зовсім обминув Ленінову (в статті „П. п. критики в аграрному питанні“) нещадну критику спроби Булгакова й Струве відродити мальтузіанство в так званому „законі спадної родючості“, який Булгаков прямо обертає на „один з найважливіших законів цивілізації“ та „проблеми людності“.

На стор. 31 автор підручника відзначає: „згодом буржуазне суспільство формально відкинуло Мальтусові прогресії. Замість Мальтусової теорії буржуазія пристосувала до людності відому теорію Дарвіна...“ Далі автор подає 10 рядків про буржуазне застосування Дарвінової теорії до проблеми людності у трьох цитатах, як пише автор, „буржуазних вчених“. Поперше, що в підручнику для студентів і лікарів обмежуватись наведенням трьох цитат якихось нез'ясованих „буржуазних вчених“ аж ніяк не можна. Подруге, великою помилкою С. С. Кагана є те, що він не дав марксистської оцінки Дарвінового вчення й особливо критики застосування боротьби за існування в людському суспільстві. Автор, кажучи про заміну Мальтусового вчення Дарвіновим, змазав головну хибу Дарвінового вчення — відсутність правильної постави проблеми якісної своєрідності еволюції на різних ступенях розвитку органічного світу. Це й було одною з головних причин, які привели Дарвіна до переоцінки і універсалізації ідеї „боротьби за існування“, до спроби Дарвіна і ряду дарвіністів біологічною „боротьбою за існування“ з'ясувати й виправдати класову нерівність, експлуатацію, колоніальний гніт тощо. Автор, говорячи лише про використання буржуазією Дарвінового вчення замість теорії Мальтуса, змазав найбільшу хибу Дарвіна, який некритично сам сприйняв і переніс на природу невірний абстрактний „закон“ людності Мальтуса. Авторові доконечно належало відзначити, що „Дарвін у своєму прекрасному творі не бачив, що він заперечує теорію Мальтуса, відкриваючи в царстві тварин і рослин „геометричну прогресію“¹.

Треба визнати за велику хибу те, що автор, обмежуючись кількома цитатами якихось буржуазних вчених (а цікаво було б знати, хто ці вчені), зовсім не згадує про „соціальний дарвінізм“ (Вольтман, Плате, Ленц, Фішер, Уст, Давенпорт та ін.). Зараховуючи Спенсера до тих, що „найглибше застосовував Дарвінову теорію до проблеми людності“ (стор. 32), автор забуває проте, що сучасник Дарвіна — Герберт Спенсер є засновник так званої „органічної школи соціології“, яку далі розвивали Вагнер, Шефле, Ліменфельд, Вормс та ін.

Присвячуючи Спенсеровій теорії людності цілий підрозділ, автор „Нарисів“ обмежився кількома цитатами із Спенсера (навіть не зазначаючи, з якої праці Спенсера він їх наводить) і не дав достатньої марксо-ленінської критики класового змісту Спенсерового вчення в цілому. Автор не показав, що Спенсерові чужа думка про класову будову суспільства і що його „еволюція“ різко суперечить діалектичному розумінню розвитку. Незазначено також, що Спенсер, стверджуючи аналогію між суспіль-

¹ Маркс. Теорія прибавочної стоимости, т. II, ч. I, стр. 213.

ством і організмом, зовсім не визнає специфічної природи соціального розвитку.

Авторові належало, зокрема в підручникові соціальної гігієни, тобто науки, як він сам визначає, що стоїть на межі наук біологічних і соціально-економічних, подати хоча б дуже коротенько проблему „біологічного й соціального“, критику біологізації суспільних відносин, зокрема школи органічної соціології та соціального дарвінізму. Особливо це треба було зробити тому, що соціал-дарвінізм став прапором націонал-фашизму, що такі авторитети соціал-дарвінізму, як Плате, Ленц, Сіменс та ін., знайшли в фашизмі найкраще завершення всієї своєї попередньої, багатолітньої чорносотенної „наукової“ діяльності.

Не даючи ніякої позитивної оцінки Дарвінового вчення, автор вживає таких фраз: „Отже, Дарвінову теорію, як і Спенсерові постулати, Маркс і Енгельс відкинули і цілком спростували“ (стор. 33). У читача може утворитись помилкове враження, що Маркс і Енгельс справді *цілком* відкинули Дарвінове вчення.

Після підрозділу „Маркс і Енгельс про проблему людності“ автор підручника подає окремими підрозділами „Новітні буржуазні теорії Лорія, Дюмон“, „Теорія Нітті“. Отже, автор за новітніх буржуазних теоретиків вчення про людність вважає Лорія (1882 р.), Дюмона (1890) та Нітті (1890 р.). Приділяючи чимало місця цим „новітнім“ теоріям, автор зовсім обминає неомальтузіанство,— часті рецидиви мальтузіанства, зокрема останніми часами, на ґрунті сучасної світової економічної кризи.

Автор навіть не згадав про вплив органічної школи соціології на сучасну демографію, що розглядає людність, як соціологічні категорії у формі органічного капіталу (Гольдшейдер, Томілін). Цьому вченню, що розглядає людей, як прості агрегати трудових одиниць, як джерело фізіологічної праці, змазуючи соціальний зміст,— автор мав завдати нищівної відсічі.

Автор, як видно, сам не зрозумів того, що ці два основні напрямки (вчення про органічний капітал і мальтузіанство) становлять зміст сучасного буржуазного вчення про людність, набираючи лише тої чи іншої варіації або еклектичного об'єднання.

Автор емігрував від нашої радянської дійсності, від першої в світі країни будованого соціалізму, де проблему людності розв'язано й на цьому ґрунті успішно розв'язується проблема оздоровлення.

Не кажучи вже про те, що автор недооцінив успіхів переможного соціалістичного будівництва в СРСР, нечуваного в історії розвитку продуктивних сил, цілковитої ліквідації безробіття, як найкращого історичного доказу правильності Марксового закону людності й абсурдності всяких „банальних“ мальтусівських і неомальтусівських „законів“,— він зовсім не приділив місця розв'язанню проблеми людності в СРСР. С. С. Каган навіть не згадує про те, що розв'язання проблеми людності в СРСР дало широкі можливості для успішного розв'язання проблеми оздоровлення, що стає невід'ємною властивістю соціалістичного способу продукції. Автор не відзначив, що проблема людності на даному етапі соціалістичного будівництва переростає в проблему кадрів і „правильного розподілу й упорядкування всієї суспільної праці“ (Ленін).

Великою авторовою хибою є те, що він, наводячи багато таблиць та цитат з Чернишевського, щоб довести абсурдність Мальтусових прогресій, зовсім не використав сучасних даних: жорстокої економічної кризи капіталізму з 60-мільйонною армією безробітних, з деградацією сільського господарства й жахливими злиднями сотень мільйонів трудящих, з одного боку, та успішного будівництва соціалізму в СРСР та покращення матеріального добробуту широких трудящих мас у країні рад, країні, де нема ні абсолютного, ні відносного перелюднення, в країні, де основні наслідки успіхів полягають „поперше, у знищенні безробіття і ліквідації непевності

в завітрішньому дні серед робітників. Вони полягають, подруге, в охопленні колгоспним будівництвом майже всієї селянської бідноти, у підриві на цій основі розшарування селянства на куркулів та бідняків і в знищенні в зв'язку з цим зубожіння і пауперизму на селі. Це — величезне завоювання, товариші, про яке не може мріяти ні одна буржуазна держава; хоч би яка вона була „демократична“¹.

Не робить автор найважливішого висновку, що марксо-ленінський аналіз проблеми людності ще раз блискуче показує, що проблема оздоровлення в капіталістичному суспільстві нездійсненна і що першою вимогою для її здійснення є пролетарська революція й диктатура пролетаріату. Належало проілюструвати, що Жовтнева революція хоча й не зліквідувала протягом відбудовного періоду безробіття і т. зв. аграрного перелюднення, але разом з підривом основ капіталізму — націоналізація засобів виробництва в місті й обмеження куркуля на селі тощо — утворила умови поступового знищення і безробіття і т. зв. аграрного перелюднення в нашій країні. Дальший розвиток соціалістичного будівництва і ліквідація куркуля як класа остаточно знищила безробіття в місті і т. зв. аграрне перелюднення на селі.

Усі перелічені хиби зовсім знецінюють поданий автором розділ „Проблема людності“.

Проблема народжуваності

„Проблему народжуваності“ подано в підручникові теж зовсім незадовільно.

Аналізуючи причини падіння народжуваності, автор доходить висновку: „Індустріалізація призводить до систематичного й поступового падіння народжуваності“ (стор. 46).

Лише абстрактні міркування про індустріалізацію „взагалі“ та її вплив на народжуваність людності, еміграція від радянської дійсності, нерозуміння відмінності капіталістичної й соціалістичної індустріалізації — привели С. С. Кагана до такого абстрактного, по суті шкідницького в радянському підручникові висновку.

Червоною ниткою в цьому розділі проходить авторове підкреслювання великих турбот капіталістичного суспільства про падіння народжуваності. Приміром, автор пише:

„Цікаво й характерно саме для імперіалістичних країн, що питомій вазі людності окремих країн серед людності цілої Європи надається надзвичайного значення. Імперіалістичні країни дуже ретельно стежать за змінами в цій галузі (падіння народжуваності - Ю. Д.)... Німці звать цей процес падінням народжуваності... і цілком правдиво приділяють цьому процесові великої уваги“ (стор. 40—42).

„За сучасної доби капіталізму, тобто за часів імперіалізму, характерне уважне ставлення до кількості людності в імперіалістичних країнах. І в Англії — батьківщині Мальтуса і Спенсера — турбуються про падіння народжуваності, а в Німеччині вважають його навіть за катастрофічне“ (стор. 44).

„Саме тому німецькі соціальні гігієністи на чолі з А. Гротьяном, сигналізуючи загрозу для „німецької нації“, дуже загострили питання проблеми народжуваності“ (стор. 44).

Звичайно, таке підкреслювання турбування буржуазії про людність за доби імперіалізму зовсім невірне, воно прикрашує імперіалізм — цю „загниваючу добу капіталізму“. Невірно воно й тому, що для імперіалізму властиві глибокі кризи, зокрема на базі загальної післявоєнної кризи капіталізму. Під час таких криз безробіття, як доводить сучасна світова економічна криза, доходить нечуваних в історії людства розмірів. А це своєю чергою породжує рецидиви мальтузіанства, перенесення всієї вини

¹ Й. Сталін. Питання ленінізму, Партвидав ЦК КП(б)У, 1933, ст. 552.

зубожіння й злиднів мільйонів мас на перелюднення. Ось у світлі цього й зрозумілі пропозиції „Американського т-ва поліпшення людської раси“ про кастрування 16 мільйонів американських громадян, зрозуміла безсоромна заява відомого біолога ПАСШ Конкліна про те, що сучасна криза капіталізму і зв'язане з нею безробіття та злидні трудящих вигідно відіб'ються на біологічних властивостях раси, бо з голоду вимруть непристосовані й слабкіші, а залишаться найсильніші й найобдарованіші, зрозумілі гітлерівські закони про примусову стерилізацію або такі відвертості:

„Знищення частини населення в майбутній війни є блискуча ідея, власне тепер, коли Гувер ламає собі голову над розв'язанням безробіття.

Коли я намагався знайти практичний шлях, який міг би повернути на землю кращі часи, я винайшов для цього тільки один засіб — нам потрібна нова війна, яка вбила би більше людей, обійшлась би дорожче, ніж остання війна. Інакше ми повернемося до людожерства“¹.

Тепер дуже поширені подібного характеру заяви багатьох інших апологетів буржуазії, що закликають не розмножуватись.

Ось власне цієї суперечності (неомальтузіанства і заклику до збільшення народженості) не зрозумів автор і наслідком цього скотився до дифіраблів добі імперіалізму, за якої буржуа „дбає“, „уважно ставиться“, „надає надзвичайного значення“, „турбується“, „ретельно стежить“, щоб підвищити народжування.

Слідом за соціал-фашистом А. Гротьяном, С. С. Каган заявляє: „Отже, відтепер *проблема народжуваності* розв'язується в найщільнішій залежності від волі окремих індивідів, від волі кожної окремої жінки“.

Твердження проф. Кагана від твердження проф. Гротьяна відрізняється лише тим, що соціал-фашист Гротьян свій вираз „волі до дитини“ бере в лапки, а „марксист“ Каган вважає це за зайве, він радий, що знайшов таку „абсолютну істину“.

На особливе засудження заслуговує відсутність будьякого посилення на СРСР. В кінці розділу автор каже: „Розв'язати проблему народжуваності *зможє* (підкреслення моє — Ю. Д.) тільки нове, *соціалістичне суспільство*, яке цих суперечностей позбавиться“ (стор. 54).

Отже, доводиться *чекати* такого соціалістичного суспільства. Що країна рад закінчила побудову фундаменту соціалістичної економіки і вступила в період соціалізму, автор навіть не згадує. Автор не хоче знати того, що на ґрунті соціалістичного будівництва в СРСР, соціалістичної індустріалізації країни рад, колективізації сільського господарства і ліквідації куркульства як класу — в СРСР приріст людності дає нечуване в історії людства зростання.

Не зважаючи на перетворення СРСР з *країни аграрної на країну індустріальну, на залучення нових мільйонів жінок до виробництва*, народжуваність у СРСР, проти всіх інших європейських країн, на першому місті. Лише в СРСР народжуваність майже дорівнює довоєнному рівню.

„В капіталістичних країнах, — каже т. Молотов, — вже не з вчорашнього дня намітився процес зменшення приросту людності, і це є одна з найсерйозніших ознак — не тільки умов життя мас, які погіршуються, але й наближення кінця буржуазно-капіталістичного режиму. В Радянському Союзі ми маємо швидке зростання людності. Вже наприкінці 1932 р. людність нашої країни становила 165,7 млн. чол., збільшившись за п'ятирічку, правильніш за 4 роки, на 11,5 млн. чол. В цьому гігантському зростанні людності СРСР — уся життєва сила радянського устрою“².

Отже, автор впадає в правоопортуністичну недооцінку тих величезних змін, які відбулися за 16 років Жовтневої революції в динаміці руху людності СРСР.

¹ „Норс Американ Ревью“, XI, 1931 р.

² Молотов. Промова на III сесії ЦВК.

В розділі „Проблема статтевого життя“, зазначаючи, що „первинна людина цілком під'адала своїм любовам і не знала будь-яких меж у своїх прагненнях до коїтусу“, автор підручника доходить такого надкласового, позаісторичного висновку: „Що нижчий культурний рівень людини, то скорше й глибше вона кориться тваринним інстинктам“ (стор. 57). Тут цікаво запитати автора, яку культуру він має на увазі. Аджеж, капіталізм з його хваленою „культурою“ перетворив жіноче тіло на ходкий товар. Капіталізм сексуалізував мистецтво, все громадське життя. Капіталізм з його „культурою“, утворивши всі умови для поширення проституції, раціоналізував її, скерувавши на комерційний шлях. „Культурний“ капіталізм всіма способами сприяє нечуваному поширенню скритої й відкритої розпусти, найгрубішим тваринним інстинктам. Отже, таке абстрактне авторове твердження про „культуру“ взагалі недозволене.

За кричущу хибу підручника слід вважати те, що автор недозволено ревізує Енгельса, вдаючись до наклепу, наче б Енгельс підпав під вплив Моргана і через те в нього є помилки в трактуванні походження шлюбу й родини. Автор дозволяє собі такі вирази:

„В Енгельса, який під впливом Моргана і на фактичних даних Моргана аналізував родинність і шлюб...“ (стор. 65).

„Таку характеристику родинності Енгельс теж узяв у Моргана, повіривши йому, так би мовити, на слово“ (стор. 66).

„У тому ж, що уявлення Моргана не відповідали дійсності, що Морган не розібрався в соціально-економічній суті цієї родинності, Енгельс неповинний“ (стор. 66).

„Енгельс, прийнявши на віру інформацію Моргана та інших...“ (стор. 68).

Тут нахабність Кагана переходить усякі межі.

В розділі „Проблема смертності“ С. С. Каган знов потрапив у полон теоретика соціал-фашизму К. Каутського, ревізуючи марксо-ленінську теорію зубожіння робітничого класу за капіталізму. Аналізуючи причини падіння смертності (стор. 88), він відзначає, що до 80-х років минулого сторіччя „визиск пролетаріату не знав будь-яких обмежень... смертність стабілізувалась на високих коефіцієнтах“. „З 80-х років,— продовжує С. С. Каган,— капіталістичне суспільство підніслося на вищий технічний рівень, а пролетаріат своєю організованістю та одностайністю у класовому опорі набув нової якості: він обернувся на *силу*— *реальну революційну загрозу*“. І далі С. С. Каган робить такий апологетичний висновок: „Своє звичне *глузування* з визискуваних панівна буржуазія примушена була *пом'якшити*“, хоч би в рамках національної держави і *наслідком цього*— *коефіцієнти смертності помітно падають*“ (підкреслення моє— Ю. Д.).

Майже точнісінько таке твердження ми зустрічаємо в Каутського під час дискусії з Бернштейном.

„Там, де робітникам щастить, як наприклад, в Англії,— пише Каутський,— хоч трохи виховати підприємців, форми боротьби між капіталістичною тенденцією зубожіння і пролетарською тенденцією до піднесення— *пом'якшуються*, хоча сама боротьба набирає дедалі колосальніших розмірів“ (підкреслення моє.— Ю. Д.).

Не треба й доводити, що це найчистіший опортунізм, який веде до теорії згасання і притуплення класових суперечностей капіталізму, до затушковування революційного змісту Марксового загального закону капіталістичної акумуляції. Те, що автор слово „пом'якшити“ бере в лапки, сенсу не міняє.

Автор підручника не хоче зрозуміти того, що деяке зниження смерт-

¹ К. Каутский. Анти-Бернштейн, стр. 191.

ності в західноєвропейських містах від другої половини минулого віку не є наслідок *пом'якшення* капіталістичного визиску робітничого класу. Це є наслідок впорядкування санітарно - комунального господарства й зниження до мінімуму епідемічних захворювань, що відвертало загрозу поширення їх на заможні квартали. Недарма Енгельс у передмові до німецького видання „Становища робітничого класу в Англії“ 1892 р. пише: „Далі повторні вибухи холери, тифу, віспи та інших пошестей ясно вказували англійському буржуа на доконечну потребу оздоровити міста, якщо він не хоче впасти жертвою пошесті разом із своєю родиною“.

І, нарешті, треба дуже критично ставитись до буржуазних статистичних таблиць про смертність. Ці таблиці здебільшого приховують справжній стан смертності по капіталістичних країнах.

Невірна також концепція автора підручника, що пролетаріат „ставши силою — реальною революційною загрозою“ може добитись значних поступок у буржуазії, які наприклад, могли б сприяти „помітному падінню смертності“. Таку помилку припустила в свій час Роза Люксембург, яка, заперечуючи Каутському, все ж зробила йому поступку в тому, що ніби тенденція до абсолютного зубожіння перемагається боротьбою організованих робітників.

Організована боротьба робітничого класу, не зважаючи на її важливість, не може звільнити пролетаріат від абсолютного зниження життєвого рівня.

„Буржуазні реформісти, а за ними деякі опортуністи спосеред соціал - демократії,— пише Ленін,—запевняють, що зубожіння мас у капіталістичному суспільстві нема. „Мовляв теорія зубожіння“ неправильна: добробут мас хоча повільно, але підноситься — прірва між заможними і незаможними не поглиблюється, а зменшується.

Останнім часом вся фальш таких тверджень розкривається перед масами чимраз наочніше. Дорожнеча життя зростає. Заробітки робітників, *навіть* в умовах найупертішої і найбільш щасливої для робітників страйкової боротьби зростають куди повільніш, ніж збільшуються потрібні витрати робочої сили. А одночасно багатство капіталістів зростає запаморочливо швидко.

Ось деякі дані про Німеччину, де становище робітників незрівнянно краще, ніж в Росії... зарплата робітників у Німеччині зросла протягом останніх 30 років пересічно на 25%. Протягом того самого періоду вартість життя зросла *принаймні* на 40%! І харчові продукти, і одяг і паливо, і квартири — все подорожчало. Робітник бідніє абсолютно, тобто стає просто таки бідніший, ніж раніше, змушений жити гірше, харчуватися гірше, недоїдати, тулитися по підвалах і горищах¹.

Ці дані бліднуть перед тими темпами, якими зростає зубожіння робітничого класу за сучасного післявоєнного капіталізму, що переживає ось вже п'ятий рік найгострішу економічну кризу.

У підрозділі „Смертність і періодичні промислові кризи“ С. С. Каган знов, як і в своїх попередніх працях, посилається на Туган - Барановського, цього російського апологета капіталізму.

Замість використати вичерпний, всебічний, найглибший аналіз впливу промислових криз капіталізму на зниження життєвого рівня робітничого класу, збільшення захворюваності та смертності, що його (аналіз) дали Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін, автор підручника обмежується таким „авторитетом“ як Туган - Барановський.

Мало того, що С. С. Каган присвячує дві сторінки на цитування Туган - Барановського,— він жалкує, що „обсяг цього підручника не дозволяє детально зупинитися на аналізі руху вищенаведених демографічних показників“ і надсилає читача до цитованої праці Туган - Барановського,

¹ Ленін, т. XVI, вид. III, ст. 212.

рекомендуючи зовсім без застережень його „Периодические промышленные кризисы“.

Це особливо недозволено, коли зважити, що в книжці ніде не дається поради звернутись до тої чи тої праці основоположників марксизму-ленінізму. Автор підручника навіть не згадує, що це питання блискуче змалював Енгельс у книжці „Становище робітничого класу в Англії 1844 року“.

Недарма Ленін підкреслював, що „на Енгельсову книжку почали всюди покликатися, як на кращу картину становища сучасного пролетаріату. І справді, ані до 1845 року, ані пізніш не було ні одного такого виразного та правдивого змалювання бідувань робітничого класу“¹.

Замість витратити папір на популяризацію Туган-Барановського, на нашу думку, С. С. Каганові треба було показати в розрізі соціальної гігієни значення того, як буржуазія намагається вийти із кризи шляхом шаленого наступу на життєвий рівень робітничого класу, як вона переносить увесь тягар кризи на широкі трудящі маси. Показати, що „капітал живе, одначе, не тільки коштом праці як вельможний варвар-рабовласник, він уносить за собою в могилу трупи своїх рабів—цілі катакомби робітників, що гинуть під час криз“² (підкреслення моє—Ю. Д.)

Авторові підручника замість цитувати Туган-Барановського, треба було довести, „що клас людей, який живе серед вищеописаних умов і так убого забезпечений найпотрібнішими життєвими засобами, не може бути здоровий і довго жити“³. „Чого можна іншого сподіватися, як не надмірного відсотку смертних випадків, постійних ошестей, прогресивного фізичного послаблення робітничих поколінь“⁴.

В цьому ж розділі автор „Нарисів“ пише:

„До густоти людності безпосередньо прилучається *урбанізація людності*. Відсоток людності, що живе по містах, теж яскравий показник розвитку продукційних сил, тобто теж відбиває собою натурально історичні та економічні властивості тої чи тої країни. Висвітлюючи якісну сторону людності, ніяк не можна обминути її урбанізації, а до того *урбанізацією безпосередньо пов'язана вся культурна поступовість людства*“ (стор. 178, підкреслення моє—Ю. Д.).

Тут автор робить величезну помилку. Хто дав право йому казати „про культурну поступовість людства“? Невже автор цю тезу згоден захищати? Тоді як С. С. Каган розцінюватиме цей основний Марксів закон: „Отже, акумуляція багатства на одному полюсі є разом з тим акумуляція злиднів, мук праці, рабства, нещастя, здичавіння й моральної деградації на протилежному полюсі, тобто на боці цього класу, що продукує свій власний продукт, як капітал“⁵.

Машинове виробництво вимагає вищого культурного рівня розвитку робітника, але це підвищення не є „культурна поступовість людства“. Це лише крихти знання, щоб обернути робітника на додаток машини. Наука залишається монополією панівного класу. Лише в СРСР робітник—господар виробництва, опановує науку й техніку—опановуючи, розвиває її. Лише в країні рад справді швидко зростає культурна поступовість людства.

„Там—в Європі—ми спостерігаємо занепад культури. У Німеччині, країні, що пишається з своєї культури, іде процес згасання культури. У буржуазії, що вироджується, у фашистів люта зненависть до культури. Мракобісся, середньовіччя панують тепер у країнах капіталізму“⁶.

¹ Ленін, т. I, вид. III, стр. 412.

² Маркс, Твори, т. V, стор. 444

³ Енгельс, Становище робітничого класу в Англії. Партвидав „Пролетар“, 1932, стор. 127.

⁴ Там же, стор. 128.

⁵ К. Маркс, Капітал, т. I, Партвидав „Пролетар“, 1933, стор. 555.

⁶ М. Горький, Виступ з борта пароплава „Жан-Жорес“ „Комуніст“ з 18 травня 1933 р., ч. 127 (186).

Отже, в світлі цього ясно видно, що С. С. Каган „виправляє“ основні марксо-ленінської теорії про становище робітничого класу за капіталізму.

На стор. 220 С. С. Каган твердить, що „під впливом реформістського опортуністичного Амстердамського інтернаціоналу перебуває ще половина світового пролетаріату“.

Це звичайно абсолютно не відповідає дійсності. Поперше тому, що Амстердамський інтернаціонал, не зважаючи на всі невдалі спроби керівництва охопити колонії, залишився лише європейською організацією. По-друге, у зв'язку із зростанням революційності мас, число членів Амстердамського інтернаціоналу систематично й безупинно зменшується (1921 р.— 24 млн.; 1930 р.— 13,8 млн.), а пролетаріат лише найважливіших країн становить 175 млн. Отже, говорити про вплив Амстердамського інтернаціоналу на половину світового пролетаріату це значить свідомо перебільшувати роль цього опортуністичного інтернаціоналу.

У підручнику знаходимо також антиленінські настанови в національному питанні, приміром, на стор. 236 автор у розділі про фізичний розвиток людності пише:

„Але й тут впливають чинники, що своїм соціальним корінням вистають із капіталістичного минулого України, а саме: пролетарі-українці з відомих причин становили невеличку частину пролетаріату на Україні; а саме вплив українців-пролетарів з села вилучив до міста найкваліфікованішим станом елементи села; отже, своєрідний натуральний добір відбиватиметься на показниках українців-пролетарів ще до того часу, поки український пролетаріат стабілізується, як певна постійна маса городян (підкреслення моє — Ю. Д.) та набуде нових біологічних властивостей“.

Це ж фактично — найвиразніша контрабанда „винниченківщини“ та „грушевськівщини“.

У розділі „Загальна захорунаність людності“ автор доходить висновку:

„Наведені дані кажуть нам, що найменший показник звертання по меддопомогу характеризує саме Надвислянські губернії та Середню Азію — звідси висновок: людність Надвислянщини та Середньої Азії стояла на найнижчому рівні медично-санітарної культури“ (стор. 256).

Тут автор робить велику помилку, пояснюючи звертання по меддопомогу культурністю. Енгельс довів, що справа не лише в культурності, а в тому; що „лікарі вимагають великих грошей за візит, а робітники стільки платити не можуть. Отож вони мусять або зовсім відмовитися від лікаря або вдаватися по допомогу до дешевих шахраїв або шахрайських ліків“.

В розділі „Властивості патології селянства“ автор підручника припускає грубу помилку, обминаючи такі принципи питання, як соціально-гігієнічне значення націоналізації землі, так зване аграрне перелюднення, розшарування селянства тощо. Автор припускає такі надкласові твердження:

„Обставини праці в селянці ще гірші, ніж у селянина. Селянка швидше й частіше виснажується й вмирає“ (стор. 338).

„Виснаження це властиве всім селянкам (підкреслення моє — Ю. Д.), проте, цілком зрозуміло, що воно змінюється залежно від соціального стану селянки (стор. 340).

Далі, диференціюючи селянок за ознакою наймання, автор ігнорує таку основну ознаку, як користування або некористування чужою працею. Це видно, хоча б з цього:

„Отже, цілком стверджується, що обставини сільськогосподарської праці в індивідуальному господарстві дуже шкідливо відбиваються на здоров'ї селянок, насамперед наймичок, далі в півхазяйок і навіть самотійних хазяйок, тобто таких, які нікуди на роботу не наймаються“ (стор. 340).

¹ Ф. Енгельс. Становище робітничого класу в Англії. Партвидав „Пролетар“, 1933, ст. 133.

Тут не зрозуміло: не наймаючись на роботу, ця остання група селянок, чи не користується сама з наймані праці? Отже, чи слід їх віднести до куркулів чи до середняків?

На стор. 344 С. С. Каган заявляє: „Забрудненість — це наслідок некультурності...“

Погодитись, звичайно, з таким позаісторичним твердженням не можна. Забрудненість в побуті селянина й робітника за капіталізму неминуча, вона органічно випливає з капіталістичної системи господарювання.

На стор. 345 автор пише: „Обставини сільськогосподарської праці мають свої цілком відмінні властивості і, звичайно, *навіть не скидаються* (підкреслення моє — Ю. Д.) на фабрично-заводські виробничі процеси“. Автор не хоче знати того, що за соціалістичної перебудови сільського господарства сільськогосподарська праця перетворюється на відміну індустріальної.

Найгірше те, що в цьому розділі зовсім пропущено СРСР, де перша п'ятирічка „підірвала й розбила куркульство, як клас, визволивши бідняків і добру половину середняків від куркульської кабали. Вона залучила їх до колгоспів і утворила для них тверде становище. Вона знищила тим самим можливість розшарування селянства на експлуататорів-куркулів експлуатованих-бідняків. Вона підняла бідноту й нижчі верстви середняків у колгоспах на становище людей забезпечених, знищивши тим самим процес розорення і зубожіння селянства... Тепер селянин — забезпечений господар, член колгоспу, що має в себе трактори, сільськогосподарські машини, насіннєві фонди, запасні фонди і т. ін. і т. ін.“¹.

В розділі „Алкоголізм“ автор „Нарисів“ заявляє:

„Зменшені коефіцієнти споживання алкоголю — природний наслідок громадської боротьби з алкоголізмом“ (стор. 357). І далі, „Наслідком такої масової пропаганди та організаційної роботи, від цих протиалкогольних товариств запровадженої, коефіцієнти споживання алкоголю, як бачив читач, по окремих країнах іноді підупадали“ (стор. 361).

Таке авторове твердження цілком розбігається з Марксовою оцінкою діяльності буржуазних товариств тверезості. Автор підручника визнає за такими товариствами заслугу зменшення споживання алкоголю, а Маркс дуже образно й чітко викриває всю лицемірність буржуазних товариств, що провадять боротьбу з алкоголізмом. У листі до Енгельса від 15 липня 1874 року він пише:

„З Брайтона прибула банда екскурсантів з товариства тверезості. Половина з них була п'яна“².

В світлі цього стає зрозумілою помилка автора підручника.

З технічних причин ми не маємо змоги докладніше зупинитись на окремих місцях. Але, нам здається, що й наведеного цілком досить, щоб зробити цілком негативний висновок про цей підручник.

1. Гострої потреби й величезного попиту на більшовицько-витриманий; кваліфікований підручник теорії соціальної гігієни для медвишів видання „Нарисів з теорії соціальної гігієни“ проф. С. С. Кагана задовольнити в жодній мірі не може. Підручник зовсім не відповідає тим завданням, що їх поставив тов. Сталін у своїй історичній промові на конференції аграрників-марксистів і в листі до редакції журналу „Пролетарская революция“.

2. Увесь виклад матеріалу не перейнято бойовою, непримиренною партійністю, політичною загостреністю. Підручник насичений шкідливою тенденцією до буржуазно-академічного „об'єктивізму“. „Талмудистика“

¹ Сталін. Підсумки першої п'ятирічки, Партвидав „Пролетар“, 1933, ст. 22 — 23.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XXIV.

і „схоластичні абстракції“ дуже властиві підручникові. Тим то підручник не може озброїти студента й читача в боротьбі за генеральну лінію партії, в боротьбі за єдність теорії й революційної практики соціалістичної охорони здоров'я.

3. Велика хиба підручника є те, що подаючи окремі проблеми, він не ставить за головну мету — науково довести *неодмінність повалення капіталізму й перемоги пролетарської революції*, як першої й головної передумови для розв'язання тої чи іншої соціально-гігієнічної проблеми.

4. За кричущу хибу підручника треба вважати відсутність відповідної критики буржуазної соціальної гігієни, надто її нинішнього фашистського відгалуження контрреволюційного соціал-фашизму, механістичного й ідеалістичного ревізіонізму.

Окремі авторові спроби критики буржуазних соціально-гігієнічних концепцій дуже невдалі. Зупиняючись на Спенсері, Дюмоні, Нітті, автор в основному обмежується лише наведенням окремих цитат з творів цих буржуазних „вчених“, не завдаючи їм нищівної відсічі. Ще гірше, — автор зовсім уникає критики соціал-фашистської соціальної гігієни й зокрема Гротьяна. Навпаки, в багатьох місцях, посиляючись на Гротьяна, цитуючи його для потвердження своїх висновків, він створює з нього авторитет, мало не класика соціальної гігієни.

5. За особливий дефект підручника слід вважати те, що в окремих найважливіших темах, як „проблема людності“, „проблема народжуваності“ „властивості патології селянства“ тощо, автор підручника *емігрує* від радянської дійсності, від практики соціалістичного будівництва. В решті розділів матеріал з радянської дійсності подано переважно як механічний додаток, наприкінці відповідних тем — проблем.

Підручник соціальної гігієни мав бути максимально актуалізований, щоб у „кожній тезі знайти застосування її до гострих пекучих питань сьогодення“ (Каганович).

Особливо актуальне завдання, вивчаючи соціально-гігієнічні проблеми за капіталізму, вдаватися до цих питань за радянських умов, протиставляючи дві системи, що борються: гниючий капіталізм і переможно будований в СРСР соціалізм, з усіма його позитивними соціально-гігієнічними показниками.

Автор „Нарисів“ лише мимохіть згадує про п'ятирічний план, хоча підручника видано 1932 р. Правда, у передмові С. С. Каган каже, що підручник здано до друку в серпні 1930 року, але це аж ніяк не виправдує автора, бо 1930 рік був уже другим роком першої п'ятирічки. До того ж, у підручникові ми маємо чимало матеріалів 1931 та 1932 років. (Див. стор. 148, 151, 162, 172, 212, 217, 223 і т. д.).

6. Підручник С. С. Кагана побудовано так, що він не наближує, не заохочує читача до праці над творами класиків марксизму-ленінізму, не допомагає студентству опанувати ці джерела. Мало того, що в підручникові не подано рекомендованої літератури з творів класиків марксизму-ленінізму (а це доконечно треба було зробити для кожної теми зокрема), — ці окремі цитати, що їх наводить автор підручника, подано здебільшого без вказівок, з яких праць класиків марксизму-ленінізму їх взято. Це взагалі недозволенна форма цитування, бо читач не має змоги перевірити, знайти цитоване місце у Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна; це дуже утруднює ознайомлення з першоджерелами.

7. Червоною ниткою проходить у підручникові нехтування під час викладу окремих проблем соціальної гігієни великої цінності праць Маркса, Енгельса і особливо Леніна, Сталіна й замість них рясніють посилання на авторитети чималої кількості буржуазних „вчених“. Для автора є авторитетами: Туган-Барановський, Чернишевський, Бехтерев, Гротьян, Преображенський, Бертільон та ін. Досить, наприклад, згадати, що в підручнику навіть не згадується про такий величезної цінності блискучий со-

ціально-гігієнічний трактат, як Енгельсове „Становище робітничого класу в Англії 1844 року“. А в розділі „Проблема статевого життя“ автор навіть знаходить помилки в працях Енгельса, беручись „виправдати“ його тим, що ніби він, Енгельс, підпав під вплив Моргана.

8. У підручникові належало подати й висвітлити те нове, що вніс Ленін і продовжив Сталін, як у конкретизації найважливіших методологічних проблем теорії соціальної гігієни, так і особливо в розробленні важливих сторін марксо-ленінської теорії, що безпосередньо стосуються до теорії соціальної гігієни. Проте, С. С. Каган недооцінив ролі Леніна. В окремих місцях знаходимо недо-воленне ігнорування величезної ролі невичерпних скарбів ленінізму для правильного розуміння найважливіших соціально-гігієнічних проблем. Так у підручникові грубо змазано роль Леніна в піднесенні на вищій щабель Марксового вчення про людину.

Зовсім не подано окремих праць тов. Сталіна, настанов партійних з'їздів та конференцій, що мають величезне значення для висвітлення методології проблем соціальної гігієни.

9. Нарешті, треба констатувати, що сама побудова теорії соціальної гігієни з погляду методики не з довільна.

Перша частина підручника складається з 12 окремих тем-проблем. Проблеми ці подано ізольовано, вони між собою зовсім не зв'язані. Фактично підручник складається з 12 нанизаних окремих брошур. Це звичайно, зовсім знецінює підручник, унеможливує утворення якогось цілого уявлення про соціальну гігієну. Він грає на руку тим, хто твердить, що соціальної гігієни, як окремої науки, не існує, що сучасна соціальна гігієна насмікала низку тем з різних галузей знання, з різних наукових дисциплін (Вігдорчик).

У підручникові подається дуже багато різних статистичних таблиць та матеріалів. Здавалось би, що це позитивний бік підручника. Але здебільшого це застарілий, зовсім неактуальний матеріал. Особливо слід засудити те, що автор, наводячи дуже багато цих, переважно застарілих статистичних таблиць, здебільшого не аналізує їх, іноді припускаючись цілком помилкових висновків.

10. Наприкінці треба нагадати, що студент-медик, крім невеликого курсу соціально-економічних дисциплін на перших роках навчання в мед-виші, протягом п'ятих років має справу тільки з біологічними дисциплінами, клінікою, теоретичною патологією тощо. Доконечна потреба курсу соціальної гігієни — навчити студента правильно орієнтуватися в підході до з'ясування тих чи інших питань охорони здоров'я, медицини, виховати студента так, щоб він завжди брав до уваги складні соціальні умови, знав їм ціну та критично ставився до біологічних чинників у з'ясуванні певних медичних проблем. Автор підручника не поставив собі за особливе завдання це „нейтралізувати“. Не підкреслено цього моменту, не з'ясовано в цьому напрямку величезної ролі соціально-економічних чинників, значення соціального оточення. Особливо це позначилося на тому, що автор зовсім обминув критику соціального дарвінізму та органічної школи соціології.

Коротко кажучи, підручника цього видавати не треба було. Він безперечно шкідливий. Його треба негайно з користання вилучити.

ЧЕРНЦОВ П.

БОРОТЬБА К. МАРКСА ЗА ПРОЛЕТАРСЬКУ НЕПРИМИРЕННІСТЬ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ ДО РЕЛІГІЇ

Принципова непримиренність Маркса щодо релігії у всіх її формах виходила з його пролетарських позицій у класовій боротьбі і послідовно матеріалістичних філософських засновків його світогляду.

Тільки наука Маркса дала змогу завдати вбивчої критики не тільки надвертним формам релігії, а й усім витонченим формам ідеалістичного мислення, і розпочати смертельну боротьбу як проти служників культу, так і попів з переконання — оповісників цих релігій і казенних професорів філософії.

Що замолоду Маркс, визначивши релігію як „опіум народу“, якнайотруйнішу і найреакційнішу ідеологію, цим самим визначив і своє принципово-вороже ставлення до неї.

Виходячи з такої оцінки релігії, Маркс намітив і шлях боротьби проти неї, як боротьби за духовне розкріпачення пролетаріату, боротьби проти однієї з форм гноблення.

„Скасувати релігію, як примарне щастя народу, є вимога його справжнього щастя. Вимога відмовитися від ілюзій про своє становище є вимога відмовитися від становища, що потребує ілюзій. Критика релігії є отже у зародковій критика тої юдолі плачу, ореолом якої є релігія. Критика зірвала уявні квіти з кайданів не на те, щоб людина носила тверезі, безнадійні кайдани, а на те, щоб вона скинула кайдани і зривала живі квіти. Критика релігії розчаровує людину, щоб вона мислила, діяла, розвивала свою діяльність, як розчарована людина, що прийшла до розуму“...

Такі основні політичні засновки Марксової критики і боротьби проти релігії.

Боротьбу Маркса проти релігії треба розглядати в зв'язку з його загальною наукою про доконечність боротьби пролетаріату проти буржуазно-ідеалістичної свідомості у всіх формах її виявлення, як споріднених однотипних ідеологічних надбудов. Однак не можна ототожнювати навіть найбільше споріднених із них — ідеалістичну філософію і релігію, як неправильно було б ототожнювати боротьбу проти релігії з боротьбою проти інших ідеологічних надбудов буржуазного суспільства.

Марксова наука про боротьбу проти релігії виходить з розуміння її специфічності як ідеології. Ця специфічність релігії полягає в її цілковитій реакційності та антинауковості, в її властивості оп'яняти, робити людей самозадоволеними своїм ганебним соціальним становищем, її здатності прикрашувати „уявними квітами“ дійсні кайдани рабства, гніту. Ці наскрізь експлуататорські риси релігійної ідеології визначили ту велику увагу, що приділяє боротьбі проти неї К. Маркс.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс о религии и борьбе с ней, т. I, ГИЗ, 1933 г., стр. 56.

З інших ідеологічних надбудов щодо своїх соціально-класових функцій найближче до релігії — ідеалістична філософія, що підсилює релігію, її „науково“ угрунтовує. Уже в підготовчих працях до „Святої родини“ Маркс підкреслив, що ідеалістична філософія „є ніщо інше, як висловлена у думках і логічно систематизована релігія, ніщо інше, як інша форма і відміна на відчуження людської сутності і що вона також гідна осуду“¹.

Через те й боротьба проти ідеалізму — цієї філософської форми релігії, поруч з боротьбою проти одвертих, грубих форм релігії, посідає в Маркса видатне місце. У „Святій родині“ він прямо говорить:

„Найнебезпечнішим ворогом реального гуманізму Німеччини з'являється спіритуалізм або спекулятивний ідеалізм, який на місце дійсно індивідуальної людини ставить „самосвідомість“ або ж „дух“ і разом з євангелістом учить: „дух животворящий, плоть же немічна“².

На погляд Маркса спекулятивний ідеалізм є такий же ворог реального гуманізму як і одвертий релігійник євангеліст. Ідеалістичний філософський світогляд і примітивний релігійний з'являються однотипними — експлуаторськими світоглядами, хоча і не тотожними. Їх відміни полягають у відтінках і формах виявлення одної класової сутності, у більшій чи меншій гостроті і одвертості їх класових функцій. Різниця між звичайним вірянцем і філософом ідеалістом полягає у ступні їх освіченості.

„Всі ідеалісти як філософські, так і релігійні, як старі, так і нові вірять у надхнення, відкриття, спасителів, чудотворців і тільки від ступня їх освіти залежить, чи прийме ця віра грубу релігійну форму, чи освічену філософську“³.

Маркс чітко, в душі пролетарської непримиренності, розв'язував питання про експлуаторську суть і внутрішню спорідненість релігії й ідеалістичної філософії і цим самим визначив своє непримиренно — вороже до них ставлення.

Зайве доводити, що боротьба проти релігії, як і боротьба проти ідеалістичної філософії, не була для Маркса самоціллю. Розглядаючи її як одну із форм класової боротьби пролетаріату, він чітко визначив значення й справжнє місце її серед загальних заходів, скерованих на знищення буржуазного гніту у всіх його формах. Він завжди був проти „лівої“ анархістської фрази, богоборства „за всяку ціну“, проти опортуністичного, примиренського ставлення до релігії.

Войовничий рух пролетарського атеїзму проймає всю діяльність Маркса, як політичну, так і наукову творчість. Він непослабно боровся за традиції войовничого атеїзму в робітничому русі, систематично викривав гнобительську суть релігії і сам безпосередньо керував антирелігійною пропагандою і боротьбою робітничих організацій. Навіть у „Капіталі“ Маркс майстерно поєднав аналіз найскладніших суто економічних категорій з нещадним викриванням найглибших класових основ і функцій релігії, і не шкодував місця та дошкульних слів для гострої критики попів у рясах, ставлячи поруч них і попів від політичної економії. Смертельну критику духівництва, насичену іронією та сарказмом, можна знайти в кожному творі Маркса.

Викривання релігії і духівництва, наукове угрунтування пролетарського атеїзму, активна керівна участь у практичній антирелігійній пропаганді і боротьбі проти релігії робітничих партій, а також боротьба проти викривлень антирелігійної лінії робітничої партії становили складову частину всієї величезної боротьби Маркса проти пригноблення в усіх його формах.

Ніяк не можна в одній статті висвітлити всю величезну й багатогранну:

¹ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, кн. 3, стр. 261.

² К. Маркс и Ф. Энгельс о религии и борьбе с ней, т. 2, стр. 138.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, соч., т. 4, стр. 532.

боротьбу Маркса проти релігії. У даному разі ми маємо на меті коротко роаналізувати боротьбу Маркса проти опортуністичних перекручень політики робітничої партії щодо релігії, зокрема його боротьбу проти одвертого опортуністичного ігнорування антирелігійної пропаганди, проти „ліво“ - анархістської фрази, здатної на авантюрицьку „заборону“ релігії. Ми маємо вказати на вихідні засади і політичну лінію войовничого атеїзму робітничої партії.

Марксова критика релігії і наука про боротьбу проти неї робітничої партії склалися водночас з формуванням його політичних і загально-філософських поглядів. Ще в перших своїх працях Маркс ототожнює поняття комунізму і атеїзму, бере їх як неподільні. Але тут же він робить застереження, що подібне ототожнення має рацію тільки для пролетарського атеїзму. Хоча історично, як наприклад у Р. Оуена, атеїзм і є передумовою комунізму, проте „атеїзм на перших порах далеко не комунізм, як і взагалі цей атеїзм з'являється скоріше ще абстракцією“¹.

І тільки пролетарська боротьба проти релігії стає тотожньою боротьби за комунізм. В ній „атеїзм є опосередкований шляхом життя релігії гуманізм, а комунізм — опосередкований шляхом зняття приватної власності гуманізм“². Через те пролетарський розуміння завдань боротьби проти релігії дає підставу Марксу ототожнити, зробити майже синонімами розуміння комунізму і атеїзму. „Атеїзм, комунізм... являють справжнє становлення здійснення для людини його сутності, здійснення його сутності, як чогось дійсного“³.

Ці відправні засади Марксової науки про неподільність боротьби за комунізм і боротьби проти релігії лягли в основу антирелігійної політики робітничої партії, що її боронили все своє життя Маркс і Енгельс. І ці Марксові настановлення сприйнято, конкретизовано й розвинуто далі стосовно до епохи імперіалізму і пролетарської революції в творах Леніна, Сталіна та ухвалах партії, що були і є проводом пролетарської боротьби проти релігії.

Першим програмовим документом, в якому Маркс накреслив політику робітничої партії щодо релігії, були „Вимоги комуністичної партії в Німеччині“, складені ще до видрукування „Комуністичного маніфесту“. У цих вимогах чітко зазначено: „Повне відокремлення церкви від держави. Духівництво всіх віровизнань одержуватиме платню виключно від своїх добровільних товариств“⁴. Уже тут ясно і недвозначно викладено принципи настанови програмних вимог робітничої партії в питанні про релігію, зокрема було зформульовано революційне гасло „релігія — приватна справа“ щодо буржуазної держави, але не до робітничої партії, гасло, що його пізніш занехаяли й перекрутили опортуністи з 2-го інтернаціоналу. Це формулювання Маркса не залишає жодного сумніву в тому, що комуністична партія повинна послідовно й систематично боротися проти релігії.

Пролетарська непримиренність до релігії на погляд Маркса потрібна робітничій партії для того, щоб унеможливити масову щоденну пропаганду реакційної релігійної ідеології серед трудящих мас, що її провадить державний апарат буржуазії через слугівників культів, для того, щоб боротися проти спроб використати релігію для розкладу бойової рішучості пролетаріату.

Ще на перших кроках пролетарського революційного руху, з 40-х років минулого століття буржуазія розпочала за допомогою релігії і через релігійні організації прокладати шлях в середовище робітничого руху, щоб розкласти його (виступи попів у пресі в питаннях робітничого руху

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс о религии и борьбе с ней, стр. 110.

² Там же, т. 1, стр. 114.

³ Там же, стр. 114-115.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Коммунистический манифест, 4 вид., 1925 г., ст. 332.

розпочалися ще раніш). Розпочато було організацію релігійних товариств серед робітників. 1845 року у м. Эльберфельді було засновано перший фереїн (об'єднання підмайстрів-католиків), який ставив завдання виховувати своїх членів у релігійно-моральному дусі та цілком відвертати їх від революційної боротьби.

В одному з пунктів статуту цього ферейну було прямо підкреслено: „ти повинен зберігати й поважати честь того стану, який призначила тобі мудрість божа“. Іншими словами, статут забороняв участь членів ферейну у будьякій революційній боротьбі.

Революційні виступи пролетаріату 1848 року були поштовхом для ще більшої релігійної пропаганди серед робітників. Після революції, в часи реакції попи з потроєною енергією намагалися охопити своїм впливом робітничі маси, щоб скерувати розбуркану революцією ініціативу робітників у бажане для буржуазії річище. Церква стала особливо щедра на соціальну демагогію, протиставляючи пролетарському рухові свій „християнський соціалізм“. У наслідок посиленої агітації духівництва серед робітників уже 1853 року в одній тільки Німеччині було засновано понад 300 релігійних фереїнів. Однак це був тільки початок контрреволюційної діяльності попівства в середовищі робітників. Уже тоді ясно було, що церква надалі ще ширше використовуватиме всі методи боротьби проти революції.

Зрозуміло, що за таких умов боротьба Маркса проти буржуазно-клерикальних спроб розкласти з середини пролетарський рух посідала значне місце в загальній боротьбі проти релігії. Уже в „Комуністичному маніфесті“ Маркс і Енгельс не випадково зробили наголос на доконечність боротися проти клерикалізації робітничого руху. Так званий „християнський соціалізм“ вони розглядали як відгалуження „феодального соціалізму“. Як „під завжди йшов поруч феодала, так і попівський соціалізм не відстає від феодалного“. Щодо класової сутності, то попівський соціалізм, як і феодалний, наскрізь реакційний. „Християнський соціалізм є лише свячена вода, що нею під окроплює злобу аристократа“. Його реакційність була в тому, що він хоч і критикував капіталізм, але його критика є протилежна критиці наукового комунізму. Її не було скеровано проти основи капіталізму — приватної власності на засоби виробництва. Навпаки, вона освячувала й увіковічувала суспільну нерівність і скерована була своїм вістрям проти справжнього пролетарського соціалізму.

Непримиренність марксизму до релігії як і до буржуазного світогляду в цілому, його *разючість і послідовність* зумовлюється здатністю пролетаріату неухильно й до кінця боротися проти класового гноблення буржуазії. Однак, всесильність марксизму не тільки в цьому. Соціально-класові засновки пролетарського атеїзму підсилюються його теоретичними засновками — до кінця послідовною філософією діалектичного матеріалізму. Це дало змогу Марксу не обмежуватися боротьбою проти релігії в її грубих формах, а й боротися проти всіх тонко завуальованих форм експлуататорського мислення. Боротьба проти всіх класово-ворожих сил, всякі б шати вони не зодягалися, є доконечний висновок усього світогляду Маркса, світогляду, що „непримиренний з будьякими забобонами, з будьякою реакцією, з будьякою обороною буржуазного гніту“.

(Ленін).

Ще 1846 року Марксу доводилося практично боротися не тільки проти посиленої агітації служників релігійних культів та їх спроб підпорядкувати собі революційний рух, а й проти підчищеної науково „угрунтованої“ нової релігії, яка спрямована була на те, щоб „перетворити революційно-комуністичний рух на „шукання святого духа і святого причастя“¹. Апостолом цієї нової релігії був колишній атеїст Кріге.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс о религии и борьбе с ней, т. I, стр. 213.

Намагання Кріге боротьбу за комунізм перетворити на „шукування того великого духу спільності“ Маркс жорстко запламував як спроби під „вивіскою комунізму збути всі мерзотності христیانства“¹. Релігійні шукування, в які б вони „нові“ філософські шати не зодягалися, все рівно вони „прямо суперечать комунізму“. (Там же).

Таке різке таврування спроб Кріге підмінити боротьбу за комунізм релігійно-філософськими шукуваннями виходило з глибоко принципової оцінки релігії, що її дав Маркс, як наскрізь реакційної експлуаторської своєю суттю ідеології. Марксові докори Кріге за його нерозуміння, що „христیانські мрії з'являються лише фантастичним висловом існуючого світу, і через те їх „дійсність“ уже існує у нікчемних умовах існуючого світу“² є відправними для нас настановленнями щодо розуміння незмінної реакційності релігійної ідеології. Для Маркса не було сумніву, що всяке релігійне офарблення визвольної боротьби пролетаріату, яких би зовні революційних форм воно не набирало, все рівно насправді є тактикою класового ворога, засобом розкласти його, перетворити революційний протест пригноблених мас на примирення з нікчемними умовами життя, на задоволення з них.

Спроби ідеологів буржуазії нав'язати пролетаріату „нову“ релігію особливо позначилися після революції 1848 року. Виступи пролетаріату в революції спричинилися до переходу ліберальної буржуазії в табор реакції. Вона не тільки загубила залишки колишнього вільнодумства, кинулася в обійми релігії, склала спілку з попами в рясах, а й дала соціальне замовлення своїм вченим лакеям витворити виготовлену за професорським рецептом нову форму релігії, ще не викриту перед масами. Роль такого апостола нової релігії і взявся виконати 1850 року у своїй книзі „Релігія нового часу“ Давмер.

Маркс, як і слід було чекати, відразу викрив класову суть нової релігії і повів боротьбу проти неї.

Хоч нова релігія Давмера по-суті зводилася до низки сентенцій, віршів та загалом порожніх сантиментальних фраз, але ці фрази „морально й поетично прикрашують порядок речей, що існує в Німеччині“. І через це Маркс не міг бути байдужим до неї. Він не сумнівався, що „від того, що ці фрази не мають безпосередньої релігійної форми, вони все ж не гублять тісної спорідненості зі старою релігією“³. Спорідненість нової релігії Давмера зі старою Маркс бачив у однаковості її класової функції.

Боротьба Маркса проти релігії безпосередньо зв'язана з розвитком загального фронту класової боротьби пролетаріату. На початку 40-х років і майже до революції 1848 року, коли в Німеччині відбувався бурхливий процес розвитку класової свідомості пролетаріату, коли пролетаріат хутко перероджувався з класу в собі на клас для себе, Маркс у боротьбі проти релігії загострював і висував на перше місце переважно філософську критику релігії, викривав соціальні коріння релігійної ідеології. Під час безпосередньої революційної сутички 1848 року і пізніше, коли Маркс працював над утворенням робітничої партії й міжнародного товариства робітників, він на перше місце висував політичний бік боротьби проти релігії, боротьбу за чистоту класової пролетарської лінії в цьому питанні.

Боротьба Маркса проти тих чи тих виявів діяльності слугівників релігії завжди була спрямована на те, щоб завдати поразки класовому ворогу, що в даних конкретних умовах посилено використовував ту чи ту форму релігії та діяльності контрреволюційного духівництва. Маркс буквально ішов по п'ятах релігійної політики буржуазії, завдаючи їй смертельних ударів.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс о религии и борьбе с ней, т. I, стр. 213.

² Там же.

³ Там же, стр. 283.

Після революції 1848 року хутко відбувся процес подальшого розвитку й загострення класових суперечностей між пролетаріатом і буржуазією. В цій боротьбі буржуазія вдосконалювала далі свої методи й засоби впливу на трудящих. Використання релігії та її організацій посідало одно з перших місць в загальній системі заходів буржуазії, що мали метою підпорядкувати своєму впливу пролетаріат. Релігійна пропаганда й діяльність слугівників культу набирали дедалі відвертіших і досконаліших форм.

Новому піднесенню робітничого руху, що вже 60-х років мав свій об'єднувальний центр „Міжнародне об'єднання робітників“, буржуазія протиставляла свою лінію у всіх царинах. Вона посилено використовує поліційні заходи в боротьбі проти революційного руху, чимраз більше вдосконалює засоби ідейного впливу. Використання релігії та її організацій, скерованих на те, щоб підпорядкувати своєму впливу пролетаріат, у загальній системі методів боротьби буржуазії посідало одно із перших місць. Релігійна пропаганда і діяльність служників культу набирали ще далі відвертіших форм. Посилену діяльність духівництва і релігійних організацій почала більше підтримувати ідеалістична філософія, що тоді уже ввімкнулася в загальний фронт реакції. У відповідь на революційні виступи пролетаріату буржуазія посилила всі засоби свого впливу на маси.

Варто вказати на діяльність духівництва в середовищі робітничого руху тих часів, зокрема на діяльність „христіанських соціалістів“. Особливо на цьому полі виявив себе відомий єпископ Кеттлер. „Христіанські соціалісти“ 70-х років відрізняються від своїх попередників 30—40-х років не тільки розмірами своєї діяльності й своїх організацій, а й відвертішими класово-експлуататорськими функціями. Це зумовлювалося не тільки безпосередніми революційними виступами пролетаріату, як от Паризька комуна, та вищими формами його організації—утворення соціал-демократичних партій, а й наростанням безвірництва, розвитком антирелігійної пропаганди.

Соратник і продовжувач справи Кеттлера, проф. Гітце, так відверто цинічно формулював мету „христіанських соціалістів“ того часу: „проповідники безвірництва в робітничих блузах,—говорив він,—тисячами ходять по наших фабриках і майстернях, вони провадять роботу з нашими христіанськими робітниками... і можуть легко посясти в їх серцях недовір'я і злість. Проти цього лиха в нас є тільки один засіб, ми повинні з наших христіанських робітників утворити добре вивчене й озброєне війсьцо, здатне йти свідомо за соціал-демократами і на фабрику і в майстерню“. Тут уже надто виразно підкреслюється, що христіанський соціалізм треба скерувати своїм вістрям проти революційної соціал-демократії.

Прудоністи, як відомо, не розуміли реакційної ролі релігійних організацій і не вели боротьби проти них. Ще на Женевському конгресі 1866 року вони зайняли щодо релігії позицію „нейтралітету“, що її пізніше сприйняли соціал-демократичні партії II-го Інтернаціоналу.

Того часу боротьба Маркса проти впливу церкви на маси, а також і проти впливу „христіанських соціалістів“ на пролетаріат разом із невтомною роботою над вихованням і загартуванням авангарду (робітничої партії) здатного викрити й послідовно боротися проти всіх форм релігійної ідеології, має особливе значення для розвитку войовничого атеїзму робітничої партії.

Вже 60-х років Маркс, аналізуючи діяльність попів, вважав за потрібне посилити боротьбу проти реакційного духівництва, зокрема проти „христіанських соціалістів“. У листі до Енгельса з 25-го вересня 1869 року він писав: „... я переконався, що треба енергійно боротися проти попів, особливо у католицьких місцевостях. У цьому дусі я й діятиму за допомогою Інтернаціоналу. Ці собаки (наприклад, єпископ Кеттлер у Майнці,

попи на з'їзді в Дюссельдорфі і т. інш.) грають з робітничим питанням, де це їм здається зручним"¹.

Характеристично, що боротьбу проти попів Маркс провадив через Інтернаціонал. Інтернаціонал, як вища форма класової організації пролетаріату, був штабом і керівником всієї революційної боротьби робітничого класу, в тому числі й антирелігійної. Але, щоб робітнича партія була справжнім штабом боротьби пролетаріату, у тому числі й боротьби проти релігії, для цього треба внести цілковиту ясність до програмних вимог. Робітнича партія з плутаною, невигриманою програмою не зможе бути бойовим штабом робітничого класу. Це добре розумів Маркс. Звідси в нього особлива пильність до програми робітничої партії. Ця боротьба Маркса за ідейну чистоту програми робітничої партії була боротьбою за незаплямованість пролетарської лінії партії. Вона має всесвітньо-історичне значення для розвитку пролетарського руху.

Величезна увага Маркса до програми робітничої партії пояснюється обставинами класової боротьби того часу. То була доба формування робітничих партій. 1875 року відбулося об'єднання „соціал-демократичної робітничої партії“, утвореної в Айзенасі 1869 року (на чолі її стояли А. Бебель і В. Лібкнехт) із „Загальною німецькою робітничою спілкою“, що її організував Лассаль 1863 року. Потреби й користь цього об'єднання Маркс розглядав з погляду того, на якій платформі воно відбувається. Це об'єднання мало на меті подолати опортунізм, що його мали в собі обидві партії. У противному разі ні про яке об'єднання між айзенахівцями і лассальянцями не могло бути й мови. Насправді, як ми знаємо, об'єднання сталося не на тих умовах, про які говорив Маркс. Проект Готської програми, опрацьованої на об'єднаному з'їзді, не переборював опортунізму обох партій, а еkleктично об'єднав їх і вмів у собі. Маркс справедливо вбачав у цьому вияв буржуазного впливу на робітничий рух і жорстко скритикував цей проект.

Хоча в цей час Маркс був переобтяжений роботою, закінчуючи головний свій твір „Капітал“, а за розподілом праці між Марксом та Енгельсом на долю останнього припадало захищати їх погляди в періодичній пресі,² всеж Маркс знайшов час і з усією пристрасністю почав викривати опортунізм тодішнього керівництва німецької соціал-демократії.

У наслідок цього маємо не тільки безсмертну „Критику Готської програми“, але й велике листування Маркса тих часів з вождями німецької соціал-демократії: Бебелем, В. Лібкнехтом, Зорге, Бракке і інш., що майже цілком присвячене боротьбі проти опортунізму.

У даному разі нас цікавить тільки частина цієї боротьби, а саме боротьба Маркса проти ліберально-буржуазного розуміння антирелігійної політики робітничої партії. Як відомо проект Готської програми не виходив за рамки буржуазної законності, він вимагав тільки „волі сумління“. Такі „вимоги“ страшенно обурювали Маркса. З цього приводу він зауважив: „свобода сумління“! Коли б ми тепер з нагоди „культур кампфу“ хотіли нагадати лібералам їхні старі гасла, то це можна зробити було б у такій формі: кожен має свої релігійні як і фізичні потреби вдовольняти так, щоб поліція не втручалася до цієї справи. Але робітнича партія повинна була з цього приводу висловити своє переконання в тому, що буржуазна „свобода сумління“ є ніщо інше, як терпимість до всіх можливих „виглядів“ релігійної свободи сумління і заявити, що робіт-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс о религии и борьбе с ней, т. I, стр. 379.

² У передмові до „Житлового питання“ 1887 року Енгельс так згадує про це: „Через розподіл праці, що був тоді між нами, мені дісталось захищати в періодичній пресі наш погляд, отже, головню вести полеміку з протилежними поглядами, щоб не відволікати Маркса від опрацювання його головного твору. Мені доводилося через це викладати наш погляд здебільшого в полемічній формі, протиставляючи їх іншим поглядам“.

нича партія прагне, навпаки, звільнити сумління від усякого релігійного чортовиння“.¹

Маркс докоряв Готський програмі те, що вона навіть не ставила своєю метою розірвати з буржуазним сумлінням, що вона в полоні цього сумління і прагне зробити його тільки вільним від будь-яких утисків того часу. „Свобода сумління“, за Готською програмою,—це свобода ліберального буржуазного сумління. Вона є на ділі, як і свобода друку у буржуазному суспільстві, свобода задурманювати, ідейно розбещувати пролетаріат. Така програмна вимога по суті є примирення з буржуазним сумлінням, його фактичне узаконення, тоді як за Марксом треба було домагатися від партії, щоб вона боролася за цілковите знищення буржуазного сумління.

Ці войовничо-атеїстичні настановлення, що їх сформулював Маркс у „Критиці Готської програми“ як програмові вимоги робітничої партії, були зі всією ясністю розроблені ним ще у „Німецькій ідеології“ „Зі свободою релігії, держави, мислення і т. д., писали Маркс і Енгельс звільняється не Я, а лише один з моїх заневолювачів“.² Отже для Маркса вже й тоді не було сумніву що „свобода сумління“ є воля для гнобителів отруювати свідомість мас і що партія пролетаріату повинна активно боротися проти буржуазного сумління.

Марксова критика вимог „свободи сумління“ Готської програми тільки переносить його науку про доконечність боротьби проти релігії як одної з форм боротьби проти гноблення, до програми робітничої партії. Актуальність цієї боротьби безсумнівна й на сьогодні як для пролетаріату капіталістичних країн, так і для країни переможного соціалізму.

У „Критиці Готської програми“ Маркс нещадно критикував опортуністичне ставлення до релігії, що було одвертим виявом буржуазного впливу на робітничу партію, являючи собою по суті примиренство до релігії, що в умовах боротьби за класово витриману програму пролетарської партії, було надто небезпечно.

Разом з примиренськими настроями почали з'являтися дрібнобуржуазні анархістські погляди на боротьбу проти релігії. І проти них Маркс розпочав рішучу боротьбу. Він ще тоді геніально викрив спорідненість соціальної бази, як правоопортуністичного ставлення до релігії так і „ліво“—анархістського і відзначив, що „ліво“—анархістські методи боротьби проти релігії живлять правоопортуністичні настрої.

1877 року Маркс зі властивою йому прозорливістю підкреслював, що компроміс із ласальянцями привів і до компромісу з Мостом, Дюрінгом тощо. Ці дрібнобуржуазні ідеологи з одного боку ставили собі завдання дати соціалізму „вищий, ідеалістичний напрям, тобто замінити його матеріалістичну базу (що вимагає перед тим як орудувати нею, сеї йогоного об'єктивного вивчення) новою методологією з усіма її богинями справедливості, свободи, рівності й братерства“.³ А з другого боку, щодо релігії, то вони пропонували „лівий“ засіб—просто заборонити її. Ясно що такі „методи“ боротьби проти релігії Маркс і Енгельс суворо критикували.

Маркс викрив, що „ліві“ анархістські претензії Бакуніна—проголосити атеїзм за всяку ціну мають своїм засновком буржуазну суть і через те легко сполучаються з проповіддю утриматися від політичної діяльності.

„Його (Бакуніна) програма,—писав Маркс,—являє просто безладну, нахвату звідусиль мішанину: рівність класів (!), знищення спадкового права, як вихідний пункт соціального руху (сен-сімоністська дурниця), атеїзм, як раніш заздалегідь приписане всім членам учення і нарешті як головний догмат (прудоністський)—стрімування від політики“.⁴

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс о религии и борьбе с ней, т. I, стр. 396.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Твори, т. IV, ст. 184.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс о религии и борьбе с ней, т. I, стр. 397

⁴ Там же, стр. 390.

Енгельс у цілковитій згоді з Марксом також жорстоко критикував і боровся проти намагання заборонити вірувати. Така „боротьба“ проти релігії на ділі „допомагає їй здобути ореол мучеництва та продовжити своє існування“.¹ В іншому місці Енгельс ще ясніше зазначив: „без сумніву одне: єдина послуга, яку можна ще зробити тепер для релігії — це виголосити атеїзм обов'язковим символом віри“.²

Ця боротьба Маркса й Енгельса є не тільки яскравий зразок войовничості і пролетарської непримиренності до релігії, є живий докір не тільки сучасному соціал-фашизмові, що одверто розірвав з марксизмом і його філософією — діалектичним матеріалізмом і став під прапор махрового ідеалізму, але й соціал-демократії, за її кращих років, яка тоді вважала за можливе угрунтовувати марксизм неокантіанською філософією і по опортуністичному тлумачила гасло „релігія — приватна справа“.

Енгельс цілком мав рацію, підсумовуючи 1883 року революційну діяльність свою і славетного свого друга Маркса, казати: „Проти дрібнобуржуазних настроїв міщан і філістерів ми завжди вели смертельну боротьбу“ і далі: „Як же нам не боротися проти всякої спроби знову штучно прищепити цьому (пролетаріату) в Німеччині єдино здоровому класу старий спадковий яд філістерської обмеженості і філістерської трухлявості“?³ Справді з усіх течій у міжнародному робітничому русі тільки напрямок, керований Марксом і Енгельсом, до кінця послідовно боровся проти „отрути філістерської обмеженості, філістерської трухлявості“ в цілому та зокрема проти релігійної отрути у всіх її формах та виявах. У цьому полягає велетенське історичне значення Маркса й Енгельса для розвитку світового пролетарського руху в цілому і зокрема для ро витку пролетарського атеїзму.

14 березня 1883 року в самому розпалі боротьби проти опортунізму в робітничому русі помер Маркс. Зі смертю Маркса робітничий клас втратив свого найкращого вождя, непримиренного борця проти філістерської отрути « теорії й проти поступок буржуазії на практиці.

Соціал-демократії, поховавши Маркса, намагалася поховати (хоч і не завжди одверто це робила) і його революційну науку. Після смерті Маркса опортунізм серед соціал-демократії дедалі більше давав себе відчувати. Єдиним вартовим спадщини марксизму й борцем проти скочення соціал-демократії на опортуністичні реформістські рейки залишився Енгельс. Критику Готської програми, написану Марксом ще 1875 року перед об'єднувальним Готським конгресом і тоді ж надіслану Бракке для ознайомлення з нею лідерів німецької соціал-демократії, як відомо вони (лідери) приховали від партії. Соціал-демократія замість того, щоб виправити хиби об'єднувальної програми, затушковувала їх і поглиблювала далі. Тільки 1891 року Енгельс примусив видрукувати критичні нотатки Маркса на Готську програму.

Енгельс не тільки боровся проти замовчування й ігнорування революційної спадщини Маркса, а й виступав з різкою критикою опортунізму соціал-демократії. Особливо активно виступив він у 1891 році проти опортунізму щодо релігії, коли на Ерфуртському з'їзді стояло питання про перегляд програми партії. Критикуючи проект Ерфуртської програми, Енгельс вважав за конче потрібне відзначити такі антирелігійні вимоги партії: „Повне відокремлення церкви від держави. Всі без винятку релігійні громади розглядаються державою як приватні товариства. Вони позбавляються будьякої підтримки з державних коштів і будьякого впливу

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс о религии и борьбе с ней, т. 2, стр. 436. —

² Там же, стр. 546

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Про програму й тактику соціал-демократії. Склав Дункер, 1930 р., ст. 38 — 39.

на державні школи. (Всеж їм не можна заборонити закладати свої власні школи на свої кошти і там викладати свої дурниці¹).

Тут Енгельс ясно підкреслив, що розглядати релігію як приватну справу треба тільки щодо буржуазної держави, а не до робітничої партії.

Щоб застерегти від опортуністичного тлумачення гасла — релігія — приватна справа, Енгельс ще раз підкреслив того ж таки 1891 року „що релігія по відношенню до держави є приватна справа“². Щодо партії пролетаріату чи то окремих її членів, то цілком зрозуміло, що релігія не може бути приватною справою. Партія в цілому і кожний її член зокрема повинні активно боротися проти релігії. Такий зміст укладали в гасло — релігія — приватна справа Маркс і Енгельс.

Енгельс уже після смерти Маркса, борючися з правоопортуністичними збоченнями робітничої партії у ставленні до релігії, що виявлялося насамперед у відмовленні від активної боротьби проти релігії, у ліквідаторському ставленні до антирелігійної пропаганди, по суті у примиренському ставленні до релігії, водночас боровся і проти „лівацьких“ методів боротьби проти релігії, проти утисків і обмеження віруючих тощо. З цього погляду дуже цінні його зауваження до проекту Ерфуртської програми про уникання заборони релігійним організаціям утворювати власні школи. Зрозуміло, що й ця вимога Енгельса стосувалася до умов буржуазної держави.

Зовсім інакше розуміли гасло — релігія — приватна справа такі лідери соціал-демократії як В. Лібкнехт і А. Бебель. У своєму виступі на Ерфуртському партейтазі, Лібкнехт відхилив закиди духівництва в тім, нібито соціал-демократія є партією атеїстів і запевняв, що „соціал-демократії, як такий немає чого робити з релігією“, з тої простої причини, що „кожна людина має право думати та вірити як вона бажає і ніхто не має права когось освічувати в його релігії й вірі, обмежувати його мислення й віру, абож утискати їх“. Як бачимо тут Лібкнехт зовсім не виходив з рамок ліберально-буржуазного сумління. Вся суть „антирелігійної“ політики робітничої партії на погляд Лібкнехта полягає в тому, щоб не втручатися в справи релігії, домогтися безборонно й безперешкодно виявлятися релігійним почуттям.

Аналогічних думок у ставленні робітничої партії до релігії й А. Бебель. На Мюнхенському партейтазі, заперечуючи пропозицію Велькера посилити боротьбу проти церкви, він говорив „Кожний може вірити у що він бажає; як соціал-демократ, він може бути й католиком, і матеріалістом, і атеїстом, це нікого в партії не обходить“. В іншому місці він ще яскравіше висловив цю думку: „ми додержуємося — і в цьому наше найсвятіше (!) переконання, того погляду, що в питаннях релігійної віри ми повинні зберігати цілковитий нейтралітет і нічого іншого, крім нейтралітету“.

Однак справедливість вимагає визнати, що А. Бебель в питаннях релігії був не послідовним. Були такі моменти, коли він вважав, що христیانство й соціалізм своєю суттю протилежні, „протистоять один одному як вогонь і вода“, що „христیانство служить найкращим знаряддям гноблення“, але, не зважаючи на ці хитання щодо оцінки релігії, всеж в питанні ставлення робітничої партії до релігії А. Бебель додержувався одверто опортуністичних поглядів.

Отже, такі представники 2-го інтернаціоналу як В. Лібкнехт і А. Бебель заперечували антирелігійну пропаганду й боротьбу проти церкви не тільки серед широких робітничих мас, а й серед членів робітничої партії. Цим самим вони фактично розчиняли двері релігійній пропаганді в середовищі робітничого руху.

¹ Дункер, Маркс і Енгельс про програму і тактику с. - д., ст. 68.

² К. Маркс і Ф. Енгельс о религии и борьбе с ней, т. 2, стр. 524.

Ревізіоніст Бернштейн навіть чванився тим, - що він „ніколи не поривав зв'язків із синагогою і лишався правовірним релігійним іудеєм“.

Таке було ставлення лідерів соціал-демократії до релігії у кращі роки їх діяльності.¹

Уже на схилі літ, у 90-х роках, Енгельс не випадково вважав за свій обов'язок ще раз „нанести удар миролюбивому опортунізму“ в питанні ставлення до релігії. Вожді соціал-демократії, передусім німецької і тоді вже цілком оформили свої опортуністичні погляди. Навіть більше за те, опортуністичне ставлення до релігії на той час уже мало і „своє“ теоретичне „обґрунтування“, „свою“ „філософію“ релігії. Автором цієї опортуністичної теорії релігії був ніхто інший, як Каутський — людина, що „належить від природи до племені філістерів“ (Маркс).

Опортуністичне тлумачення суті релігії полягає в тому, що воно розглядає релігійну ідеологію одірвано від її носіїв — реакційного духівництва, не вбачаючи в ній експлуаторської сутності, суцільної реакційності й антинауковості. Опортуністи відшукують і підкреслюють не існуючі позитивні моменти релігійної ідеології. В релігії вони вбачають ідеологію, що здатна очолити й синтезувати прогресивні прагнення нашої доби, бути революційною ідейною зброєю пролетаріату.

Цілком у згоді з буржуазними вченими — свідомими захисниками релігії — опортуністи в релігії, поза її використанням реакційним духівництвом, вбачають джерело морального піднесення, бадьорості й життєрадісності. На їх погляд релігія має пізнавальні цінності, відображає певні сторони, або хоч елементи дійсності і через це виконує певні корисні суспільні функції, як і всяка інша ідеологія. Коли ж під тисненням щоденних життєвих фактів контрреволюційної діяльності церкви і її організацій стає явно фальшивим опортуністичне, своєю суттю буржуазне розуміння релігії, тоді знаходяться „теоретики“, що починають обмежувати це твердження, підкреслювати, що воно вірне тільки стосовно до первісної релігії, або, як вони висловлюються, природної релігії. Якщо опортуністам не вдається захистити релігію в її сучасних формах, через до цинізму одверту контрреволюційну діяльність слугівників культу, тоді вони створюють „теорію“ відмінності і протилежності релігійної ідеології, її суті і діяльності духівництва.

Ніхто інший як К. Каутський ще в одній з ранніх своїх праць прославляв релігію, як справжній богослов. „Релігії, — писав він у книжці „Томас Мор і його утопія“, — з'явившись, наслідком цієї потреби збагнути оточуючий світ, можна назвати природними релігіями; вони життєрадісні, веселі і терпимі, як ті люди, що в їх головах вони зародилися; в явищах природи вони бачать скоріше величне божественне, ніж страшне діявольське“.

На погляд Каутського, Марксова теза „скасувати релігію як примарне щастя народу є вимога його справжнього щастя“ — з'являється невірною. На його думку ворожою пролетаріатові є не релігія, а церква, духівництво. У статті „Соціал-демократія і католицька церква“, написаній уже після смерті, Енгельса, у 1902 році, він, правда, не в полемічній формі, твердив цілком протилежне марксизму. „Не зважаючи на те, — писав він, — що соціал-демократія всяке релігійне переконання вважає і оголошує приватною справою кожного окремого громадянина, не зважаючи на те, що християнська наука, евангеліє збігається з нашою метою, вона (тобто соціал-демократія — П. Ч.) у своїй боротьбі стикається з

¹ Незрозумілим стає після цього як можна писати й друкувати те, що надрукував журнал „Безвірник“ в № 2 за 1931 рік. Автор статті Ев. Лозино-Лозинський шкодує, що „антихристиянські традиції Діцгена і Бебеля давно вже вивітрилися в лавах сучасної соціал-демократії“. Ортодоксальних антирелігійних традицій соціал-демократія, 2-й Інтернаціонал не знали зовсім. Антирелігійні традиції Маркса й Енгельса відродив і розвинув далі Ленін і ніхто інший.

протидіянням того авторитету кліру, що ним користується католицтво, як релігія мас“.

Така оцінка релігії суттю своєю об'єктивно прислужується релігії, виправдує і обгрунтовує її існування, не кажучи вже за те, що вона дає теоретичне обгрунтування клерикалізації робітничого руху, підсилює конфесіональні, релігійно офарблені наріямки в робітничому рухові, які є „найбільше яскравим продуктом ідеологічного полону деяких шарів пролетаріату“, а „керівники цих організацій являють собою найреакційніші загони класового ворога в таборі пролетаріату“ (з програми Комінтерну).

Боротьба Маркса і Енгельса за пролетарську непримиренність до релігії й опортунізму соціал-демократії в цім питанні чималою мірою обумовили ставлення „христіанського соціалізму“ до соціал-демократичних організацій. На першій етапі свого розвитку „христіанські соціалісти“ одверто й активно боролися проти соціал-демократії (приблизно в 90-х років) у спілці з *опортуністичною соціал-демократією*, а потім у спілці з соціал-фашизмом і далі продовжували боротися проти революційного робітничого руху, розкладаючи його з середини. Домагання Енгельса у 90-х роках внести до програми робітничої партії вимоги активної боротьби проти релігії були викликані контрреволюційною діяльністю духівництва в цілому, а також і першими кроками у зближенні соціал-демократії і христіанського соціалізму.

Христіанство як релігія, без церковного кліру, своєю суттю цілком прийнятне для Каутського. Навіть більше за те, ідеали христіанства збігаються з соціалістичними, через це можуть прислужитися визвольній боротьбі пролетаріату. Каутський захищає релігію від марксистської критики. Провідні думки цієї статті гідні пера ідеолога протестантизму Гарнака. Вони вістрям своїм скеровані проти Марксової оцінки христіанства, даної 1847 року „Соціальні принципи христіанства, — писав Маркс, — виправдували античне рабство, вихваляли середньовічне кріпацтво, і вм'ють також, коли є потреба, боронити, хоч і з жалюгідною гримасою, теперішнє гноблення пролетаріату. Соціальні принципи христіанства проповідують доконечність існування класів панівного і підневольного і для останнього у них є тільки благочестиве побажання, щоб перший їй робив добро. Соціальні принципи христіанства переносять на небо, обіцяну попами нагороду за всі пережиті на землі мерзоти і тим самим виправдовують продовження цих мерзот на землі. Соціальні принципи христіанства проголошують всі мерзенні вчинки гнобителів проти гноблених або за справедливу кару за перворідний і інші гріхи, або за пробу, що її господь у своїй премудрості посилає людям, яких він спокутував. Соціальні принципи христіанства вихваляють боягузтво, презирство до самого себе, самозневагу, слухняність“.¹

Тов. Луначарський цілком мав рацію, коли у роки свого захоплення богоспорудженням, писав, що така людина як Каутський по суті стоїть ближче від багатьох до поглядів, які проголошує він.² Справді Каутського можна вважати певною мірою ідейним надхненником російського богоспорудництва.

Каутський своїми поглядами на релігійну ідеологію по суті цілком змикається з сучасними буржуазними вченими — одвергими апологетами релігії. Якщо порівняти твердження Дюркгейма: „У релігії люди всіх часів черпали потрібну для життя енергію“, то мимоволі доходиш висновку, що тут або цілковита ідеологічна спорідненість, або факт плагіату.

Первісна релігійна ідеологія корисна — цей лейтмотив поглядів Каутського на релігію проходить через усі писання буржуазних вчених. Так

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс о религии и борьбе с ней т. I, стр. 231 — 232.

² Социализм и религия, том 2, стр. 378.

Д. Фрезер наприклад вважає, що „первісні вірування складають невід'ємну частину нашого культурного надбання. А Гольбвас запевняє, що „кожна релігія, якою б грубою або варварською, якою б чудернацькою і складною вона нам не здавалася, має в собі елементи істини“.

Перекручення і ревізія Марксової тези „релігія — опіум народу“, у російських меншовиків мало своїм теоретичним засновком аналогічні настановлення. Для Плеханова релігійне марновірство „являє собою необхідний продукт ставлення селянина до природи, „особливостей хліборобської праці“¹. Аксельрод вважає релігію „ступнем у розвитку колективної свідомості людства“. Троцький відшукує у твердженнях релігії „практично доцільні правила“ і т. д.

Антимарксистські настановлення Каутського щодо розуміння суті релігії широко популяризує сучасна соціал-демократія. Отто Бауер нещодавно видав брошуру „Социал-демократия, религия и церковь“, в якій обгрунтовує соціал-фашистське зрощування з релігією, виходячи з настановлень Каутського, проголошених ще у 80 роках минулого століття. „Папа, кардинали, єпископи, прелати, — пише Бауер, — це церква. Бідний дрібний селянин, котрий, коли хмари обволікають небо і град загрожує знищити урожай на полі — наслідок його тяжкої річної праці, складає руки і молиться: „хліб наш насущний даждь нам днесь“ — це релігія. Могутня організація панування, дипломати якої перебувають при всіх дворах, магнати якої керують величезними партіями і впливають на долю держав — це церква. Мати, що біля ліжка своєї хорої дитини шукає втіхи й порятунку в гарячій молитві до матері бога — це релігія. Штучно накопичені протягом століть башти догматичного богослов'я — це церква. Скромна легенда, що її мати розповідає своїй дитині — це релігія“.

Отже за Бауером релігія не має нічого спільного з боротьбою класів. Через те, — повчає соціал-фашист, — пролетаріат даремно переносить свою ненависть і на релігію. В іншому місці цієї брошури він прямо каже: „Капіталізм примушує робітника вести класову боротьбу, але, провадячи класову боротьбу, робітник стикається з кліром, слугівниками культу — своїми класовими ворогами. Робітник переносить ненависть проти церковників, і на саму релігію, що її іменням церковники захищають буржуазний суспільний лад“.

Таке цілком поважне ставлення до релігійної ідеології має методологічним своїм засновком нерозуміння принципової протилежності й ворожості ідеалістичної філософії світогляду пролетаріату. Каутський, як відомо, був давно тої думки, що марксизм можна сполучати з будь-яким філософським напрямком. Та і не тільки Каутський так думав. Це був офіційний погляд соціал-демократії.

Раз можна марксизм сполучити з ідеалістичною філософією, то можна „бути одночасно віряниним, христіанином і соціал-демократом“. Навіть більше за те, можна залишатися *добрим* христіанином і водночас брати *запальну участь* у класовій боротьбі пролетаріату².

Дифирамби на честь релігії, що їх співали лідери II інтернаціоналу, позначилися й на програмовому ставленні соціал-демократичних партій до релігії. Ліберально-буржуазні вимоги „волі сумління“, проголошені в Готській програмі, розвивалися далі. Опортуністичні елементи розвивали закінчену систему поглядів. Жовтнева революція була тою межею, після якої соціал-демократія розірвала і формально із залишками антирелігійної і навіть антицерковної пропаганди. „Жовтнева революція, — каже тов. Сталін, — виорала непрохідну борозну між марксизмом і соціал-демократизмом, між політикою лєнінізму і політикою соціал-демократизму... Між соціал-демократією і марксизмом залягла прірва. Віднині

¹ Плеханов, твори, т. X, стр. 20.

² К. Каутський, Католическая церковь и социал-демократия, стр. 10-11.

єдиним носієм і опорою марксизму є ленінізм, комунізм".¹ Така сама прірва після Жовтневої революції залягла між ставленням до релігії соціал-демократичних і комуністичних партій. Віднині справжнім носієм войовничого атеїзму є тільки комуністичні партії, Комінтерн. Німецька соціал-демократія, наприклад, у Герлицькій програмі партії 1921 року прямо забороняє боротися проти релігії. В ній підкреслено: „релігія є приватна справа, справа внутрішнього переконання, не справа партії (!) і не справа держави“.

„Ліві“ австрійські с.-д. стоять на тих же позиціях, що і їхні німецькі собрати. „Вони (с.-д.— П. Ч.), — читаємо у протоколах соціал-демократичного партейтагу, — вимагають такого регулювання стосунків поміж державою та церквою, що забезпечує кожній церкві і релігійній організації право навчати та діяти згідно своїй вірі, кожній окремій особі право жити згідно з навчанням своєї церкви або релігійної громади“.

Теоретичне „обгрунтування“ сутності релігії лідерами II інтернаціоналу, а також і програмові „настановлення“ дали змогу сучасній соціал-демократії перейти від поблажливого ставлення до релігії, до активної участі у релігійній пропаганді, до органічного зрощування з релігійними організаціями, до укладання конкордатів з папою, підтримання хрестового походу проти СРСР, що його проголосив римський папа, утворення груп віруючих соціал-демократів, видавання соціал-демократичної газети „Червоний католик“ в Німеччині тощо.

Ідейне зрощування соціал-фашизму з попівщиною тепер укріплено й організаційно. „Ліві“ крило християнського „соціалізму“, як відомо увиходить до лав II Інтернаціоналу.

За віддану службу буржуазії, зокрема за релігійну пропаганду, соціал-фашизм заслужив ушанування не тільки від буржуазних політиків, а й від самого папи Пія XI. У недавньому своєму посланні він писав: „Помічається наближення програмових вимог соціалізму до вимог християнської соціальної реформи“. На думку папи справедливі вимоги поміркованого соціалізму „не суперечать християнству і в них нічого специфічно соціалістичного немає“. Що правда, то правда. У вимогах сучасної соціал-демократії справді немає нічого соціалістичного. Це їх і роднить з папою.

Так соціал-фашизм своїми програмовими „вимогами“ змикається не тільки з сучасними буржуазними партіями, а й з феодально-клерикальною реакцією.

Сучасна соціал-демократія є головною підпорою імперіалізму в середовищі робітничого класу, за її допомогою буржуазія придушує робітників або присипляє їх класову чуйність. Виступаючи на ділі проти пролетарської революції, соціал-демократія змушена відмовитися й від формальної належності до теорії марксизму. Факти останніх років яскраво говорять за те, що соціал-демократія на словах проголошуючи релігію чужою партії справою, на ділі підтримує релігійні організації морально й матеріально. Багата спадщина Маркса й Енгельса щодо боротьби з релігією піддається одвертим жорстоким нападам соціал-демократії.

Войовничий атеїзм Маркса й Енгельса, замуруваний опортуністами II інтернаціоналу, відродив і розвинув далі, за нових умов розвитку капіталізму і класової боротьби пролетаріату, Ленін. Усі складові частини марксистської науки про релігію й боротьбу проти неї Ленін підніс на вищий рівень, розробив у дусі гострої партійності й непримиренності. Він нещадно боровся не тільки проти релігії в її грубій, церковній формі, а й проти витонченої попівщини демократичної, що її носіями є „попи без ряс“, „попи без убогої релігії“ і ідейні демократичні попи, яких „викрити в тисячу разів трудніше“, бо „засудити їх жодний тендітний,

¹ Ленін і Сталін про Жовтень, вид. „Пролетар“, 1933 р., ст. 446.

жалісно хиткий обиватель не погодиться". Тому не "погодиться, що їх релігія це „отрута найсолодкіша". Ленін завдав убивчої критики всім модним філософським шуканням доби імперіалізму, об'єктивна роль яких — „розчищати шлях ідеалізму й фідейзму, вірою й правдою служити їм", виправдувати те чи те середньовіччя" (Ленін).

Ленінські настановлення щодо послідовної боротьби проти релігії у всіх її формах, які увійшли до програми компартій і Комуністичного Інтернаціоналу, спираються як на політичну, так і на філософську лінію марксизму й на кожному етапі класової боротьби пролетаріату дають конкретні гасла, що на ділі ведуть до знищення релігії.

За умов буржуазної держави Ленін, наслідуючи й розвиваючи, продовжуючи далі настановлення Маркса - Енгельса, визначав завдання робітничої партії домагатися, „щоб релігія була приватною справою по відношенню до держави", домагатися знищення законів, які „пов'язують казенні містечка і прибутки казни з роздачею тої чи іншої державно - церковної сивухи". Поруч з цим Ленін підкреслював: „ми ніяк не можемо вважати релігію приватною справою по відношенню до партії. Ми заснували свій союз РСДРП, між іншим саме для того, щоб боротися проти всякого релігійного задурманювання робітників. Для нас ідейна боротьба не приватне, а загальнопартійне, загальнопролетарське діло... Наша програма вся побудована на науковому і при тому матеріалістичному світогляді. Роз'яснення нашої програми через те необхідно включає і роз'яснення справжніх історичних і економічних коренів релігійного туману".

Ленін надавав великого значення боротьбі проти релігії до захоплення влади пролетаріатом і особливо після. Ще 1905 року він писав: „Революційний пролетаріат доб'ється того, щоб релігія стала дійсно приватною справою для держави. І в цьому очищеному від середньовічної цвілі політичному устрою, пролетаріат поведе широку, відкриту боротьбу за усунення економічного рабства, дійсного джерела релігійного задурманювання людства". Справді після Жовтневої революції за безпосередніми вказівками Леніна розгорнулася непримиренна боротьба проти релігії в нашому Союзі.

Тов. Сталін також цілком в душі ленінської непримиренності підкреслював доконечність боротьби проти релігії й духівництва. „Ми провадимо,— говорив він,— пропаганду і провадитимемо пропаганду проти релігійних забобонів... Партія не може бути нейтральна до релігії і вона провадить антирелігійну пропаганду проти всіх і всяких релігійних забобонів, бо вона стоїть за науку, а релігійні забобони йдуть проти науки, бо всяка релігія є щось протилежне науці. Партія не може бути нейтральна до релігійних забобонів і вона провадитиме пропаганду проти цих забобонів, бо це є один з певних засобів підірвати вплив реакційного духівництва, яке підтримує експлуаторські класи і проповідує послух перед цими класами. Партія не може бути нейтральною до носіїв релігійних забобонів, до реакційного духівництва, яке отрує свідомість трудящих мас. Чи придушили ми реакційне духівництво? Так, придушили. Лихо тільки в тім, що його не цілком ще зліквідовано. Антирелігійна пропаганда це той засіб, що має довести до кінця справу ліквідації реакційного духівництва. Трапляється, що дехто з членів партії іноді перешкоджає всебічному розгортанню антирелігійної пропаганди. Коли таких членів партії виключають, то це дуже добре, бо таким „комуністам" не місце; в лавах нашої партії".¹

Ці наскрізь войовничо - атеїстичні настановлення Маркса — Енгельса, Леніна — Сталіна цілком увійшли до програми комуністичних партій і Комуністичного інтернаціоналу. У програмі ВКП(б) чітко зазначено, що „партія прагне цілковитого зруйнування зв'язку між експлуаторськими класами й організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному звіль-

¹Сталін, Питання ленінізму, 4-те вид. 1932 року, ст.260]—61.]

ненню трудящих мас від релігійних забобонів і організовуючи якнайширшу науково-освітню антирелігійну пропаганду“.

Програма Комуністичного Інтернаціоналу також просякнута непримирністю до релігії. „Серед завдань культурної революції,— сказано в ній, особливе місце посідає боротьба з опіумом народу — релігією, боротьба, що її треба провадити систематично й неухильно. Пролетарська влада повинна знищити будьяку державну підтримку церкви, що з'являється агентурою панівних класів, повинна знищити будьяке втручання церкви у організовану державною справою виховання й освіти і нещадно придушувати контрреволюційну діяльність церковних організацій. В той же час пролетарська влада допускає волю віровизнання і, знищуючи привілейоване становище панівної раніш релігії, веде всіма приступними їй засобами антирелігійну пропаганду і перебудовує всю виховну й освітню роботу на базі наукового матеріалістичного світогляду“.

Масова антирелігійна пропаганда й боротьба проти релігії в нашому Союзі відбувається за непослабної уваги і під керівництвом партії. В ухвалах партійних з'їздів неодноразово підкреслювано потребу посилити антирелігійну пропаганду. У капіталістичних країнах проти релігії також по справжньому борються тільки комуністичні партії, Комуністичний Інтернаціонал.

Ухвали XVI партійного з'їзду зобов'язують нас „закріпити й розвинути значні успіхи, досягнуті в справі звільнення мас від реакційного впливу релігії“. Ухвали XVII партз'їзду, що є велетенською програмою соціалістичного перевиховання трудящих мас, також правлять за могутнє знаряддя розгорнення антирелігійної пропаганди в нашій країні.

Тільки в нашому Союзі, за керівництвом комуністичної партії відбувається справжня боротьба проти релігії й реакційного духівництва. Ми послідовно і певно йдемо шляхом цілковитого викорінення релігійної ідеології із свідомості найширших трудящих мас міста й села. 5 млн. членів СВБ і 2 млн. юних безвірників, цілі райони, де вже зовсім немає релігійних відправ у церквах у нашому Союзі та масовий вихід трудящих із релігійних громад у країнах капіталу — такі підсумки здійснення комуністичними партіями Марксової науки про боротьбу проти релігії.

Під прапором науки Маркса — Енгельса, Леніна — Сталіна пролетаріат знищить гноблення у всім світі і його невід'ємний наслідок — релігію у всіх її формах.

„ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ МАРКС—ЕНГЕЛЬС— ЛЕНІН—СТАЛІН“

Збірник бригади Московського інституту ІЧП філософії

Випущений до повороту на філософському фронті ряд збірників з діалектичного матеріалізму, побудованих на матеріалі з класиків марксизму, в переважній своїй більшості хибували тим, що: поперше, в них майже зовсім не було відбито лєнінового етапу в розвитку діалектичного матеріалізму; подруге,— зовсім не було показано ролі тов. Сталіна в дальшій боротьбі за застосування і дальший розвиток матеріалістичної діалектики; погрете вони були побудовані відповідно до настанов меншовикуватого ідеалізму в оцінці гегелівської діалектики і в тлумаченні окремих категорій матеріалістичної діалектики.

Єдиним винятком з цього може правити хрестоматія з діалектичного матеріалізму за Леніним Адоратського. Але й вона була обмежена матеріалом з класиків, оскільки в основному була побудована за Леніним.

Підручники, що з'явилися на книжковому ринку після повороту на філософському фронті, мали багато хиб. Основною хибою був низький теоретичний рівень, спрощення, вульгаризація, багато теоретичної плутанини й помилок. Особливо це позначилося на Вуамлінівському підручнику, де поруч з помилковими твердженнями інших товаришів, м стилістичні статті Юринця, в яких він відверто протягував контрабанду буржуазної філософії й перекручував марксизм. Цю хибу правильно відзначено й розкритиковано в рецензії, вміщеній в № 4 нашого журналу за 1933 рік. Ці підручники хибували також тим, що в них мова була настільки абстрактна, суха, „дубова“, що не лише студентів, а й викладачів іноді доводилося ламати голову, щоб зрозуміти „ідеї“ автора. І в решті решт у вуамлінівському підручнику, як і в більшості інших, не було послідовності в системі викладання матеріалу, через те до одної й тої ж проблеми автори повертались кілька разів.

Отже, проблема стабільного, теоретично витриманого партійного підручника залишилась по суті досі не розв'язаною.

Звідси випущений бригадою Московського ІЧП філософії збірник „Діалектичний матеріалізм Маркс—Енгельс—Лєнін—Сталін“, є великим вкладом в справу популяризації марксо-лєнінської діалектики.

Збірник, розрахований на слухачів соціально-економічних ВИШ'ів, має шість розділів: 1) Марксизм-лєнінізм—світогляд пролетаріату, 2) Матеріалізм і ідеалізм, 3) Закони й категорії матеріалістичної діалектики, 4) Тотожність діалектики логіки й теорії пізнання в марксо-лєнінській філософії, 5) Діалектичний матеріалізм і природознавство, 6) Лєнінський етап в розвитку матеріалістичної діалектики і боротьба на два фронти в філософії.

Самий добір тем, на нашу думку, є досить влучний, відповідає лєнінським настановам про діалектичну логіку й показує основні етапи розвитку діалектичного матеріалізму.

Питома вага збірника набагато підноситься головню ще й тому, що в ньому вперше в кожному розділі подано матеріали з творів тов. Сталіна. Щоправда тут же слід відзначити, що багато матеріалів з творів т. Сталіна лишилось невикористаними.

Автори підручника на нашу думку не додержали принципу щодо побудови підручника виключно на матеріалі з першоджерел класиків марксизму-ленінізму. Коли мала на увазі давати лише класиків, то зовсім зайвим було подавати в останньому розділі матеріали з механістів та меншовикуватих ідеалістів. До цього слід було б лише додати певний директивний матеріал (постанову ЦК ВКП(б) про журнал „Под знаменем марксизма“, резолюцію бюро партосередку Московського інституту червоної професури, статті в „Правді“ т. ін.) про стан та завдання філософського фронту.

Коли ж автори збірника, хотіли подати й характерні моменти перекопчувань, вульгаризації, спрощень, талмудизування категорій матеріалістичної діалектики як механістами, так і меншовикуватими ідеалістами, то тут слід було поступити інакше. Поперше, треба було критику цих збочень марксо-ленінської філософії подавати не лише виключно в останньому розділі, а по всіх, щоб читач відразу, а не тільки з шостого розділу міг довідатись про помилки механістів та меншовикуватих ідеалістів в їх трактуванні окремих категорій матеріалістичної діалектики.

Подруге, в разі автори хотіли розкрити ці опортуністичні течії, то треба було б вказати не лише на „наших“ опортуністів, але й на їхніх „духовних батьків“—Бернштейна, Каутського, Адлера і інших кастраторів марксизму.

На нашу думку, при повторних виданнях це треба неодмінно зробити, завдавши нещадної критики ревізіоністам, механістам та меншовикуватим ідеалістам.

Переходячи до розгляду матеріалу по окремих розділах, слід зауважити таке:

В розділі першому, там, де подається визначення ленінізму-марксизму доби імперіалізму та пролетарських революцій, слід було б поперше: дати уривок з роботи тов. Сталіна про історичні коріння ленінізму, подруге— уривок з розмови т. Сталіна з американською делегацією.

Тут таки в підрозділі сьомому „Загальна криза капіталізму і перетворення соціал-демократії в соціал-фашизм“ треба було додати уривок з роботи т. Сталіна „До міжнародного стану“ показавши, таким чином, що „соціал-фашизм і фашизм не антиподи, а близнюки“. Підрозділ десятий— „Необхідність непримиренної боротьби з антимарксистськими течіями“— слід розвинути, додавши сюди матеріали про механістів та меншовикуватих ідеалістів, особливо щодо їхньої характеристики лєнінового етапу в розвитку діалектичного матеріалізму.

До другого розділу „Матеріалізм і ідеалізм“ (перший підрозділ) слід додати уривок з роботи Енгельса „Людвіг Феєрбах“ про дві лінії в філософії.

До підрозділу третього „Реакційний характер ідеалізму і необхідність боротьби з ним“ слід додати оцінку релігії Марксом в „Критиці гегелівської філософії права“.

У підрозділі п'ятому „Діалектичний матеріалізм Маркса—Енгельса—Лєніна“ слід обов'язково дати критику механістів та меншовикуватих ідеалістів щодо їхньої оцінки домарксівського матеріалізму й і ідеалізму.

У розділі третьому „Закони і категорії матеріалістичної діалектики“ в підрозділі „Ідеалістична діалектика Гегеля і переборення її у Маркса“ треба навести витяг з резолюції бюро осередку Інституту червоної професури філософії від 1930 р. З постанови ЦК ВКП(б) про журнал „Под знаменем марксизма“ та про підхід до вивчення Гегеля з боку старого філософського „керівництва“.

В третьому підрозділі цієї ж теми „Форми руху матерії, їх взаємодія і переходи одної в другу“ знову треба показати опортуністичне розуміння руху з боку механістів, нерозуміння ними руху як саморуху, водночас показавши розгляд цієї проблеми представниками меншовикуватого ідеалізму.

В підрозділі сьомому „Закон заперечення заперечення“ слід обов'язково додати уривок з „Анти-Дюрінга“ Енгельса з прикладами про заперечення заперечення.

В підрозділі сьомому „Категорії матеріалістичної діалектики“ чомусь не використано промову тов. Сталіна на січевому пленумі ЦК та ЦКК ВКП(б) „Про роботу на селі, де подається блискучі приклади діалектики взаємозв'язку форми і змісту нашого колгоспного будівництва.

В розділі четвертому „Тожність діалектики логіки і теорії пізнання в марксо-ленінській філософії“ на стор. 346, де йде мова про теорію і практику, слід додати уривок з промови тов. Сталіна на конференції аграрників-марксистів про розрив теорії і практики. На стор. 368, де йде мова про критику формальної логіки треба додати уривок з промови Леніна на X партз'їзді „Еще раз о профсоюзах и об ошибках Троцкого“, місця, що стосуються критики Леніним формальної логіки Троцького. Там же слід додати уривок з IX Ленінського збірника про розуміння Плехановим співвідношення між формальною і діалектичною логікою.

В розділі шостому, де йде мова про ленінський етап в розвитку суспільних форм, слід додати уривки з Ленінового вчення про диктатуру пролетаріату, спілку пролетаріату з селянством та про будівництво соціалізму в одній країні.

В цілому збірник досить корисний і його слід видати українською мовою, додавши окремі матеріали, що характеризують боротьбу за чистоту марксо-ленінської філософії на Україні, в цілому і зокрема в питаннях національно-культурного будівництва.

В такий спосіб цей збірник зможе стати добрим підручником в опануванні методологічних засад матеріалістичної діалектики, заповнивши прогалину, що існувала досі в цій галузі.

*Богомольний Г. М.
Рубан С. А.*

Акад. Б. А. Келлер. „Генетика“ — краткий очерк, Государственное издательство колхозной и совхозной литературы, 1933 г.

Величезні завдання, що стоять перед нашим соціалістичним сільським господарством, вимагають від його керівників високої кваліфікації, вимагають піднесення теоретичних знань. Планове соціалістичне сільське господарство вимагає відповідної теоретичної бази. Дійсність вимагає не лише від ученого агронома, а й від рядового скотоведа, від голови колгоспу, від колгоспника працювати не наосліп, а керуватися теорією, опанувати теорію.

Добути певні сорти рослин, які дали б найкращий урожай на соціалістичних полях, дати відповідні породи тварин — для цього потрібна висока кваліфікація, це вимагає теоретичного озброєння працівників сільського господарства.

Не треба доводити, яке значіння має в цьому розумінні генетика. Наше завдання — досягнення генетики популяризувати серед широких мас, зробити її здобутком працівників колгоспів та радгоспів.

Цілком зрозуміло, що зробити досить складну науку доступною широким масам працівників сільського господарства, ознайомити ці маси з найвищими досягненнями генетики, відкинувши те негодяще, що ним засмічена ця, досить молода ще наука, — завдання не зовсім легке.

Академік Б. А. Келлер у своїй книжці „Генетика“ ставить собі за мету популяризувати цю науку серед працівників радгоспів та колгоспів, але крім певних позитивних моментів книжка акад. Келлера має низку помилкок.

Крім нечітких, часом розпливчастих формулювань, припускається в згаданій книжці ряд вульгарно-механістичних помилок, некритичний виклад думки буржуазних генетиків, не кажучи вже про те, що зовсім не викриті ворожі напрямки в генетиці.

Вже у вступі автор припускає кілька грубих помилок.

„І ось з'ясувалося,— пише академік Келлер,— що для передачі спадкових властивостей в ряді випадків існують прості математичні закони“.

„Щоправда,— пише далі автор, тепер ми знаємо, що такі закони можна застосувати тільки до найпростіших явищ спадковості, але вони дали нам змогу глибоко ввійти в цю складну й загадкову раніш галузь“.

Досить складні біологічні процеси, де математичні закони, хоч і відіграють велику роль, але є побічними, другорядними, акад. Келлер хоче підвести під ці закони, хоче звести явища генетики до явищ математичних. Це зовсім не в'яжеться з матеріалістичною діалектикою. Автор спрощує біологічні процеси і не тільки не допомагає розкривати їх, а навпаки приводить до затмарення нашого уявлення про них.

„Нині,— пише академік Келлер,— ми вже вияснили, як відбувається спадкова передача різних талантів і здатностей у людини — музичних, математичних, літературних тощо і як появляється геній“.

Щойно автор твердив, що ці „математичні закони можна застосовувати тільки до найпростіших явищ спадковості“, а тепер виходить „ми вже з'ясували, як у людини спадково передаються різні таланти і здібності“...

Дійсно, „нечуване досягнення“! Генетика, виявляється, діє не лише в галузі біології, вона дає „блискучі наслідки“ і в галузі соціальних процесів. Відтепер нам одержати генія нічого не варто. За допомогою простих математичних операцій, ми можемо випускати геніїв різних гатунків, як курчат з інкубатора.

Цю вульгарну і по своїй суті глибоко реакційну теорію акад. Келлер продовжує і поглиблює в розділі — „Спадковість у людини“. В цьому розділі акад. Келлер намагається подати навіть рецепти для одержання генія.

Відкидається геть соціальні обставини, відкидається, як щось непотрібне, суспільні закони розвитку. Акад. Келлер хоче їх підмінити законом Менделя, вивчення суспільних процесів замінити вивченням процесів клітинного поділу, вивченням хромозом, що складається з генів.

„Відомо, що хлопці,— пише акад. Келлер,— в певному віці прагнуть втекти до Америки або взагалі кудись у далеку країну.

Виявляється, хлопці не зовсім у цьому винні. Річ у тому, що існує особливий ген номадизму (блукання), який зв'язаний із X-хромозомою й передається, переважно, як і гемофілія, по чоловічій лінії.

Автор і тут розглядає процес, в основному соціальний, суто біологічно. Він не задумується над тим, чому одних юнаків (сільську та міську бідноту) ця хромозома жене (справедливіше, гнала) до Америки шукати там кращої долі, шукати заробітку, а інших юнаків (синків поміщиків та капіталістів) ця ж таки хромозома гнала в далекі країни, особливо з Росії, тільки з іншою метою і відчужаннями.

Непорозуміння, правда, трапилось із цією хромозомою в наших умовах. Тисячі селян, що колись блукали по Америці, шукаючи заробітку, в наш час заспокоїлись, не тягне їх тепер в чужі країни... Мабуть, що всі гени номадизму перекочували на капіталістів та поміщиків, вигнаних із СРСР під час революції.

Акад. Келлер без особливих застережень переносить і евгеніку на радянський ґрунт. Ріжниця між радянською і буржуазною евгенікою, за акад. Келлером лише в тому, що вони ставлять перед собою різні цілі, інакше використовується ця „наука“.

„Евгеніка“. Так називається та прикладна галузь генетики, завдання якої полягає в тому, щоб поліпшити спадкову систему людства, звільнити

її від шкідливих генів і збагатити корисними, (німецькі фашисти, певне, це правило засвоїли добре, що так завзято добирають чистокровних арійців. — М. С).

„В Америці висловлювалось думку, що та нація, яка перша зуміє досягти вказаної цілі, заволодіє всім світом і завоює інші народи. (Типове буржуазне мислення! Треба конче когось перемогти й поневолити. — М. С.).

„Для нас в Радянському союзі евгеніка теж має велике значення, але зовсім для інших цілей“...

Автор далі малює, яка людина потрібна нам у СРСР. Але соціально-економічні умови, утворені диктатурою пролетаріату, він розглядає лише як фон, на якому виявляються творчі сили людини. А головна на його думку умова утворення творчо-активних людей — це генетика. І хоч акад. Келлер намагається прямо про це не говорити, але з усього його викладу питання це випливає.

Це по суті повторення давно засудженої нісенітниці, яку проповідував Кольцов, переносячи евгенічну програму Ленців на радянський ґрунт. Ріжниця лише та, що замість розмноження і охорони довгоголових, Кольцов радив сприяти розмноженню комуністів та комсомольців, як біологічно найцінніших груп.

На місце Марксового розуміння суспільних процесів підсовується вульгарне, реакційно-буржуазне. Замість революційних соціально-економічних заходів, що мають в основному створити здорове, всебічне розвинене людство, пропагується шлях до комунізму через штучний добір.

Отже закони генетики, які мають величезне значення в сільському господарстві, які можуть стати у великій пригоді при біологічному розгляді людини, можуть стати у величезній пригоді, при правильному їх використанню, в галузі медицини, не лише не допомагають розв'язати суспільних явищ, де діють якісно інші закони, а, навпаки, при перенесенні їх на явища суспільні вульгаризують справу і приводять до реакційних висновків. Крім того, вульгарне перенесення генетики на суспільні явища підриває ґрунт для розвитку самої генетики.

Акад. Келлер сприймає некритично і ряд інших вульгарно-механістичних положень буржуазних генетиків. Візьмімо хоча б розуміння розвитку. Розвиток акад. Келлер розуміє не як появу нових якостей, не як кількісно-якісну зміну, а лише як додавання й віднімання, розвиток зводиться лише до кількісної зміни.

На сторінці 6 читаємо: „Таким чином, ми приходимо до висновку, що всі істотні властивості дорослої курки вже є в її яйці в якомусь особливому захищеному зародковому вигляді, інакше кажучи, в вигляді спадкових зародків або генів.

Як образно висловився Негелі, *зовнішні ознаки — це тільки те вбрання, в яке одягаються внутрішні спадкові зародки*“.

Отже появи нових якостей при розвитку, виходить, нема. Всі сторони організму знаходяться в зародковому стані в статевих клітинах, збільшуючись лише кількісно.

Всі властивості, скажімо, людини знаходяться в сперматозоїді. Сперматозоїд це ціла людина з усіма її властивостями. Певно вже сперми можна поділити на геніальні і негеніальні, на математиків, художників, артистів, капіталістів, пролетарів і т. ін.

Але таке розуміння розвитку нічого спільного з матеріалістичною діалектикою не має.

Механістичний відбиток лежить і на розумінні гена. Ген, що являє собою шматочок матерії, яка складається з кількох молекул, розглядається як самостійну одиницю, яку вільно можна переставляти з одного місця на друге, можна комбінувати як кому до вподоби.

„Гени, — пише акад. Келлер, — які є в різних організмах можна відривати один від одного і примушувати їх вступати в нові комбінації й

сполучатися в одному організмі... За допомогою схрещування можна ко-рисні ознаки, розпорошені по різних організмах, збирати й об'єднувати, нагромаджувати в одному й діставати таким способом нові поліпшені сорти й породи рослин та тварин.

Звідси ясно, який надзвичайний простір для творення нових форм живих істот відкриває нам схрещування.

Правда, при цьому ми не творимо нових генів і не знищуємо старих, а тільки збираємо, сполучаємо в одній істоті гени, розпорошені по різних істотах, створюємо нові комбінації генів".

Така теорія появи нових видів у дечому нагадує старого грецького філософа Емпедокла, за теорією якого по світу були колись порозкидані різні тканини та органи тіла, окремо блукали різні голови, ноги, фуки, крила і т. ін. при комбінуванні яких утворювалось і утворюється безліч різних видів тварин. Теорія Келлера набагато витонченіша за Емпедоклову, але інакше, як вульгарною її назвати не можна і нічого спільного з матеріалістичною діалектикою такі погляди не мають.

Нарешті, гени в деяких тваринах, за акад. Келлером, можуть розла-зитись, кидати свою „комуну“ і жити окремо...

„Чи не є бактеріофаги генами бактерій, які чомусь вирвалися з за-гальної спадкової системи й розчиняють тіло тих самих бактерій, в яких вони перебували“. Тут маємо дещо спільне з механіцизмом клітинної те-орії, тільки ще в вульгарнішій формі.

Некритично сприймає акад. Каллер вульгарно-механістичну теорію Моргана щодо розщеплювання нерозривних генів шляхом злипання. Чи тут, чи при зліпванні ми маємо „розрив генів“.

Коли розглядати розщеплювання в клітині, то чи не краще було б звернутися до періоду інтерфази, яку через непорозуміння відносять до спокійного стану клітини, але в період якої ми маємо рух, маємо підго-товний процес до нового мітоза, до нового розподілу хроматину між ок-ремими хромосомами та, нарешті, період профазі, де цей процес закінчу-ється, і більше уваги приділити визріванню статевих клітин.

Можна було б зупинитись ще на низці інших помилок, на нерозумінні хоча б якісної різниці між мутаціями і модифікаціями, нерозумінні ед-ності стрибка і ступневості, єдності внутрішнього й зовнішнього, але досить й наведеного.

Цілком зрозуміло, що, припускаючи низку помилок, сприймаючи вульгарні, реакційні теорії буржуазних генетиків, акад. Келлер не міг викрити в своїй книжці ворожі течії в генетиці і збільшив помилки, пе-ренісни закони генетики на суспільні процеси.

Лише застосовуючи матеріалістичну діалектику як метод до вивчення явищ спадковості і мінливості нещадно борючись із ідеалізмом та меха-ніцизмом на цій ділянці, ми зможемо здійснити поставлені перед гене-тикою завдання, лише тоді генетика зможе стати міцною теоретичною базою селекції, теоретичною базою для соціалістичних скотарів і рослино-водів, буде в якійсь мірі корисною і при розгляданні певної ділянки фі-зіологічних процесів людини.

Книжка акад. Келлера, як уже попереду згадувалось, має й позитивні сторони.

Вона розрахована на широкі маси працівників колгоспів і радгоспів, написана зрозумілою, доступною для читача мовою, при чому популяр-ність викладу не перешкоджає його глибині, а тому книжка не позбавлена інтересу і для кваліфікованого читача.

Книжка містить багато, (беручи на увагу її розмір) фактичного ма-теріалу, в ній висвітлено нові думки, нові досягнення в галузі генетики, але ці позитивні моменти дуже й дуже знецінюють шкідливі, плутані, а почасти реакційні твердження, яких припустився автор.

М. Савчук

К. МАРКС и Ф. ЭНГЕЛЬС О РЕЛИГИИ И БОРЬБЕ С НЕЮ

(т. I і II)

Наука Маркса про боротьбу проти релігії, що її конкретизував і розвинув Ленін, є всесильна зброя для того, щоб викорчувувати всі форми та залишки релігійного, ідеалістичного дурману й цілком унеможливити реакційний вплив контрреволюційного духівництва на трудящі маси.

Не зважаючи на це войовничий атеїзм Маркса й Енгельса все ще недостатньо популяризований серед трудящих мас як у нас, так і на Заході. Досі ще в нас не видали систематичного й повно підбраного збірника думок і висловів основоположників марксизму про релігію та боротьбу проти неї, якщо не брати на увагу збірник „Мысли К. Маркса и Ф. Енгельса о религии“ (вийшов у видавництві „Атеист“ двома виданнями, перше — 1928 року і друге — 1929), який з багатьох поглядів є незадовільний.

Ось чому двотомник „К. Маркс и Ф. Энгельс о религии и борьбе с нею“, що його видано в зв'язку з 50-річчям з дня смерті Маркса, заслуговує на велику увагу.

У передмові редактора цього видання тов. Лукачевського стисло і в ясній формі викладено принципів засади науки Маркса — Енгельса про релігію й боротьбу проти неї в її розвиткові аж до ленінського етапу та подано критику опортуністичних перекирчень ватажків II інтернаціоналу.

Крім передмови редактора до збірника подано і передмову від видавництва, у якій упорядчики говорять:

„У цьому виданні, що складається з двох томів, зібрано все, що написали основоположники марксизму з питання про релігію та боротьбу проти неї. До збірки внесено не тільки відповідні місця з творів того періоду, коли вже було вироблено марксівський світогляд, але також і відповідні уривки з творів ранішого періоду, що характеризує розвиток атеїстичних поглядів Маркса й Енгельса. За час друкування збірки з'явився російською мовою новий матеріал (неопубліковані раніш роботи, або нові видання, переклади). Матеріал цей подано у другому томі у розділі „Доповнення й виправлення“.

Ця заява багато до чого зобов'язує укладачів збірника. Розгляньмо на скільки відповідає вона дійсності.

Укладачі збірника безперечно правильно зрозуміли своє завдання. подати геть усе написане Марксом і Енгельсом про релігію та боротьбу проти неї, починаючи з їх ранніх творів. Це виправдовується хоча б тим, що питанням критики релігії Маркс і Енгельс приділяли величезну увагу в процесі вироблення нового світогляду. Маркс, як відомо, вважав критику релігії за передумову всякої іншої критики. Отже добре підбраний за хронологічним порядком збірник, стане у великій пригоді і дослідникові генези марксизму.

Однак вірно намітити свої завдання ще не значить успішно їх виконати. Це стосується укладачів збірника В. К. Нікольського і Я. М. Глана, які вірно зрозумівши свої завдання, зовсім невдало їх виконали. Закинути

ім можна те, що вони не використали для добору антирелігійних висловлень усіх творів Маркса і Енгельса, які вийшли з друку до часу закінчення і виходу збірників російською або німецькою мовами, а також і за спосіб подавання матеріалу.

Заява упорядників збірника про те, що вони зібрали „все, що написано основоположниками марксизму з питань релігії і боротьби проти неї“ не відповідає дійсності коли навіть обмежити ці масштаби і сказати, що зібрано все цілком, що було видано до 1932 року. На жаль і це видання не охопило цілком навіть тих антирелігійних думок Маркса і Енгельса, що розкидані у широко відомих творах, не кажучи вже про твори, вміщені у періодичних виданнях 1932 року, а також ті, що того ж таки року вийшли німецькою мовою. До збірника не увійшли дуже цінні висловлення про релігію з підготовчих праць Маркса до „Капіталу“, друкovanі у журналі „Большевик“ № 5-6 за 1932 рік. Крім того не використано дуже цінних антирелігійних висловлень з повного видання „Німецької ідеології“ й „Економічно-філософських рукописів“, виданих у 1932 р. інститутом Маркса—Енгельса—Леніна німецькою мовою. Ці матеріали укладачі збірника мали цілковиту змогу включити до розділу „Доповнення і виправлення“. Навіть не використано уривків з „Німецької ідеології“, що були вміщені в журналі „Под знаменем марксизма“ № 11-12 за 1931 рік.

Не цілком використано навіть і ті твори Маркса—Енгельса, що були видруковані до початку праці над збірником. Так, наприклад, укладачі не внесли до збірника багато цінних думок про релігію і боротьбу проти неї з „Святого Макса“ з підрозділів „Древние одержимые“, „Ветхий завет“, „Новый завет“ тощо, які до речі були вміщені у „Мислях К. Маркса и Ф. Энгельса о религии“ у виданні „Атеїста“ 1929 р. Також не вміщено і ангирелігійних висловлень з передмови Енгельса до „Селянської війни у Німеччині“.

Щоб наочно показати прогалини збірника наведемо кілька прикладів з багатої атеїстичної спадщини „Німецької ідеології“. Ці висловлення стосуються взаємної ідеалістичної філософії і релігії, їх внутрішньої єдності та розуміння гасла „воля релігії“, як їх визначали Маркс і Енгельс.

Для Маркса-Енгельса уже в період „Німецької ідеології“ не було жодного сумніву в тім, що ідеалістична філософія своєю суттю і класовими функціями стоїть найближче зі всіх інших ідеологічних надбудов до релігії. Наука, що її пізніше розвинув і збагатив Ленін, про те, що „ідеалізм у філософії є більш-менш хитрий захист попівщини“, що він „завжди зводиться так чи інакше до захисту або до підтримки релігії“ була розроблена Марксом і Енгельсом уже тоді. Вони довели, що „всі ідеалісти так філософські, як і релігійні, так старі, як і нові, вірять у надхнення, відкриття, спасителів, чудотворців і тільки від ступня їх освіти залежить чи приймає ця віра грубу, релігійну форму або ж освічену, філософську, подібно до того як від ступня їх енергії, характеру, становища в суспільстві і т. ін. залежить те, чи вони до віри в чудеса ставляться активно чи пасивно, себто чи з'являються пастирями чи пасомими і далі чи переслідують вони при цьому теоретичну чи практичну мету... Ідеалістичні далай-лами мають те спільне з дійсними далай-ламами, що вони готові переконати себе, буцімто світ, з якого вони здобувають собі їжу, не може існувати без їх священних екскрементів. Варто тільки цьому ідеалістичному безумству зробитися практичним, як одразу ж виявляється його шкідливий характер: його попівське владолубство, релігійний фанатизм, шахрайство, поетичне лицемірство, благочестиве обдурювання. Чудо, це — призначений для ослів місток з царства ідеї у царство практики“ (Твори, т. IV, „Німецька ідеологія“, стор. 532-33). Так повно, різко, зі всією переконливістю і ясністю сформулювали Маркс і Енгельс класову сутність і експлуаторські функції ідеалістичної філософії і релігії та їх внутрішню єдність.

Ці думки основоположників марксизму особливо цінні, зважаючи на завдання нашої антирелігійної пропаганди — витруїти з свідомості мас не тільки релігію у її грубій церковній формі, але й тонко завуальовані залишки ідеалістичного думання. У світлі цих настановлень Маркса і Енгельса набуває особливого значення в наших умовах масова антирелігійна пропаганда на основі діалектичного матеріалізму. Не зважаючи на це наші філософські кадри і до цього часу питанням антирелігійної пропаганди не надають достатньої уваги.

Не менше глибоким і актуальним для нас з'являється і зауваження про волю релігії, яке також не увійшло до збірника. „Зі свободою релігії, держави, мислення і т. д., — писали Маркс і Енгельс, — звільняюся не Я, а лише один з моїх заневолювачів — (твор. т. IX, стр. 184). Вже тут було викладено войовничо-атеїстичні настановлення, що їх значно пізніше, у зв'язку з критикою Готської програми, ще раз підкреслив, поглибив і розвинув далі Маркс, зазначаючи, що завдання робітничої партії полягає не в тім, щоб домагатися волі сумління в релігії, а „в тім, щоб звільняти сумління від усякого релігійного чортovinня“ (там же стр. 396), цебто вести непримиренну боротьбу проти релігії у всіх її формах.

Укладачам збірника можна закинути і те, що вони, добираючи антирелігійні думки й висловлення з творів Маркса і Енгельса, іноді підходили до цього формально. Вони дуже старано добирали ті місця, де безпосередньо мовиться про релігію, церкву, духівництво тощо, але є вислови, які не несуть зовні яскраво вираженого антирелігійного характеру і через те не потрапили до збірника, хоч і мають велике значення в питаннях антирелігійної боротьби. Так, наприклад, в „Капіталі“ в розділі „Товаровий фетишизм і його таємниця“), пропущено глибоке зауваження про те „як душа товару говорить мовою економістів“. Особливо багато зроблено аналогічних пропусків при доборі антирелігійного матеріалу з „Святої родини“. Зроблено також пропуски із листів Енгельса до Бебеля та Лібкнехта (Арх. Маркса і Енгельса т. VI, стор. 17, 83, 133) навіть з „Анти-Дюрінга“ Енгельса.

Є випадки, коли антирелігійні висловлення Маркса і Енгельса подано неповно. Наприклад, невідомо чому укладачі збірника подали тільки частку глибоких думок Маркса, що він висловив їх 1850 року у рецензії на книжку Давмера „Релігія нової епохи“ (збр., стр. 283-4). Пропущено дуже актуальну і цінну критику рафінованої попівщини культури природи Давмера, його спроби обновити, підчистити стародавню, дохристіанську релігію природи, що її Маркс вважав ще більше реакційною, ніж христіанство. Крім того у цій же рецензії пропущено цінне зауваження Маркса про старе реакційне селянське господарство Баварії, як соціальну базу для попів у рясах і попів без ряс, попів з переконання, пропущено вислови про реакційних філософів типу Давмера, про внутрішню спорідненість його нової релігійної філософії з ідеологією німецького міщанства та про культ жінки.

Цей перелік не вичерпує всіх пропусків. При бажанні їх можна було б збільшити. Але й наведених досить, щоб показати прогалини, яких припустилися укладачі збірника, не використавши з достатньою повнотою величезної й ціннішої спадщини Маркса — Енгельса в боротьбі з релігією.

Крім того укладачі двотомника зробили велику шкоду тим, що використовували іноді старі, явно незадовільні видання праць Маркса — Енгельса при наявності нових видань. Так, наприклад, використано „Критику Готської програми“ видання 1919 р., коли є видання Інституту Маркса — Енгельса — Леніна, в якому, до речі, подано новий, точніший і навіть відмінний текст того уривку, що вміщено у збірникові. Також подано старий незадовільний переклад уривків праці Енгельса „Революція і контрреволюція в Німеччині“ і ін.

Отже і це видання не розв'язує цілком задовільно завдання зібрати

й популяризувати всю атеїстичну спадщину основоположників марксизму, хоча і наближує у значній мірі його вирішення. У наступному виданні збірника (а воно безумовно буде потрібне) треба усунути всі прогалини, що є у першому виданні. Цього вимагають завдання антирелігійної пропаганди.

Не зважаючи на хиби, що ми їх відзначили, всеж цей збірник має позитивне значення для поглиблення антирелігійної пропаганди.

Багату атеїстична спадщина основоположників марксизму невичерпна. Вона вже відограла величезну роль у розвитку класової свідомості пролетаріату і не менш важливу роль відіграє, завдяки нашій активній, планово організованій її пропаганді, в боротьбі за остаточне подолання капіталістичних пережитків у свідомості трудящих мас. Отже потрібно, нарешті, зібрати цілком думки Маркса і Енгельса про релігію та боротьбу проти неї. Збірник, що його рецензуємо у значній мірі допомагає цьому, хоч і не вирішує цілком завдання зібрати всю антирелігійну спадщину творців наукового комунізму. Щоб успішно розв'язати це завдання потрібна колективна робота теоретичного активу СВБ і антирелігійної секції ТВМД.

Про видання атеїстичної спадщини Маркса і Енгельса вже час подбати і СВБ й антирелігійній секції ТВМД України.

П. Ч.

Редагує редколегія в складі: *Адріанов, Бервицький А., Блудов Я., Васільєва А.* (відповідальний секретар журналу), *Генес С., Левік Р.* (головний редактор журналу), *Милославин і Орлов М.*

З М І С Т

	Стор.
<i>Мілошавін О.</i> — Диктатура пролетаріату — вирішальне знаряддя боротьби за соціалістичне суспільство	3
<i>Шмідт К.</i> — Капіталістична раціоналізація, криза і соціал-фашизм	25
<i>Розенблум О.</i> — До проблеми кругів в історії філософії	63
<i>Добровольський Ю. А.</i> — Про один шкідливий підручник	83
<i>Чернцов П.</i> — Боротьба К. Маркса за пролетарську непримиренність робітничої партії до релігії	101

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Богомольний Г. М., Рубан С. А.</i> — „Діалектичний матеріалізм“ Маркс — Енгельс — Ленін — Сталін	117
<i>Савчук М.</i> — Про книжку акад. Келлера В. А. „Генетика“	119
<i>П. Ч.</i> — К. Маркс и Ф. Энгельс о религии и борьбе с нею	123

ПАРТВИДАВ ЦК КП(б)У

ХАРКІВ, вул. К. ЛІБКНЕХТА, № 31.

Передплачуєте на 1934 рік

ПРАПОР МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ

Орган науково-дослідного Інституту філософії ВУАМЛІН о 6 книжок на рік ПРАПОР МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ розраховано на активних робітників партії, викладачів і слухачів комвішів, вишів, робфанів, марксистських гуртків, товаришів, що займаються самоосвітою, тощо

• Передплатна ціна на 12 міс.—18 крб., на 6 міс.—9 крб., окреме число 3 крб. о

ЕКОНОМІСТ-МАРКСИСТ

Орган Інституту Економіки ВУАМЛІН та товариства ЕКОНОМ.СТ-МАРКСИСТ 6 книжок на рік

ЕКОНОМІСТ-МАРКСИСТ розраховано на економістів, наукових робітників і практиків господарського будівництва, викладачів і студентів вишів, пропагандистів, партійний та професійний актив

• Передплатна ціна: на 12 міс.—18 крб., на 6 міс.—9 крб., окреме число 3 крб.

РАЙОННА І ПОЛІТВІДДІЛІВСЬКА ПРЕСА

Орган культпропвідділу ЦК КП(б)У о 24 книжки на рік

РАЙОННА І ПОЛІТВІДДІЛІВСЬКА ПРЕСА обслуговує районні газети, газети політвідділів МТС і радгоспів, низову колгоспну і бригадну пресу.

• РАЙОННА І ПОЛІТВІДДІЛІВСЬКА ПРЕСА допомагає газетам і працівникам преси по більшовицькому організувати їхню роботу.

• Передплатна ціна: на 12 міс.—8.40, на 6 міс.—4.20, на 3 міс.—2.10, окреме число 35 коп.

ЧЕРВОНА ПРЕСА

Орган культпропвідділу ЦК КП(б)У 24 книжки на рік

ЧЕРВОНА ПРЕСА розрахована на партактив, працівників культпропів, обкомів МПК, РПК, працівників центральних, обласних, районних, міських, фабрично-заводських, транспортних, шахтних газет та журналів і працівників видавництва, ЧЕРВОНА ПРЕСА розроблює і висвітлює питання роботи усіх газет і журналів на всіх ділянках радянського господарського, партійного і культурного будівництва, ЧЕРВОНА ПРЕСА регулярно друкуватиме статті про пресу братніх комуністичних партій, про буржуазну пресу. Передплатна ціна 12 міс.—8.40, 6 міс.—4.20, 3 міс.—2.10, окреме число 35 коп.

ЛІТОПИС РЕВОЛЮЦІЇ

Орган Іспарту ЦК КП(б)У — висвітлює марксо-ленінське вивчення історії РКП(б) і КП(б)У, висвітлює історію боротьби на два фронти проти всіляких ухилів від генеральної лінії партії, історії пролетарської революції та пролетарату України історію робітничого та селянського руху на Україні. висвітлює також історію КПЗУ, історію пролетарської революції та революційну національно-визвольну боротьбу робітничих і трудящих селянських мас Західної України.

• ЛІТОПИС РЕ-ОЛЮЦІЇ обслуговує як наукових робітників пропагандистів, що працюють у галузі вивчення історії партії та пролетарської революції на Україні, так і широкі кола партійного, комсомольського й робітничо-колгоспного активу, Виходить один раз на 3 місяці. Передплатна ціна на рік—12 крб. на 6 міс.—6 крб. Передплату на періодичні видання Партвидаву ЦК КП(б)У приймається: всіма відділами „Союзпечати“ райбюрами зв'язку міськими та колгоспними листоношами, громадськими організаторами передплати на підприємствах, в колгоспах і установах, а також спеціальними уповноваженими видавництва.

ПАРТВИДАВ ЦК КП(б)У

Харків, вулиця Карла Лібкнехта, № 31

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА
НА ЖУРНАЛ

ПАРТІЙНА УЧОБА

двотижневий орган відділу культури і пропаганди ленінізму при ЦК КП(б)У

ПАРТІЙНА УЧОБА

має своїм завданням

а) Боротися за опанування широкими партійними масами теорії Маркса — Енгельса — Леніна — Сталіна ●

б) Боротися за піднесення якості, за ідейно-теоретичну витриманість партосвіти ●

в) Допомогати парторганізаціям в'поставі і організації партнавчання (через висвітлення досвіду і викриття хиб роботи партосвітньої сіті) ●

г) Допомогати пропагандистам і слухачам сіті партосвіти в розробленні питань через друкування навчально-методичних матеріалів ●

д) Давати розгляд і оцінку партпідручників ●

е) Доводити до широних мас культпропрацівників, пропагандистів, партпрацівників і активу слухачів партосвітньої директиви партії про марксистсько-ленінське навчання і допомагати парторганізаціям в боротьбі за здійснення цих директив ●

ПАРТІЙНА УЧОБА

розрахована на широні пропагандистські кола всіх ланок партійної освіти, на культпрацівників, партпрацівників та на актив слухачів всієї сіті партійної освіти ●

Передплата приймається з № 7 (квітень)

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

На 9 міс. (квітень — грудень) 5-40

На 6 міс. (квітень — вересень) 3-60

На 3 міс. (квітень — червень) 1-80

Ціна окремого номера 30 коп

Передплату приймається всіма відділами Союзпечаті, райбюроми зв'язку, міськими та колгоспними літоношами, громадськими організаціями передплати на підприємствах, колгоспах, радгоспах та установах ●